

Міністерство внутрішніх справ України
Харківський національний університет внутрішніх справ

О. О. Євдокімова

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Навчальний посібник

Видання друге, доповнене

*Рекомендовано Вченою радою
Харківського національного університету внутрішніх справ*

Харків 2020

УДК 159.9«652/19»(075.8)

Є15

Рецензенти:

С. Д. Максименко – доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України, директор Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

В. А. Греченко – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Харківського національного університету внутрішніх справ
(протокол № 1 від 23.01.2020)*

Є15 **Євдокімова О. О.** Історія психології : навч. посіб. /
О. О. Євдокімова ; МВС України, Харків. нац. ун-т
внутр. справ. – 2-ге вид. допов. – Харків, 2020. – 320 с.
ISBN 978-966-342-420-0

У навчальному посібнику у доступній формі викладено процес формування психологічних знань - від міфологічних уявлень про світ давніх слов'ян і греків до сучасних шкіл психології; від перших нарисів про душу Аристотеля – до психоаналізу і творів авторів гуманістичної психології.

Видання призначено для студентів, аспірантів і викладачів психологічних факультетів, а також для всіх, хто цікавиться питаннями становлення різних галузей сучасної психологічної науки.

УДК 159.9«652/19»(075.8)

ISBN 978-966-342-420-0

© Євдокімова О. О., 2020
© Харківський національний
університет внутрішніх справ, 2020

ЗМІСТ

Вступне слово	9
Розділ I	
ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКА.....	11
<i>Питання до розділу.....</i>	<i>28</i>
<i>Теми рефератів</i>	<i>28</i>
<i>Список використаних джерел:</i>	<i>28</i>
Розділ Іі	
ПСИХОЛОГІЧНІ ВЧЕННЯ АНТИЧНОЇ ДОБИ	29
Геракліт Ефеський. Вчення про Логос.....	29
Гіпократ і його вчення про темперамент.....	33
Сократ.....	35
Платон	41
Аристотель.....	48
Школа Кініків.....	56
Стоїки.....	59
<i>Питання до розділу.....</i>	<i>65</i>
<i>Теми рефератів</i>	<i>65</i>
<i>Список літератури:.....</i>	<i>65</i>
Розділ III. АНГЛІЯ. ПСИХОЛОГІЧНІ ДОКТРИНИ	
ТУМАННОГО АЛЬБІОНУ.....	67
Матеріалістичні тенденції в середньовічній науці про душу	67
Розвиток асоціативної психології.....	72
Френсіс Гальтон	78
<i>Питання до розділу.....</i>	<i>80</i>
<i>Теми рефератів</i>	<i>81</i>
<i>Список літератури.....</i>	<i>81</i>

Розділ IV.

ІСТОРИЯ ПСИХОЛОГІЇ: НІМЕЧЧИНА.....82

1. Передумови виникнення психології як науки в Німеччині	82
2. Розвиток німецької психології у XVIII -XIX ст.	83
<i>Питання до розділу</i>	98
<i>Теми рефератів</i>	99
<i>Список літератури</i>	99
Експериментальна психологія В.Вундта	99
<i>Питання до розділу</i>	101
<i>Теми рефератів</i>	101
<i>Список літератури:</i>	101
Розквіт німецької психології на межі XIX-XX ст.....	102
Вільгельм Дільтей	106
<i>Питання до розділу</i>	110
<i>Теми рефератів</i>	111
<i>Список літератури:</i>	111
Вюрцбурзька школа психології	111
<i>Питання до розділу</i>	114
<i>Теми рефератів</i>	114
<i>Список літератури:</i>	114
Лейпцигська школа психології	114
<i>Питання до розділу</i>	115
<i>Тема реферату</i>	115
<i>Список літератури</i>	115
Німецька психологія XX століття. Виникнення гештальтпсихології	116
<i>Питання до розділу</i>	125
<i>Теми рефератів</i>	125
<i>Список літератури</i>	126

Розділ V.

РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ У ФРАНЦІЇ127

Психологічні концепції XVIII ст.	127
Жюльєн Ламетрі.....	128
Етьєн Бонно де Кондільяк	129
Шарль Бонне	130
Дені Дідро	131
Клод Адріан Гельвецій.....	132

Жан Жак Руссо	133
П'єр Жан Жорж Кабаніс.....	135
<i>Список літератури:</i>	136
Французька психологічна школа.....	136
Психологічна школа в Нансі	138
Паризька школа. Жан-Мартен Шарко	139
Теодюль Рібо	144
П'єр Жане	147
Французька соціологічна школа	152
<i>Список літератури</i>	156
<i>Питання до розділу</i>	157
<i>Теми рефератів</i>	157

Розділ VI.

СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ У США158

Структуралізм	158
Едвард Тітченер	158
<i>Питання до розділу</i>	160
<i>Теми рефератів</i>	160
<i>Список літератури</i>	161
Функціоналізм.....	161
Вільям Джеймс.....	161
<i>Питання до розділу</i>	164
<i>Теми рефератів</i>	164
<i>Список літератури</i>	165
Чиказька психологічна школа	165
Джон Дььюї.....	165
Джеймс Енджелл	166
<i>Питання до розділу</i>	168
<i>Теми рефератів</i>	168
<i>Список літератури</i>	168
Психологічна школа Колумбійського університету.....	169
Роберт Вудворте.....	169
Джеймс Маккін Кеттел	170
Едвард Лі Торндайк.....	171
<i>Питання до розділу</i>	174
<i>Теми рефератів</i>	174
<i>Список літератури:</i>	175

Біхевіоризм	175
Джон Бродес Уотсон.....	176
Вільям Хантер	177
Карл Спенсер Лешлі.....	177
<i>Питання до розділу</i>	178
<i>Теми рефератів</i>	179
<i>Список літератури</i>	179
Необіхевіоризм.....	179
Беррес Фредерік Скіннер.....	180
Едвард Чейс Толмен	181
Кларк Леонард Халл	185
<i>Питання до розділу</i>	187
<i>Теми рефератів</i>	187
<i>Список літератури</i>	187
Розвиток дитячої психології у США.	188
Педологія Г. С. Холла	188
Гренвілл Стенлі Холл.....	188
<i>Питання до розділу</i>	190
<i>Теми рефератів</i>	191
<i>Список літератури</i>	191
Етнопсихологія дитинства М. Мід	191
<i>Питання до розділу</i>	193
<i>Теми рефератів</i>	193
<i>Список літератури</i>	193
Етнопсихологія Р. Бенедікт	194
<i>Питання до розділу</i>	195
<i>Теми рефератів</i>	195
<i>Список літератури</i> :.....	195

Розділ VII.

ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

Старослов'янські міфологічні уявлення про душу	197
<i>Список літератури</i>	198
Паростки психологічних знань в Київській Русі	198
<i>Список літератури</i>	201
Розвиток психології в Україні у XVII столітті	201
Касіян Сокович	202
Інокентій Гізель.....	203

Симеон Іванович Яворський.....	204
<i>Список літератури</i>	205
Розвиток психологічної науки в Україні у XVIII столітті..	205
Феофан Прокопович.....	205
<i>Список літератури</i>	206
Психологічна спадщина Григорія Савича Сковороди	207
<i>Список літератури</i>	209
Розвиток української психології XIX–XX століть.....	210
Михайло Максимович	210
Відкриття експериментальних лабораторій в Україні	211
Володимир Іванович Вернадський	214
Розвиток психології на території України в радянський період	215
<i>Список літератури</i>	217
Григорій Силович Костюк	217
Павло Романович Чамата	219
Максименко Сергій Дмитрович	221
<i>Список літератури</i>	229
Харківська психологічна школа.....	230
<i>Список літератури</i>	232
Українська психологія в еміграції.....	233
<i>Список літератури</i>	233

Розділ VIII.

РОСІЙСЬКІ ТА РАДЯНСЬКІ ПСИХОЛОГИ.....235

Іван Петрович Павлов	235
Іван Михайлович Сеченов	240
Розвиток російської психології першої половини XX ст.	243
Густав Густавович Шпет.....	246
Олександр Романович Лурія	249
Олексій Миколайович Леонт'єв	252
Данило Борисович Ельконін	254
Борис Герасимович Анан'єв.....	257
Сергій Леонідович Рубінштейн.....	261
Л.Виготський, С.Геллерштейн, Б.Фінгер, М.Ширвіндт: основні напрями психології під знаком ідеології.....	269
<i>Використані джерела:</i>	274

Додаткова література: 275

Розділ ІХ

АВСТРІЙСЬКА ПСИХОЛОГІЯ. ПСИХОАНАЛІЗ

ЗИГМУНДА ФРЕЙДА277

Індивідуальна психологія Альфреда Адлера.....287

Віктор Еміль Франкл.....294

Список літератури..... 297

Розділ Х

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ

ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ.....300

Список літератури..... 315

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....317

Вступне слово

На порозі ХХІ століття сучасна психологія являє собою складне поєднання різних напрямків, течій, практик. За словами О.Г. Асмолова «Одні психологи живуть в країні психоаналізу, інші - на материках біхевіоризму, гештальтпсихології, когнітивної та гуманістичної психології. То тут, то там на поверхні моря психологічної думки з'являються самотні острова «психосинтеза», «кросскультурної психології», «нейролінгвістичного програмування» тощо». Сучасному психологу досить складно розібратися у всіх цих переплетеннях психологічної думки. І для цього, перш за все, потрібно зрозуміти витоки психологічних знань, познайомитися з історією виникнення тих чи інших течій в нашій науці.

На сторінках книги, яку ви тримаєте в руках, авторка спробувала у доступній формі викласти весь процес формування психологічних знань - від міфологічних уявлень давніх слов'ян і греків до сучасних шкіл психології; від перших нарисів про душу Аристотеля – до психоаналізу і творів авторів гуманістичної доби.

Відмінністю даного посібника є, по-перше, порядок викладення матеріалу: становлення психологічних вчень кожної країни викладено окремо. Це дозволяє читачу не тільки глибше осягнути загальні закономірності розгортання психологічних знань, але й зрозуміти специфіку психологічних теорій тієї чи іншої країни –

французької психологічної школи, скажімо, або американської прагматичної психології тощо.

По-друге, на глибоке переконання укладачки, психологічні погляди і доктрини того чи іншого вченого є невід'ємною частиною його власної долі. Тому у посібнику значну увагу приділено біографіям вчених. Крок за кроком перед читачем постає яскрава низка авторських портретів: Фехнера, Канта, Фрейда та багатьох інших. Психологію писали яскраві особистості, життєвий шлях яких є цікавим і повчальним для сучасних фахівців. На жаль, обсяг навчального посібника не дозволяє приділити достатньо уваги біографічним нарисам всіх авторів.

Третя відмінність: авторці вдалося створити певною мірою «універсальний» посібник з історії психології, де студент зможе познайомитися і з українськими вченими, і з іноземними авторами, і з радянськими психологами.

Це видання посібника є першим. Безумовно, воно буде у подальшому доповнюватися новими авторами і удосконалюватися. Тому побажаємо авторці подальшої плідної праці і пам'ятаймо: хто знає історію психології – той знає психологію!

Сергій Максименко

Розділ I

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКА

Знати історію психології – означає знати психологію. З цим відомим висловлюванням неможливо не погодитися, оскільки знання історії психології передбачає знайомство з працями та теоріями всіх авторів, хто будь-коли присвячував свої наукові роздуми проблемі психічного.

Як вже стає зрозуміло з назви науки, суть її полягає у двох складових – історії і психології. Відомий німецький історик культури і філософ-ідеаліст, представник філософії життя, який вперше ввів поняття так званої науки про дух, Вільгельм Дільтей писав: «Що таке людина, можна дізнатися не шляхом роздумів над самим собою і навіть не за допомогою психологічних експериментів, а лише з історії».

Унікальність історії психології як науки в тому і полягає, що в ній дивним чином роздуми вчених про людину, про психіку, про сенс життя подані в контексті історичних епох і подій – від перших явлень про душу древніх греків до сучасної психології.

Зазвичай виокремлюють кілька етапів розвитку психології. Перший період (так званої міфологічної психології) закінчується приблизно у VII – VI ст. до н. е., тобто до появи перших спроб об'єктивного, наукового дослідження психіки, її змісту і функцій.

У цей період уявлення про душу ґрунтувалися на численних міфах і легендах, на казках і первісних релігійних віруваннях.

Науковий період в історії психологічних знань починається на рубежі VII–VI ст. до н. е. Психологія в цей період розвивалася в межах філософії, а тому він отримав умовну назву філософського періоду. Також дещо умовно встановлюється і його тривалість – до появи першої психологічної школи (асоціанізму) і визначення власне психологічної термінології, відмінної від прийнятої в філософії чи природознавстві.

Існують певні розбіжності у трактуванні часових меж окремих етапів розвитку психологічних знань. Іноді появу самостійної психологічної науки пов'язують зі школою В. Вундта, тобто з початком розвитку експериментальної психології. Проте психологічна наука була визначена як самостійна значно раніше, з усвідомлення незалежності свого предмета, унікальності його положення в системі наук – як науки гуманітарної і природознавчої одночасно, що вивчає і внутрішні, і зовнішні (поведінкові) прояви психіки. Таке самостійне положення психології було зафіксовано і з появою її як предмета вивчення в університетах вже наприкінці XVIII – початку XIX ст. Тобто правильніше говорити про появу психології як самостійної науки саме з цього періоду, відносячи становлення експериментальної психології до середини XIX ст.

Але в будь-якому разі необхідно визнати, що час існування психології як самостійної науки значно менший, ніж період її розвитку в межах філософії. За цей час неодноразово переосмислювалися і предмет психології, і зміст психологічних досліджень, і взаємовідношення психології з іншими науками.

Упродовж тривалого часу предметом психології була душа, проте в різні часи в це поняття вкладався різний зміст. В епоху античності душа розумілася як першооснова тіла, за аналогією з поняттям «архе» – першооснова світу, основна цеглинка, з якої складається все суще. При цьому головною функцією душі вважалося надання тілу активності, оскільки, на думку перших учених-психологів, тіло є інертною масою, яку рухає саме душа. Душа не тільки дає енергію для

активності, але і спрямовує її, тобто саме душа керує поведінкою людини. Поступово до функцій душі додалося пізнання, і, таким чином, до дослідження активності додалося вивчення етапів пізнання, яке незабаром стало однією з найважливіших проблем психологічної науки.

В епоху Середньовіччя з'являються цікаві роботи богословів, присвячені ролі волі у пізнанні й у поведінці, проблемі сприйняття людиною модусу часу тощо. Але той факт, що душа була предметом вивчення насамперед для богослов'я, істотно звужував можливості її наукового пізнання. У Новий час психологія, як і інші науки, позбавлялася від диктату богослов'я. Її прагнули знову, як і в період античності, зробити об'єктивною, раціональною, а не сакральною, тобто заснованою на доказах, на розумі, а не на вірі. Проблема предмета психології знову постала з усією актуальністю. У ті часи ще було неможливо повністю відмовитися від богословського підходу до розуміння душі. Тому предмет психології змінювався, і вона ставала наукою про усвідомлення, тобто про зміст свідомості і шляхи його формування. Це дозволило відокремити предмет психології від предмета богослов'я в дослідженнях душі і її функцій.

У XVIII ст. фактичним предметом психології стали пізнавальні процеси, в той час як поведінка, а також емоційні процеси, особистість і її розвиток не увійшли в цей предмет. Таке обмеження області дослідження на перших порах мало і позитивне значення, оскільки воно давало психології можливість позбутися від сакральності, стати об'єктивною, а пізніше і експериментальною наукою. Це також дозволяло виділити її в самостійну науку, відокремивши її предмет від предмета філософії. Завдяки розвитку біології, у тому числі теорії еволюції Ч. Дарвіна, роботам Г. Спенсера та інших дослідників, психологію не тільки відсунули від філософії, ідентифікувавши її з природними дисциплінами, але й розширили її предмет, вивівши його, як сказав І.М. Сеченов, «із поля свідомості в поле поведінки». Таким чином, окрім пізнавальних процесів в предмет психології було включено поведінку і емоційні процеси. Важливо, що прагнення зробити психологію об'єктивною наукою на той час не призвело ще до

появи нових методів дослідження психіки, тому що до 80-х років XIX ст. провідним методом залишалася інтроспекція.

Найважливіший етап у розвитку психології пов'язаний з появою експериментальної лабораторії В. Вундта, який зробив психологію не тільки самостійною, а й об'єктивною, експериментальною наукою. Однак асоціаційний підхід, на базі якого і вибудовував свою модель психології В. Вундт, не міг вже пояснити нові факти душевного життя, не міг бути поширений на вивчення структури особистості, емоційних переживань, творчої активності людини. Обмеженим було і застосування експериментів і тестів, які вже існували в психології на початку XX ст.

Це спонукало вчених шукати новий предмет і нові методи дослідження психіки. Перші школи, що зародилися в той час (структуралізм, функціоналізм, Вюрцбурзька школа), проіснували недовго. Однак вони показали, що серед психологів не існувало вже єдиної думки про те, що і як мала вивчати психологія. Так почався період пошуку психології, адекватній новій ситуації і вимогам часу, який отримав назву періоду методологічної кризи.

Неможливість прийти до єдиної точки зору призвела до того, що вже у 10 – 30-х роках XX ст. психологію поділили на кілька напрямків, в кожному з яких був свій предмет і свій метод дослідження того, що розумілося даним психологічним напрямком під психікою. Так, в психології з'являються: глибинна психологія, біхевіоризм, гештальтпсихологія, марксистська психологія, а також такі школи, як французька соціологічна психологія.

У другій половині XX ст. виникають нові школи та напрями – гуманістична психологія, генетична психологія, а також когнітивна психологія, яка сформувалася вже у 60–ті роки. Таким чином, можна сказати, що з середини XX ст. психологія вступила в сучасний етап свого розвитку, для якого є характерним вже не дроблення на все нові школи, а тенденція до їх об'єднання.

Таким чином, історія психології вивчає закономірності формування і розвитку поглядів на психіку на основі аналізу різних підходів до розуміння її природи, функцій і генези.

Психологія різноманітними узами щільно пов'язана з різними галузями науки і культури. З самого свого виникнення вона була орієнтована на філософію і протягом кількох століть фактично була одним з розділів цієї науки. Зв'язок з філософією не переривався протягом усього періоду існування психології як науки.

Не менше впливає на психологію розвиток природознавства і медицини. Крім того, в роботах багатьох психологів чітко проглядається її зв'язок з етнографією, соціологією, теорією культури, мистецтвознавством, математикою, логікою, мовознавством. Тому в історії психології аналізуються її зв'язки з іншими науками, їх вплив одна на одну, який змінювався в процесі розвитку психологічної науки, хоча пріоритетне значення філософії та природознавства залишалося незмінним.

На протязі століть у науці істотно змінювалися і погляди на предмет психології, на методи вивчення психіки, її зміст. Аналіз цих змін також є предметом дослідження історії психології.

Методичний інструментарій історико-психологічних досліджень істотно відрізняється від методичного інструментарію загальної психології. В історії психології неможливо скористатися практично жодним з основних методів психологічної науки – ані спостереженням, ані тестуванням, ані експериментом. Царина застосування цих методів обмежується вузьким колом сучасних (для історика психології) вчених і справжнім станом актуальних для цього часу проблем, у той час як вік психологічної науки вимірюється століттями.

Фахівці, які займаються історією психології, розробляють власні методи дослідження або запозичують їх із суміжних дисциплін. Ці методи адекватні завданню не тільки відтворення історії розвитку окремого психологічного напрямку, а й включення його в загальний контекст психологічної науки, історичної ситуації і культури. Так, більшість дослідників в історії психології виділяють історико-генетичний метод, згідно з яким вивчення ідей минулого є неможливим без урахування загальної логіки розвитку науки в певний історичний період, і історико-функціональний метод, завдяки якому аналізується

послідовність висловлюваних ідей. Біографічний метод дозволяє виявити можливі причини та умови формування наукових поглядів вченого. Метод категоріального аналізу передбачає врахування соціально-історичних умов, що визначили появу і розвиток даної наукової школи, а також вивчення когнітивного стилю, опонентного кола, соціальної перцепції та інших детермінант, що зумовили появу значущих для психології ідей. Використовують також метод систематизації психологічних висловлювань.

Джерелами для історії психології служать насамперед праці вчених, архівні матеріали, спогади про їх життя і діяльність, а також аналіз історико-соціологічних матеріалів і навіть художньої літератури, що допомагає відтворити атмосферу певного часу.

Дослідження багатьох вчених показали, що на розвиток психології як науки впливають кілька факторів. Головний з них – логіка розвитку психологічних знань – пов'язаний зі зміною її предмета, впливом суміжних з психологією наук, з розвитком принципів і категоріального ладу психології. Вже з цього короткого опису стає зрозумілим, що цей фактор є достатньо об'єктивним і піддається науковому вивченню. Два інших чинники є більш суб'єктивними, їх неможливо дослідити так само строго і отримати однозначні відповіді. Це – соціальна ситуація розвитку науки і особливості особистості конкретного вченого.

Вплив соціальної ситуації полягає в тому, що громадські, історичні умови, культурне та політичне оточення впливають як на зміст наукових концепцій, так і на їх поширення, допомагають розвитку наукових шкіл і напрямів або ускладнюють його. Природно, що цей вплив здійснюється опосередковано, через соціальну перцепцію, тобто через особливості сприйняття і розуміння цих соціокультурних умов вченими, науковим співтовариством в цілому. Соціальна ситуація може вплинути на розвиток науки кількома шляхами. По-перше, вона створює умови для виникнення тієї чи іншої концепції. По-друге, соціальна ситуація впливає і на прийняття (або відторгнення) тієї чи іншої теорії. Співзвучність наукових концепцій очікуванням суспільства сприяє не тільки їх поширенню, а й залученню найбільш

здібних, цілеспрямованих молодих дослідників до роботи над цими теоріями. Таким чином, саме в руслі певного підходу і відбуваються найбільш цінні відкриття, знахідки, які надають йому ще більшого значення.

Так, після Першої світової війни, що показала, якою жорсткою може бути людина, отримали більш широке поширення погляди З. Фрейда, які до цього часу розглядалися головним чином в руслі клінічної психології.

Не менше значення має й інший фактор – особистість вченого, творця тієї чи іншої психологічної теорії, його ціннісні орієнтації, вольові якості, особливості спілкування з колегами, належність до певної наукової школи тощо. Належність до наукової школи може допомогти вченому, особливо на початку його творчого шляху, оскільки вона забезпечує необхідну інформацію, простір для дискусій і певний захист від критики. Проте думка колег, вироблений спільними зусиллями підхід до вирішення проблем можуть стати і гальмом на шляху наукового прогресу, сковуючи творчу активність або через острах вступити в протиріччя з колегами, або через догматичну пристрасність до висловленої одного разу думки.

Такою ж перешкодою на шляху створення нової теорії може стати і брак завзятості або впевненості в собі, особливо в тому випадку, якщо нова концепція зустрічає протидію або нерозуміння. Так, авторитарність і навіть деяка нетерпимість З. Фрейда стали причиною його конфлікту з послідовниками, відходу від нього та його теорії навіть близьких учнів. Але в той же час саме ці якості багато в чому дозволили йому створити цю теорію і продовжувати її розробку в ситуації гострої критики і неприйняття з боку багатьох психологів.

Аналіз особистості вченого, його біографії дає можливість зрозуміти, яким чином відбувається вибір наукових завдань, як він веде боротьбу за свої переконання з невіглаством або відчуженням оточуючих, чи зможе протистояти громадській думці і просто побутовим негараздам. Таким чином, цей фактор розкриває внутрішні перипетії творчої діяльності, а іноді й душевної драми вченого.

Крім зміни предмета, змінювалися і основні принципи психології та її зв'язки з іншими науками. Починаючи з VII–VI ст. до н. е. вона була зорієнтована насамперед на філософію, і

рівень розвитку філософських знань головним чином впливав на психологію і проблеми, які перед нею стояли. Так, у III ст. до н. е. відбулася зміна філософських інтересів, пов'язана з тим, що в центрі пізнання виявилися не загальні закони природи або суспільства, а людина, яка хоча і розглядалася в загальній картині світу, але принципово відрізнялася від інших живих істот. Це призвело до появи нових проблем і в психології, виникненню питань про природу особливості психіки людини, змісті її душі – до того, що на довгий час головним питанням стало питання не стільки про психіку взагалі, скільки про психіку людини.

Багато в той час пов'язувало психологію також з математикою, біологією, медициною і педагогікою. Вже Піфагор показав значення математики для психології. Платон доводив, що без математики, насамперед геометрії, неможливо займатися ані філософією, ані психологією. Надалі вплив математики на психологію дещо ослаб, проте в Новий час практично всі вчені знову підкреслювали її значення, а Лейбніц навіть прагнув розкрити першоеlementи психіки, «монади», на які розкладається, а потім з'єднується в ціле світова душа, за аналогією з винайденим ним диференціальним і інтегральним обчисленням.

З цього часу математика відігравала незмінно велику роль у психології, як один з найважливіших факторів її перетворення на об'єктивну науку (можливість математичної обробки отриманого матеріалу), а іноді і значущий параметр психічного розвитку як такого (наприклад, розвитку логічного мислення).

Гіппократ, відомий грецький лікар, і Аристотель, який був за освітою біолог і лікар, одними з перших пов'язали психологію з природознавством. Цей зв'язок усталився в період еллінізму в роботах Галена, а в середньовічній період в дослідженнях багатьох арабських мислителів, які були не тільки філософами і психологами, а й лікарями, – Ібн Сіні, Ібн аль-Хайсама та ін.

У XIX ст., після відкриттів Ч. Дарвіна, розвитку його еволюційної теорії, що зробила величезний вплив на психологію, зв'язок цих двох наук ще більше зміцнів. З середини минулого століття психологія протягом більше ста років в першу чергу була орієнтована саме на біологічні, природничі науки, а не на філософію.

Зв'язок з педагогікою, що виник ще в античності, залишався досить слабким до періоду Просвітництва. Починаючи з цього часу, проблеми педагогіки, вимоги педагогічної практики стали одним з провідних факторів, що впливають на психологічну проблематику. Зміна предмета психології та її зв'язків з іншими науками призвела до безплідних по суті питань про те, природнича вона наука чи гуманітарна і що повинно бути її методологією – біологія або філософія. Аналіз розвитку психології показує, що унікальність і цінність її як науки полягають саме у її міжпредметному характері, в тому, що вона будується і як природнича наука (об'єктивна і експериментальна), і як гуманітарна, оскільки в її проблематику входять питання морального розвитку, становлення світогляду, ціннісних орієнтацій людини. Можна сказати, що експериментальну основу, підхід до матеріалу і його обробки психологія запозичує у природознавства, в той час як підхід до інтерпретації отриманого матеріалу, методологічні принципи – у філософії.

Виділяють три найважливіших методологічних принципи психології: детермінізму, системності та розвитку.

Принцип детермінізму наголошує, що всі психічні явища пов'язані причинно-наслідковими відносинами, тобто все, що відбувається в нашій душі, має якусь причину, яка може бути виявлена і вивчена і яка пояснює, чому виник саме той, а не інший наслідок. Ці зв'язки можуть пояснюватися різними підставами, і в історії психології існує кілька підходів до їх пояснення.

В античності вже існувало розуміння того, що всі процеси в психіці є взаємопов'язаними. Анаксагор і Геракліт вперше заговорили про детермінізм, про те, що існує загальний закон, Логос, який визначає, що повинно статися з людиною, з природою в цілому. Геракліт писав: «Навіть сонце не може порушити Логос ...». Таким чином, все, що відбувається в природі і в душі людини обумовлено певною причиною, хоча ми не завжди можемо знайти цю причину. Демокрит, який розробив розгорнуту концепцію детермінізму, писав, що «люди вигадали ідею випадку, щоб прикрити незнання справи і невміння управляти».

Платон і Аристотель змінили початкову концепцію детермінізму, заперечуючи його загальний характер, зокрема його вплив на розумну частину душі, на процес морального розвитку людини. При цьому вони ввели поняття цільового детермінізму, вважаючи, що душа прагне до певної мети, яку Платон поєднував з ідеєю або загальним поняттям, що відбиває суть речі. Аристотель, погоджуючись, що причиною всього, що відбувається в психіці, є мета, до якої прагне душа, заперечував, що ця мета дається ззовні. Він вважав, що мета є іманентно властивою речі і пов'язана з її формою, яка і відображає її призначення.

Пізніше, у XVII ст., Декарт ввів поняття механістичного детермінізму, доводячи, що всі процеси в психіці можна пояснити, виходячи із законів механіки. Так з'явилася ідея і про механічне пояснення поведінки людини, яке підкоряється закону рефлексу. Механістичний детермінізм проіснував майже 200 років. Його вплив можна побачити, наприклад, в теоретичних положеннях засновника асоціаційної психології Д. Гартлі, який вважав, що асоціації і в малому (психіці), і у великому (поведінці) колах формуються і розвиваються за законами механіки Ньютона. Відгуки механістичного детермінізму можна знайти навіть у психології початку XX ст., наприклад в теорії енергетизму, яку поділяли багато відомих психологів, а також у деяких постулатах біхевіоризму, наприклад в ідеї про те, що позитивне підкріплення підсилює реакцію, а негативне – послаблює.

Але ще більший вплив справив на розвиток психології біологічний детермінізм, який виник з появою теорії еволюції. У рамках цієї теорії розвиток психіки визначається адаптацією до середовища, тобто все, що відбувається в психіці, спрямоване на те, щоб жива істота якнайкраще пристосувалася до тих умов, в яких вона живе. Даний закон поширювався на психіку людини, і майже всі психологічні напрямки приймали цей вид детермінізму за аксіому.

Психологічний детермінізм заснований на ідеї, що розвиток психіки пояснюється і спрямовується певною метою. Однак на відміну від розуміння мети в античності, коли вона була так чи інакше зовнішньою для психіки (ідеєю або формою), в даному випадку мета є властивою самому змісту душі, психіці

конкретної живої істоти і визначає її прагнення до самовираження і самореалізації – у спілкуванні, пізнанні, творчій діяльності. Психологічний детермінізм також виходить з того, що середовище є не просто умовою, зоною проживання людини, але культурою, яка несе в собі найважливіші знання, переживання, які багато в чому змінюють процес становлення особистості. Таким чином, *культура* стає одним з найбільш значущих чинників, що впливають на процес розвитку психіки, що допомагають усвідомленню себе як носія унікальних духовних цінностей, якостей і як члена суспільства. *Психологічний детермінізм також припускає, що процеси, що відбуваються в душі, можуть бути спрямовані не тільки на пристосування до середовища, але й на протистояння йому*, в тому випадку, якщо середовище заважає розкриттю потенційних здібностей даної людини.

Принцип системності описує й пояснює основні види зв'язку між різними сторонами психіки, сферами психічного. Він припускає, що окремі психічні явища внутрішньо пов'язані між собою, утворюючи цілісність і набуваючи завдяки цьому нових властивостей. Однак, як і в дослідженні детермінізму, вивчення цих зв'язків і їх властивостей має тривалу історію в психології.

Перші дослідники тих зв'язків, які існують між психічними явищами, представляли психіку як сенсорну мозаїку, яка складається з відчуттів, уявлень і почуттів. За певними законами, насамперед за законами асоціацій, ці елементи пов'язуються між собою. Такий вид зв'язку отримав назву елементаризму.

Функціональний підхід, назва якого обумовлена тим, що психіку представляли як набір окремих функцій, спрямованих на реалізацію різних психічних актів і процесів (зору, навчання тощо), з'явився, так само як і біологічний детермінізм, у зв'язку з теорією еволюції. Біологічні дослідження показали, що існує зв'язок морфології і функції, в тому числі і психічної функції. Таким чином, було доведено, що психічні процеси (пам'ять, сприйняття та ін.) та акти поведінки можуть бути представлені як функціональні блоки. Залежно від виду детермінації ці блоки могли діяти і за законами механіки (як окремі частини складної машини), і за законами біологічної адаптації, пов'язуючи в єдине ціле організм і середовище. Однак цей принцип не

пояснював, яким чином при дефекті якоїсь функції відбувається її компенсація, тобто яким чином недоліки в роботі одних відділів можуть компенсуватися нормальною роботою інших, наприклад поганий слух – розвитком тактильних або вібраційних відчуттів.

Саме це і пояснює принцип системності, який представляє психіку як складну систему, окремі блоки (функції) якої пов'язані між собою. Таким чином, системність психіки передбачає і її активність, оскільки тільки в цьому випадку можливі саморегуляція і компенсація, властиві психічному, навіть на нижчих рівнях, розвитку психіки. Системність в розумінні психіки не суперечить й усвідомленню її цілісності, ідеї «холізму» (цілісності), тому що кожна психічна система (і перш за все психіка людини) є унікальною і цілісною.

Принцип розвитку стверджує, що психіка розвивається, а тому найбільш адекватний спосіб її вивчення – дослідження закономірностей цього генезису, його видів і стадій. Недарма одним з найбільш поширених психологічних методів є саме генетичний.

Згідно з цим принципом, який визначає, які види розвитку притаманні психічному, існує два види розвитку психіки: філогенетичний і онтогенетичний, тобто розвиток психіки в процесі становлення людського роду і в процесі життя дитини. Дослідження показали, що ці два види розвитку мають певну схожість. Американський психолог Стенлі Холл пояснює це тим, що етапи розвитку психіки зафіксовані в нервових клітинах і передаються дитині у спадок, а тому жодні зміни в темпі розвитку й у послідовності стадій неможливі. Теорія, яка встановлювала жорсткий зв'язок між філо- і онтогенезом, отримала назву теорії рекапітуляції, тобто короткого повторення в онтогенезі основних стадій філогенетичного розвитку.

Подальші роботи довели, що такого жорсткого зв'язку не існує, розвиток може і прискорюватися, і сповільнюватися залежно від соціальної ситуації, а деякі стадії можуть взагалі пропадати. Таким чином, процес психічного розвитку є лінійним і залежить від соціального середовища, оточення і виховання дитини.

У той же час неможливо ігнорувати і відому аналогію, яка реально існує у порівняльному аналізі процесів пізнавального

розвитку, становлення самооцінки, самосвідомості маленьких дітей і первісних народів. Тому багато психологів (П. П. Блонський, Е. Клапаред, С. Холл та ін.), що вивчали генезис психіки дітей, дійшли висновку про те, що ця логічна відповідність пояснюється однаковою логікою становлення саморозгортання психіки при розвитку людського роду і при розвитку окремої людини.

Виділяються також і різні сторони психічного розвитку: розвиток особистості, розвиток інтелекту, соціальний розвиток, які мають свої етапи та закономірності, що стали предметом дослідження багатьох відомих психологів – В. Штерна, Ж. Піаже, Л. С. Виготського, П. П. Блонського та інших.

Крім принципів, на розвиток психології як науки впливає формування її категоріального ладу, тобто тих постійних проблем, які становлять предмет і зміст психології.

В даний час виділяють кілька категорій, які були основою психологічної науки протягом майже всієї її історії. Це мотив, образ, діяльність, особистість, спілкування, переживання. У різні періоди розвитку психології і в різних школах ці категорії мали неоднакове значення, проте завжди так чи інакше вони присутні в психологічних концепціях.

Однією з перших у психології з'явилася категорія образу, яка стала провідною при вивченні пізнання. Вже в античності вчені вивчали, як формується у людини образ світу, а згодом у центрі уваги психологів виявився образ себе, самосвідомість людини, його зміст і структура. Якщо в перших психологічних теоріях образ себе розглядався переважно як одна з областей свідомості, то в сучасній науці «образ Я» став одним з провідних понять психології особистості.

Образ предмета багато вчених розглядали як сигнал, на основі якого зароджується і починає функціонувати рефлекс, поведінка людини. Образ як сенсорна основа думки вважався непорушним постулатом вченими, які розглядали психіку як сенсорну мозаїку, що складається з відчуттів і уявлень. Безобразний характер мислення став на початку ХХ ст. одним з найважливіших відкриттів Вюрцбурзької школи. Образ як основа сприйняття, його цілісний і системний характер став провідною категорією в гештальтпсихології.

Розглядаючи розвиток образу, психологи дійшли висновку про взаємозв'язок чуттєвого і розумового образів. Вивчення цього зв'язку, так само як і поєднання розумового образу і слова, було і залишається однією з найважливіших проблем для психології. Досить сказати, що такі великі вчені, як О. О. Потебня, Л. С. Виготський, Г. Г. Шпет, Ж. Піаже, Д. Брунер та інші, присвятили свої найбільш значні праці дослідженню саме цієї проблеми.

Чуттєвий і розумовий образи є змістом свідомості, тому сукупність образів можна розглядати як певний аналог цієї філософської категорії. Однак для психології велике значення має і питання про ступінь усвідомленості образів, тому що несвідоме і надсвідоме відіграють не менш важливу роль, ніж свідомість.

Істотне значення має в психології і категорія мотиву. Вже в перших психологічних теоріях вчені розглядали джерело активності, намагалися знайти причину, яка спонукає людину до руху, тобто прагнули зрозуміти мотиви, які лежать в основі нашої поведінки. Були спроби знайти і матеріальне пояснення цим спонуканням, причому мотиви пов'язувалися і з рухомими атомами, і з «тваринними духами»; були і теорії, які говорили про їх нематеріальність. Так, Платон говорив про пристрасну і жадаючу душу, які й служать носіями мотиву, а Лейбніц вважав, що активність, спонукання до дії є властивістю душі-монади. Однак незалежно від тлумачення природи мотиву він, як правило, пов'язувався з емоціями і був однією з головних проблем для всіх психологів. Тому природно, що і в сучасній психології поняття мотиву (потреби, потягу, прагнення) стало провідною категорією практично всіх психологічних шкіл.

З мотивом тісно пов'язана інша категорія – переживання, емоційний відгук людини на явища зовнішнього світу, свої вчинки і думки. Ще Епікур стверджував, що саме переживання направляють і регулюють поведінку. Незважаючи на те що проблема природи і динаміки емоційних процесів не отримала ще в психології однозначного вирішення, сам факт важливості емоцій і переживань не тільки в регуляції активності, але й у присвоєнні знань, ідентифікації з навколишнім світом, у тому числі і зі значимими людьми, не викликає сумніву.

Говорячи про категорію діяльності, необхідно пам'ятати про те, що в психології розглядається як зовнішня (поведінка), так і внутрішня, насамперед розумова, діяльність. На перших етапах розвитку психології вчені не піддавали сумніву думку про те, що поведінка являє собою таке ж психологічне поняття, як і мислення. Проте з часом психологи, як вже говорилося вище, почали ототожнювати психіку лише зі свідомістю, а всі зовнішні прояви активності виходили, таким чином, за рамки власне психічного. Тому на певну частку психологічних досліджень доводилося вивчення лише внутрішньої, розумової діяльності. Це заважало розвитку об'єктивних методів дослідження психіки і зупиняло розвиток експериментальної психології. У середині минулого століття англійський психолог Г. Спенсер вперше сказав про те, що предметом психології є асоціації між внутрішнім і зовнішнім, тобто між свідомістю і поведінкою. Таким чином, було не тільки зафіксовано унікальне положення психології, але й узаконено місце зовнішньої діяльності як психологічної категорії. У сучасній психології існує кілька шкіл, для яких категорія діяльності є провідною; це біхевіоризм і вітчизняна психологія, в якій теорія діяльності займає одне з центральних місць. У той же час вивчення внутрішньої і зовнішньої діяльності, їх взаємозв'язку і взаємопереходів являє собою одну з центральних проблем вікової психології та багатьох інших психологічних напрямів і галузей.

Думка про те, що людина – істота соціальна і не може існувати поза спілкування з іншими, була висловлена ще Аристотелем. З плином часу психологія отримувала все більше даних про найважливішу роль інших людей у розвитку психіки, формуванні уявлень про себе і світ. У віковій психології величезна роль дорослого і відносин дорослий – дитина є однією з аксіом, що вказує на те, що повноцінний психічний розвиток дитини не може здійснюватися в ізоляції. З появою соціальної психології почалося серйозне вивчення спілкування дорослих один з одним, при цьому особлива увага приділялася спілкуванню людей, що належать до різних націй, культур, а також масовим комунікаціям. Дослідження дозволили виділити різні сторони спілкування (комунікативну, перцептивну, інтерактивну), його структуру і динаміку. Аналіз напрямів

розвитку психології показує, що значення цієї категорії, так само, як і частка досліджень, присвячених різним проблемам спілкування, буде і далі зростати.

Категорія *особистості* з'явилася в психології порівняно недавно, хоча питання про сутність людини, розвиток її уявлення про себе і оцінку себе ставилися ще в античності. Однак у той час поняття особистості і людини розглядалися як тотожні, не існувало і сучасних понять особистості, індивіда і індивідуальності. Протягом тривалого часу, як уже зазначалося, провідним предметом психології було пізнання, а категорії образу і внутрішньої, розумової діяльності залишалися провідними. Недарма відомий вчений В. Вундт говорив про диктат «інтелектуалізму» в психології, протиставляючи свою волюнтаристську психологію колишній, що вивчає в основному що «людина пізнає», а не відчуває. Лише з появою школи глибинної психології саме особистість стала однією з провідних категорій і залишається нею в сучасній психологічній науці, хоча і в даний час різні школи (гуманістична, глибинна, когнітивна психологія) розглядають структуру, генезис і рушійні сили розвитку особистості по-різному.

Значний вплив на розвиток психології зробив перехід до вирішення ключових проблем психології, що вивчають природу психічного, взаємин психічного і фізичного, тілесного і духовного в психіці. При цьому на перший план виходили або загальні проблеми (співвідношення психічного і фізичного), або більш вузькі, пов'язані з дослідженням зв'язку організму, тіла з психікою, душею. Відповідно в першому випадку ця проблема звучала як психофізична, а у другому – як психофізіологічна.

Сама постановка проблеми та підходи до її вирішення були пов'язані з питаннями про роль і місце людини в світі. В античній психології вчені розглядали людину як одну з ланок у ланцюзі загальних закономірностей. З цієї точки зору людина підкорялася тим же законам, що й все живе і неживе в природі, а психічні закони були відображенням фізичних, тобто варіаціями основних законів природи. Дослідження цих законів навело вчених на думки про те, що існує якась першооснова, яка складає сутність і психічного, і фізичного. Така відповідь на психофізичну проблему отримала назву «монізм» (спільна, єдина першооснова, субстанція). Залежно від того, ідеальною або

матеріальною є ця субстанція, монізм може бути ідеалістичним або матеріалістичним. Деякі вчені відкидали наявність єдиної субстанції, доводячи, як, наприклад, Р. Декарт, що існують дві першооснови, дві різні субстанції: для душі і для тіла. Цей підхід отримав назву «дуалізм». Оскільки процеси, які відбуваються в душі і тілі, розглядалися як паралельні і незалежні один від одного, в психології з'явилося поняття психофізичного паралелізму, який підкреслював незалежність і суто зовнішню відповідність цих явищ.

З плином часу загострювався інтерес вчених саме до психіки людини. При цьому вже в дослідженнях Платона наголошувалося на якісних відмінностях психіки людини та психіки інших живих істот. Таким чином, і закони, які управляють психікою людини, є унікальними і не можуть розглядатися за аналогією із законами природи. Такий антропологічний підхід, при якому все розглядається лише з точки зору людини, був характерний для багатьох не тільки психологічних, але і філософських шкіл. Однак і в античності, і в Середньовіччі було ще недостатньо даних для переходу психофізичної проблеми в план психофізіологічної, а точніше – для наукового вирішення цієї проблеми.

Роботи І. М. Сеченова, І. П. Павлова, У. Кеннона та інших вчених дали можливість не тільки краще зрозуміти біологічну природу психіки, але й точніше розмежувати галузі біологічних основ психіки і власне психічного. З середини минулого століття, з розвитком біології та медицини, психологія отримала досить важливий об'єктивний матеріал, що дозволяв по-новому підійти до вирішення психофізіологічної проблеми. Проте, залишається ще багато питань, які спільними зусиллями психологів, філософів, фізіологів, медиків та інших вчених належить вирішити, щоб дати більш повні відповіді на психофізичну й психофізіологічну проблеми. Тому, розпочинаючи крок за кроком вивчення доктрин та теорій найвидатніших мислителів людства щодо природи психічного, пам'ятаємо слова Р. Гейне: «Кожна людина — це світ, який із нею народжується і з нею помирає; під всякої могильною плитою лежить всесвітня історія».

Питання до розділу

1. Назвіть основні етапи розвитку психології.
2. Як змінювався предмет психології?
3. З чим пов'язана зміна предмета і методів психології?
4. У чому причина методологічної кризи в психології?
5. Як змінювався взаємозв'язок психології з іншими науками?
6. Які чинники впливають на розвиток психології?
7. Яким чином пов'язані між собою соціальна ситуація розвитку науки і особистість вченого?
8. Як розвивалися принципи системності та детермінізму?
9. Які види розвитку існують в психології?
10. Назвіть головні категорії психології.
11. У чому полягає сутність психофізичної і психофізіологічної проблем?

Теми рефератів

1. Методологічні проблеми історії психології.
2. Основні відмінності історичної психології науки, психоісторії та історії науки.
3. Основні етапи розвитку психології як науки.
4. Чинники, що визначають розвиток психології.

Список використаних джерел:

1. Марцинковская Т. Д. История психологии / Т. Д. Марцинковская / 4-е изд., стереотип. — М.: Академия, 2004 - 544
2. Петровский А. В., / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский / Основы теоретической психологии. — М., 1997с

Розділ ІІ

ПСИХОЛОГІЧНІ ВЧЕННЯ АНТИЧНОЇ ДОБИ

Геракліт Ефеський. Вчення про Логос

Найвідомішому старогрецькому філософу **Із Ефесу Геракліту (530 — 470 рр. до н. е.)**, належить ідея про те, що становлення і розвиток світу, природи і людини здійснюється за непорушними законами, які ніхто, ні люди, ні боги, не може змінити. Цей закон — Логос, що виражається насамперед у слові, і є тією силою, яку людина називає долею. Логос пояснює і взаємозв'язок між окремими подіями, у тому числі між різними епізодами в житті людей. Все в світі є причинно обумовленим, всі події відбуваються не просто так, випадково, але за певним законом, хоча ми не завжди цей зв'язок, причину події можемо встановити. Такий підхід, пізніше названий детермінізмом, показав можливості розуміння і пояснення того, що відбувається у світі й людині, і відкрив нові перспективи перед наукою. Ідея Логосу стала дуже важливим чинником на шляху подолання сакральності і перетворення психології в науку.

Гераклітові належить філософський твір *«Про природу»*. Відомо, що його праця поділялася на три частини: *«Про космос»* (всесвіт), *«Про державу»*, *«Про бога»*. Виклад думок у цьому творі затемнений стилістично

загадковістю, тому ідеї його не цілком чіткі, темні (недарма Геракліта називали «темним»). Проте мова Геракліта, проста й невимушена, багата метафорами і порівняннями, значно міфологізована.

Геракліт вважав, що першоосною всього суцього є вогонь, який за допомогою згущення перетворюється в повітря, воду і землю. Логос визначає напрямок і час цих перетворень, які і складають основу світового року (за аналогією з порами року). Тому як зима змінюється весною, а літо — осінню, так і розквіт суспільства змінюється його занепадом і появою нового суспільства. Ця теорія світової року Геракліта набувала особливої популярності у часи суспільних криз, які, наприклад, римські історики пояснювали виходячи з цієї теорії.

Як уже було зазначено, за першооснову світу Геракліт вважав вогонь у його вічному русі і зміні, що виникає внаслідок боротьби протилежностей: «Світ є єдиний зі всього, не створений ніким з богів і ніким з людей, а був, є і буде вічно живим вогнем, засобом, що загоряється і згасає». Розвиток вогню відбувається за потреби або за «логосом», що створює все суще з протилежного руху. Все виникає і зникає через боротьбу. Перетворення вогню відбувається у двох напрямках: «шлях вгору» і «шлях вниз». «Шлях вгору», як спосіб перетворення вогню, є перехід його від землі до води, від води до повітря, від повітря до вогню. «Шлях вниз» — це зворотний перехід від вогню до повітря — води — землі. Ці два протилежно направлених переходи вогню з одного стану в інший можуть відбуватися одночасно, обумовлюючи вічний рух і розвиток світу в усьому його різноманітті. Як товар обмінюється на золото, а золото на товар, так і вогонь, на думку Геракліта, перетворюється у все, і все переходить у вогонь.

Душа, на думку Геракліта, є особливим перехідним станом вогняного начала в організмі, якому Геракліт дав назву «**психея**». Необхідно зазначити, що введена Гераклітом назва для позначення психічної реальності була першим психологічним терміном. На його основі у 1590 р. Гокленіусом буде запропонований термін «психологія», який, починаючи з робіт Х. Вольфа «Емпірична психологія» (1732) і «Раціональна

психологія» (1734), стане загальноновживаним для позначення науки, що вивчає психіку людини.

Геракліт вважав, наприклад, що сп'яніння є не чим іншим, як зволоженням «психеї», яке робить її грубішою, через що людина втрачає орієнтацію і тілесну координацію.

Діяльність душі Геракліт ставив у залежність як від зовнішнього світу, так і від тіла. Він вважав, що вогнева стихія проникає в організм із зовнішнього середовища, і будь-яке порушення зв'язку душі із зовнішнім світом може призвести до огрубіння «психеї». Геракліт вважав, що душа людини народжується, росте і вдосконалюється, а потім поступово старіє і, нарешті, помирає. Проводячи порівняння між душею і вогнем (першоосною світу), Геракліт вимірював ступінь довершеності і зрілості душі за мірою її вогненності. Так, душа дитини є ще сирою, вологою, поступово вона висихає, стає все більш вогненною, зрілою, здатною до чіткого і ясного мислення. У старості, на думку Геракліта, душа знову поступово просочується вологою, відволожується, і людина починає погано і повільно міркувати. Таким чином, Геракліт не тільки вперше сказав про розвиток душі, але і пов'язав цей розвиток з мисленням, ототожнюючи психічний розвиток з розвитком інтелекту.

Гераклітом було помічено, що люди часто не пам'ятають своїх снів. Ця втрата пам'яті відбувається тому, що уві сні послаблюється зв'язок із зовнішнім світом. Повний же розрив із зовнішнім середовищем веде до смерті організму так само, як згасає вдалині багаття вугілля. У такому ж тісному контакті душа перебуває із тілом. Душа з тілом пов'язані, за Гераклітом, як «павук з павутиною». Таким чином, в питанні про зовнішню і тілесну детермінацію психіки у Геракліта намітилося те, що пізніше буде назване психофізичною і психофізіологічною проблемою.

Геракліт не тільки дав загальне уявлення про «психею» та її природу, він також спробував виділити і охарактеризувати окремі сторони душі. Велику увагу філософ приділяв пізнавальним актам. Важливого значення він надавав відчуттям, а серед них – особливо зору і слуху. Геракліт писав: «Я віддаю перевагу тому, що можу почути або побачити». Функції зору і слуху ставилися в залежність від

загального стану душі і самих органів чуття. «Погані свідки для людей очі і вуха тих, хто має грубу психею».

Хоч Геракліт і відводив відчуттям важливе місце у пізнанні, проте головним у людини він визнавав розум, оскільки органи чуття дозволяють встановити лише зовнішню гармонію природи, тоді як розум, спираючись на відчуття, відкриває її внутрішні закони. Думка людини саморозвивається, переходячи від однієї істини до іншої. Основна мета пізнання полягає в тому, щоб, відкриваючи істини, прислухатися до голосу природи і чинити за її законами.

Досить детально розглядаються Гераклітом спонукальні сили, потреби. Зачіпаючи цю сторону душевного життя, Геракліт висловлює ряд важливих положень, які розкривають співвідношення спонукальних сил і розуму, вплив попередніх станів на подальші, відносний характер спонук і потреб у різних живих істот. На думку Геракліта, потреби живих істот визначаються умовами їх життя: «Свині бруду радіють, віслюки – віддають перевагу соломі над золотом, птахи в пилюці або попелі купаються, морська вода для риб придатна...» Вказуючи на залежність станів організму, що відрізняються від попередніх, філософ підкреслює, що пов'язані з потребами відчуття задоволення і незадоволення пізнаються через свою протилежність. Голод приемним робить насичення, втома – відпочинок, хвороба – здоров'я.

Розкриваючи зв'язок спонукальних сил і розуму, Геракліт відзначав, що будь-яке бажання купується ціною «психеї», тобто зловживання бажаннями і нижчими потребами послаблює «психею». Але, з іншого боку, помірність в задоволенні потреб сприяє розвитку і вдосконаленню інтелектуальних здібностей людини. Щастя людини, за Гераклітом, полягає не в захопленні тілесними задоволеннями (у такому разі він уподібнився б бикам, що насичують травною шлунок), а в тому, щоб виходити з голосу розуму, що дозволяє людині проявляти поведінку, пов'язану з розумінням закону необхідності (логосу). Головним у людині є характер, що розуміється Гераклітом як доля, як головний психологічний чинник, що визначає шлях людини протягом усього життя.

Геракліт вніс в психологію ідею постійного розвитку і зміни. Його знаменитий вислів «все тече» стало згодом одним з найважливіших положень не тільки для філософської діалектики, а і для теорій свідомості, наприклад для теорії потоку свідомості Джемса. Геракліт вважав, що все рухається і змінюється і не існує однозначної оцінки для оточуючих речей, для світу в цілому. Так, золото, дуже важливе для людини, не має жодної ціни для осла. Погляди Геракліта вплинули на розвиток філософсько-психологічних систем подальших стародавніх мислителів, у яких ідеї, висунуті Гераклітом, одержать подальшу конкретизацію. Серед найважливіших положень вчення Геракліта необхідно виділити: 1) ідею про матеріальну (вогню) природу душі і залежності психічного від загальних законів природи (логосу); 2) положення про зовнішню і тілесну детермінацію психічного; 3) диференціацію рівнів життєдіяльності (сон, неспання) і психіки (пізнавальні і спонукальні сили); 4) внутрішню залежність і співвідношення пізнавальних і спонукальних сил, відносний характер останніх; 5) мінливість психічних станів, перехід їх з одного в інший; 6) процесуальний характер психічного і його розвиток (самозростання); 7) введення першого психологічного терміну «психея» для позначення психічних явищ.

Гіппократ і його вчення про темперамент

Уявлення філософів про те, що видимі речі складаються з суміші першооснов і що якісна своєрідність конкретних тіл визначається співвідношенням, перевагами тих або інших складових елементів («коріння» у Емпедокла, «гомеомерій» у Анаксагора) проникає і в природничонаукове середовище. Близькі до цих поглядів, а, особливо до філософії Емпедокла, загальні положення щодо природи в цілому і людини зокрема висував великий старогрецький лікар **Гіппократ** (460–377 рр. до н. е.). Подібно до Емпедокла, Гіппократ вважав, що світ утворюється з чотирьох стихій. Проте, на його думку, немає необхідності вдаватися до особливих світотвірних сил, що забезпечують поєднання і роз'єднання початкових першооснов. Стихії самі вступають в різні поєднання, утворюючи різноманіття природи.

Подібно до всіх інших тіл, організм людини також є сумішшю чотирьох начал (землі, води, повітря, вогню), але пов'язаних у певній пропорції. Гармонійне поєднання стихій обумовлює фізичне здоров'я людини. Проте в результаті зовнішніх дій (клімат, зміна пори року, умови життя, характер їжі, що вживається, і т.ін.) пропорція стихій може порушуватися і викликати у людини хвороби. Тому один із шляхів виходу з хвороби повинен полягати у зміні зовнішніх умов, географічного середовища, клімату, організації режиму харчування і дотримання дієти.

Варіації в пропорції стихій у окремих людей, що викликаються географічними, кліматичними умовами, характером вживання їжі, а також способом життя, звичаями і суспільним становищем, лежать в основі відмінностей між людьми за їх конституціональними особливостями, загальною активністю і рухливістю, душевними здібностями, схильностями і характером.

Безпосередньо ці відмінності пов'язувалися Гіппократом з чотирма видами рідини (кров, слиз, жовта і чорна жовч), що є в організмі, в яких у різній мірі представлені основні чотири стихії. Ступінь переваги однієї з названих рідин в їх суміші і обумовлює основні чотири типи людей: сангвініки, холерики, флегматики і меланхоліки.

Сангвініки — люди з перевагами крові в загальній суміші. Для них характерна прекрасна статура, висока рухливість, привітність, недостатня любов до праці, схильність до насолоди.

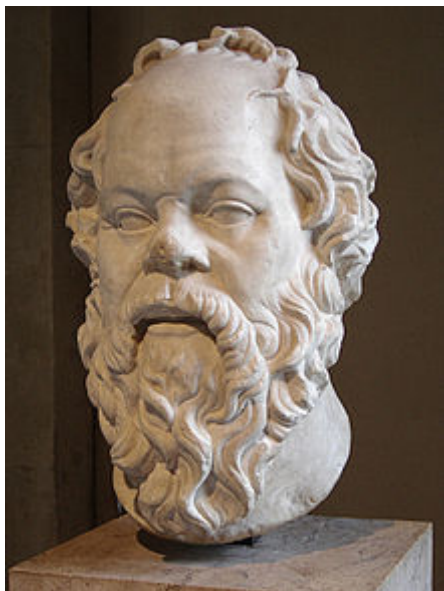
Холерики — особи з домінуванням жовтої жовчі. Вони мають добре розвинене тіло і м'язи; вони енергійні, активні, тверді характером, горді, більш здатні для мистецтва і військових справ.

Флегматики — люди з перевагою слизу. Їх відрізняє рихлість статури, млявість, малоактивність, сонливість; у них немає тієї тонкості відчуттів, необхідних для занять мистецтвом і наукою, немає працьовитості і волі.

Меланхоліки — особи, у яких переважаючою рідиною є чорна жовч. Їм властиві похмурість, туга затяжного характеру.

Завдяки виділенню чотирьох типів темпераменту і характеру, Гіппократ увійшов до історії психології як

основоположник диференціально-психологічного підходу до вивчення людей. Завдяки уявленням Гіппократа, індивідуально-психологічна своєрідність людини стала виступати як цілком закономірний феномен, оскільки конституціональні особливості, загальна активність людини, його психічні задатки і схильності визначаються, з одного боку, зовнішніми умовами і обставинами, що включають як природні (кліматичні, географічні, метеорологічні і т. ін.), так і соціальні (спосіб життя, звичаї, форми правління) чинники, а з іншого – внутрішньотілесними, гуморальними механізмами. Це важливо відзначити у зв'язку з тим, що майже одночасно з Гіппократом зароджуються етико-психологічні ідеалістичні системи Сократа – Платона, в яких активність людини трактується як самобутня, незалежна від природних чинників сила, а сама гуморальна теорія темпераменту, з моменту її появи і до наших днів, переживає ряд підйомів і спадів. Проте, незалежно від того приймалася або відкидалася гіпотеза про чотири типи темпераменту, вона завжди була і залишається дотепер стартовим майданчиком як для її послідовників, так і для її супротивників.

Сократ

Сократ (469–399 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, вчення якого знаменує поворот у філософії — від питань всесвіту і натур-філософії до проблем самої людини. Сократ вважав, що природа і сама людина дані від бога і тому філософам немає необхідності втручатися в його творіння. Істинне призначення філософії повинне полягати не в умоглядних припущеннях і побудовах картини світу, чим дотепер займалися його попе-

редники, а в розкритті того, як людям слід жити, чим повинна людина керуватися у своєму практичному житті і як їй впливати на інших людей та на саму себе.

Повсякденне життя людини, на думку Сократа, – це мистецтво. Щоб оволодіти цим мистецтвом, людям слід знати, що це таке. Але для цього необхідно з'ясувати суть знання. Знання для Сократа є поняттям про предмет, а предметом знання повинне стати перш за все те, що підвладне самій людині. Областю, що піддається людині, є її власний внутрішній світ і поведінка, а тому основне пізнання повинне бути зверненням саме на себе, на діяльність своєї душі. Ця точка зору виражена у крилатому афоризмі Фалеса і використана Сократом – «Пізнай самого себе».

Вся етична система Сократа побудована на прагненні зрозуміти істинне призначення людини, що виражається в набутті благ, чеснот, краси, щастя і багатства. Справжнє значення людського життя полягає в тому, як людина це розуміє, цінує, застосовує і ставиться до цього. Головний принцип, який пронизує етичну концепцію Сократа, – це принцип помірності. Кожній людині, вважав філософ, властиві потреби, бажання, прагнення. Головне має полягати не в тому, які саме прагнення наповнюють людину, а в тому, яке місце вони займають у її житті. Людина не може піднятися над природою і вийти з-під залежності інших людей, якщо вона не в змозі керувати власними потребами, бажаннями і поведінкою. Люди, що не здатні приборкати свої спонуки, залишаються рабами тілесних пристрастей і зовнішньої дійсності. Захоплення тілесною насолодою руйнує тіло і пригнічує душевну діяльність. Люди, що не вміють управляти собою (а до їх числа належали, головним чином, раби і ремісники), не можуть управляти іншими.

Виходячи з цього, людина повинна прагнути мати мінімальні потреби, а задовольняти їх потрібно тільки тоді, коли вони досягають своєї вищої напруги. Все це наблизило б людину до богоподібного стану, при якому вона, будучи відносно вільною від тілесних жадань, головне зусилля волі і розуму спрямовує на пошук істини і значення життя.

Власне, психологічна частина вчення Сократа носить абстрактно-ідеалістичний характер. У порівнянні з тваринами

бог дав людині досконалішу будову і душевні здібності. Від божества людині дано прямоходіння, що звільнило їй руки і розширило горизонт бачення, мовлення з його здатністю вимовляти членороздільні звуки; органи чуття з їх намаганням бачити, чути, відчувати тощо.

В основі душевної діяльності, за Сократом, лежать не відчуття і сприйняття, нав'язані людині ззовні, а розуміння, що означає чисто душевний акт, що виражається в пробудженні, пожвавленні і відтворенні знань, спочатку закладених у самій душі. Для успішного набуття знань людина, на думку філософа, повинна володіти відомими здібностями, такими як швидкість схоплення, міцність запам'ятовування та інтерес або ставлення до засвоєних знань.

В ідеалістичній системі Сократа містилися і важливі з погляду психології положення. Одне з них полягає в перенесенні наукового інтересу від природи в цілому і першооснови всесвіту на проблему щодо самої людини. Звертаючись до людини, її внутрішнього духовного світу, Сократ вперше підкреслив провідне значення активності самого суб'єкта, його здатності управляти собою відповідно до соціально-етичних понять і принципів, що виступають як регулятори вчинків і поведінки людини.

Сократ вперше поставив під сумнів істинність точки зору на людину, як одну із ланок в ланцюзі загальних закономірностей, і доводив, що нічого важливішого за дослідження саме людини, її душі бути не може. Він також вважав, що природні закони не можуть бути повністю поширені на людину, яка підпорядковується іншим законам, законам розуму.

Більшість вчених, що аналізували погляди Сократа, підкреслювали, що успіх його поглядів неможливо зрозуміти у відриві від його особистості. Про надзвичайно сильний вплив Сократа на оточуючих говорять буквально всі спогади про нього. Він народився в столиці Греції, Афінах. Отримавши звичайну для того часу початкову освіту, Сократ став вояком, брав участь у кількох битвах і показав себе хоробрим і витривалим солдатом. Хоча власне військова справа не цікавила його, він вважав своїм обов'язком брати участь у тих починаннях, які визнані були важливими і обов'язковими для

всіх законами Афін. Таке ж ставлення згодом стало характерним для нього і у інших сферах суспільного життя, в тому числі і в його поведінці на суді. У військових походах вперше проявилися здатність Сократа повністю занурюватися у свої роздуми, не звертаючи уваги на навколишній світ, а також його особливий спосіб бесіди, що допомагав співрозмовнику дійти певної думки.

Після повернення на батьківщину він взяв активну участь в культурному і політичному житті Афін, де в той період найбільш поширеною філософською школою була софістика, з представниками якої полемізував Сократ. При цьому він далеко не завжди погоджувався з думкою більшості в народному зібранні і суді присяжних, що вимагало чималої мужності, особливо в період правління «тридцяти тиранів». Свою незгоду з більшістю Сократ вважав результатом того, що він завжди прагнув до дотримання законів і справедливості, про які часто не дбає більшість людей. Його незвичайний вигляд, прагнення до активного спілкування і здатність впливати на слухачів притягали до нього людей. У нього було безліч учнів з різних верств суспільства, що слідували за ним і прагнули зрозуміти і продовжити його вчення. Однак неприйняття його поглядів здебільшого співгромадянами, його відмова від грошей за навчання, відкрита позиція і діалогічність процесу навчання призвели до того, що у 399 р. до н. е. він був звинувачений у тому, що «він не шанує богів, яких шанує місто, а вводить нові божества, і винен у тому, що розбещує юнацтво», і засуджений судом до смерті 361 голосом із 500. Сократ мужньо прийняв вирок, випивши отруту, хоча багато учнів прагнули врятувати його, влаштувавши втечу з Афін. Гідна поведінка Сократа на процесі, так само як і його смерть, сприяли широкому поширенню його поглядів, оскільки доводили, що життя Сократа є невід'ємним від його теоретичних етичних поглядів. Один з його учнів згодом написав, що як інші створюють музику за допомогою своїх музичних інструментів, так Сократ створював мелодію із власної особистості, із свого життя.

Сократ не записував свої міркування, вважаючи, що тільки усне спілкування в живій бесіді призводить до потрібного результату –самовдосконалення людини, в

утворенні якої він виділяв два ступеня: вивчення етики та вивчення спеціальних практичних життєвих питань. Про його погляди ми знаємо з трьох основних джерел: комедій Аристофана, спогадів Ксенофонта і творів Платона.

Всі автори підкреслюють, що саме Сократ вперше підійшов до душі насамперед як до джерела розуму і моральності людини, а не як до джерела активності тіла. Сократ говорив про те, що душа – це психічна якість індивіда, властива йому як розумній істоті, згідно з чинними моральними ідеалами. Такий підхід до душі не міг виходити з думки про її матеріальність, а тому одночасно з виникненням погляду на зв'язок душі з моральністю виник новий, ідеалістичний погляд на неї, який пізніше був розроблений учнем Сократа Платоном.

Сократ пов'язував моральність з поведінкою людини, кажучи про те, що це є благо, яке реалізується у вчинках людей. Однак для того, щоб оцінити той чи інший вчинок як моральний, слід попередньо знати, що таке благо. Тому Сократ був змушений пов'язати моральність із розумом, підкреслюючи, що чеснота полягає у знанні добра і дії відповідно до цього знання. Наприклад, хороброю є та людина, яка знає, як потрібно поводити себе в небезпеці, і діє відповідно до своїх знань. Тому насамперед треба показати людям різницю між хорошим і поганим, а потім вже оцінювати їх поведінку. Пізнаючи різницю між добром і злом, людина починає пізнавати саму себе.

Одним з найважливіших положень Сократа була ідея про те, що існує абсолютне знання, абсолютна істина, яку людина в своєму міркуванні про природу речей може пізнати і передати іншим. Важливість цієї думки пояснюється гострою полемікою Сократа з софістами, які заперечували наявність абсолютної для всіх істини, підкреслюючи відносність наших уявлень про світ, добро і зло. Проти положення софістів про суб'єктивність й відносність істини, їхньої думки про те, що «людина є мірою всіх речей», і виступав Сократ. У своїй теорії він прагнув довести, що в будь-якому знанні, незважаючи на його відносність, є зерно істини, загальної для всіх; тим більше це стосується моральної істини.

Доводячи, що таке абсолютне знання не тільки існує, але і може передаватися від однієї людини до іншої, Сократ одним із перших в психології звернувся до мовлення, стверджуючи, що істина зафіксована в загальних поняттях, словах і в такому вигляді передається від покоління до покоління. Таким чином, він вперше пов'язав розумовий процес зі словом. Пізніше це положення розвинув його учень Платон, в ототожненні мислення і внутрішнього мовлення.

Проте, говорив Сократ, абсолютне знання хоча й існує об'єктивно, але не може бути дано людині в готовому вигляді. Неможливою є не тільки передача готового знання, а й передача ставлення до нього, етичних норм і понять про моральність і чесноти. Ці почуття можна лише розвивати з тих зародків, що є в душі кожного, тобто, на думку Сократа, істина існує в душі людини із самого народження, хоча розум і не усвідомлює цього. Причому розвивати існуючі в душі знання має сама людина, а вчитель тільки допомагає їй в цьому процесі. Фактично мова йде про те, що несвідоме знання, яке до певної пори дремає в душі, необхідно зробити усвідомленим, таким, що активно і свідомо керує поведінкою.

Актуалізація вроджених знань можлива під впливом внутрішньої потреби в цьому знанні або зовнішнього спонукання. Сократ одним із перших психологів підняв питання про необхідність розробити метод, за допомогою якого можна допомогти актуалізації тих знань, які вже закладені в душі людини. Він вважав, що такий метод ґрунтується на діалозі вчителя і учня, при якому вчитель допомагає учню усвідомити необхідні для вирішення конкретної проблеми знання.

Цей метод, відкритий Сократом і застосований ним в його роздумах, його знаменита діалектика, отримав назву методу сократичної бесіди. В її основі лежав розроблений Сократом діалог, заснований на способі «навідних роздумів», за допомогою яких учня підводять до певного знання. Сократ ніколи не подавав співрозмовнику знання у готовій формі, вважаючи, що саме головне – привести людину до самостійного відкриття істини. Допомогти їй в цьому процесі повинні навідні запитання, якими Сократ поступово і приводив своїх слухачів до потрібних висновків. Вводячи

поняття гіпотези, він в бесіді показував, як неправильне припущення породжує суперечності й, отже, необхідність висунути іншу гіпотезу, що приводить до істини. Сам Сократ говорив про себе, що він є «акушером думки», допомагаючи людині самій дійти правильної ідеї, знайти, «народити» її у своїй власній душі.

Фактично це було першою спробою розробити технологію проблемного навчання, тому що перед учнем ставили певну проблему у вигляді питання-твердження, а потім допомагали довести дане твердження (або спростувати), наводячи на правильну відповідь системою запитань, які допомагають вибудувати алгоритм вирішення даної проблеми.

Таким чином, Сократ заклав основи нового розуміння душі і пізнання, пов'язавши душу не з активністю, а з розумом і моральністю людини. Це відкривало шлях до теорії об'єктивного ідеалізму Платона.

Платон

Платон (428–328 рр. до н. е.)¹ – давньогрецький мислитель, один із основоположників європейської філософії нарівні з Піфагором, Парменідом і Сократом. Починаючи з Платона, розвиток античної філософії і психології, а також філософії і психології всіх подальших сторіч відбувається в постійній боротьбі двох протилежних

течій – матеріалізму й ідеалізму.

Хоча творча спадщина Платона велика (всього ним написано 36 творів, які майже повністю збереглися до наших днів), проте спеціальних робіт із психології у нього немає.

¹ Див. мал.: Платон на фресці Рафаеля Санті «Афінська школа»

Психологічні питання піднімаються Платоном у ряді творів. У «Меноні» викладена *теорія спогаду*. У роботі «Федр» надано релігійний опис душі, «Теетет» присвячений критиці вчення Геракліта про душу. У трактаті «Федон» подано вчення про безсмертя душі. У творі «Держава» міститься вчення Платона про будову душі та її частини.

Основне положення Платона полягає у визнанні як істинного буття не матеріального світу, а світу ідей. Цього висновку філософ дійшов при з'ясуванні суті ряду етичних і естетичних категорій. Так, Платон піднімає питання про те, що таке прекрасне саме по собі.

Відповідаючи на нього, він наводить такі міркування. Згідно з Платоном нас оточує безліч красивих і прекрасних одиничних конкретних речей. Кожна з них з часом втрачає свою красу, і на зміну їм приходять інші прекрасні явища, речі, предмети. Але що саме робить всі ці красиві окремі речі прекрасними?

Отже, має існувати щось таке, що узагальнює собою красу і прекрасне всього одиничного, конкретного і скороминущого, тобто повинно існувати щось загальне для всього видимого. Це загальне є джерелом краси та зразком для всіх проявів матеріального світу. Воно і названо було Платоном ідеєю, що є загальнозначущою ідеальною формою.

Разом з ідеєю прекрасного існує безліч інших ідей. Кожна з них є тілесно неприйнятна, потворна, безтілесна суть, не виражається в категоріях числа простору і часу. Все суще, за Платоном, розглядається з трьох складових: буття, тілесного світу і небуття. Буття складає світ ідей. Небуття – це матеріальний світ, створений богом з чотирьох стихій – води, землі, повітря і вогню. Світ тілесних речей є результатом проникнення буття у небуття, оскільки всі конкретні речі, з одного боку, причетні до ідеї, бо вони є спотворені подібності або тіні ідей, з іншого – речі причетні до небуття або матерії, бо вони нею наповнені.

Таким чином, тілесне задоволення поєднане зі своїм еталоном, яким є ідеї. Все видиме мінливе, швидкоплинне, непостійне, тоді як ідеї існують вічно. Вони незмінні і постійні. Навколишній світ – це світ тьмяних, спотворених, примарних образів або тіней безсмертних і незмінних ідей.

Ідея прекрасного, про яку згадувалося вище, є лише однією з вищих ідей. Щонайвищою ідеєю є ідея блага. Вища ідея блага складає світову душу. Оскільки все у світі є суперечливим і протилежним, то Платоном вводиться друга світова душа зла. Ці дві верховні душі і дають початок всьому. Окрім них, існують, за Платоном, душі зірок, планет, людей, тварин тощо. Світова душа додає руху і активності космосу. Аналогічну роль виконують душі окремих тіл, живих істот, включаючи і людину. Кожна з названих душ покликана володарювати і управляти тілом. Таким чином, Платон приписував душам активну функцію.

Душа людини не залежить від тіла. Вона існує до народження і після смерті окремого тілесного організму: вона може переселятися з одного тіла в інше. Прагнучи обґрунтувати безсмертя душі, Платон наводить чотири докази. Перший з них заснований на принципі протилежності. Згідно з Платоном, світ повний суперечностей: прекрасне – потворне; добро – зло; сон – неспання і т. ін. Через ряд проміжних станів одна протилежність виникає з іншої. Наприклад, сон – пробудження – неспання, день – вечір – ніч, ніч – світанок – день тощо. Так само виникає живе з мертвого, а смертне з живого. Так, при переході від вищої чистої душі мають місце напівдуховні стани, які поступово, все тісніше пов'язуючись з тілом, приводять до таких якостей, які разом з тілом можуть руйнуватися.

Зміна смерті на поживлення відбувається за допомогою душі. Щоб така зміна живого на смертне і навпаки могла відбутися, потрібно, вважав Платон, щоб існували душі померлих, завжди готові вселитися в інші тіла, що народжуються. У такому разі душа повинна існувати і після смерті і до народження тіла, тобто бути вічною і безсмертною.

Другий доказ безсмертя душі будується на основі теорії спогаду. На думку Платона, людина встановлює схожість і відмінність в речах без жодного навчання. Знань людина набуває завдяки природженій здібності душі до пригадування. Але згадувати душа людини може тільки те, що вона могла вже знати у минулому. Для цього душа повинна володіти знаннями до того, як вона поселиться в тіло. Проте це було б неможливо, якби душа не існувала до поселення її в тіло, що

народжується. Але якщо душа існує до народження тіла, то вона може і повинна існувати і після смерті тіла, а отже, вона за своєю природою є вічною і безсмертною.

Третій доказ заснований на положенні про тотожність ідеї і душі, про належність і близькість її до всього божественного. Платон стверджував, що все складове, складне розпадається і гине. Руйнуванню не підлягає тільки просте і нескладне. З цієї точки зору тіло людини завжди є чимось зримим, складовим, мінливим, і тому воно може руйнуватися і гинути. На відміну від тіла, душі людей і ідеї – невидимі, не складні і не розкладні, а тому вони не схильні до руйнування і є вічними. Якщо душа при пізнанні користується тілесними органами, вона збивається з істинного шляху, стає ніби п'яна. Коли ж вона пізнає самостійно, то вона веде в божественний світ ідей, де все просте, неподільне, невидиме й вічне. Отже, душа споріднена з божественним і подібна до нього. А що від бога і від подібного до нього, то повинне бути вічним і безсмертним.

Світ, на думку Платона, влаштований так, що все тілесне підкоряється божественному. Коли ж душа поселяється в тіло, то останнє їй починає підкорятися. А що створене для влади і управління, то має божественне походження. Все ж таки божественне вічне. Отже, і душа людини безсмертна.

Нарешті, останній доказ впливає з твердження, згідно з яким душа містить в собі початок життя. Душа, занурюючись в будь-яке тіло, завжди дарує йому життя. Але те, що приносить життя, саме не приймає смерті, тобто воно не може бути смертним. Звідси душа людини повинна бути незнищеною і безсмертною.

З наведених вище аргументів видно, що всі вони спрямовані на обґрунтування незалежності душі від тіла. Тіло людини є для душі лише тимчасовим притулком. Основне ж її місце – перебування в божественних висотах, де вона знаходить спокій і відпочинок від тілесних пристрастей і залучається до світу ідей. Не всім людським душам судиться досягати божественних висот. Душі тих, хто були рабами тілесних жадань, хто вдавався до обжерливості або інших тілесних надмірностей, через ряд поколінь вироджуються в душі тварин: віслюків, вовків, яструбів і т.ін. До висот

божественного світу ідей наближаються тільки душі філософів, оскільки лише їм властиве майже повне звільнення від тілесного рабства.

Будь-яка людина, вважає Платон, прагне до щастя. Щастя ж полягає у володінні благом і чеснотами. Але прагнучи до блага, людина повинна спочатку одержати знання про нього. Ці знання отримуються за допомогою душі. Сама по собі індивідуальна душа не продукує ці знання, бо вони існують, на думку філософа, незалежно від речей і людини. Її основна діяльність полягає лише в залученні до ідей світового розуму за допомогою акту пригадування свого минулого, і відбувається цей спогад таким чином: душа, знаходячись в божественному світі ідей, одержує з нього ту суму знань, яка їй доступна залежно від її минулого; потім, опускаючись на землю і занурюючись в тіло, душа забиває все те, що вона споглядала і з чим стикалася в світі ідей. Вся подальша її діяльність спрямована тільки на те, щоб збудити і пожвавити набуті нею знання у божественному світі, займатися розглядом ідей і проникненням в їх суть.

Під час цієї діяльності, вказує Платон, марно звертатися до органів чуття або інших тілесних знарядь. Вони є тільки перешкодою на шляху усвідомлення істини. Тіло людини і її органи відчуття приносять душі одні лише клопоти, вимагають до себе уваги і відволікають душу від її основної пізнавальної діяльності – пригадування. Душа мислить краще, якщо їй не турбує ані зір, ані слух, ані біль, ані задоволення. Більш того, органи чуття не дають нам істинного знання. Платон вказував на те, що побачивши, наприклад, написані слова чужої мови, людина не може зрозуміти їх значення. Отже, відчуття і сприйняття як такі є, але ніяких знань вони людині не несуть. Тому істини доступні тільки розуму, що володіє здатністю пожвавити в пам'яті ті «чисті» ідеї, з якими душа зустрічалася в світі ідей, будучи вільною від тлінного тіла.

Оскільки людські душі через їх різну тілесну обтяженість (покидаючи смертне тіло, душі не всіх людей повністю звільняються від тілесних елементів) по-різному споглядали вищі ідеї, то і на землі, занурюючись в нове тіло, вони створюють цілу ієрархію різних за розумом людей. Душа, що

побачила в божественному світі велику частину верховних ідей, вселяється в сім'я, з якого народжується філософ. Після філософа за рівнем розумних здібностей йде душа царя або воєначальника, потім державного діяча і т. д.

Поширюючи принцип протилежності на людську душу, Платон указував, що при з'єднанні з тілом душа, залежно від тісноти зв'язку з ним, набуває ряд різних станів – від чисто духовних до майже тілесних. У людини Платон виділяв два рівні душі – вищий й нижчий. Вищий рівень представлений розумною частиною душі. Вона безсмертна, безтілесна, є основою мудрості і несе управляючу функцію щодо нижчої душі і до всього тіла. Тимчасовим притулком розумної душі є головний мозок.

Нижча душа, у свою чергу, представлена двома частинами або рівнями – нижча благородна частина душі і нижча жадаюча душа. Благородна або палка душа включає афективні стани і прагнення. З нею пов'язані воля, мужність, хоробрість, безстрашність тощо. Ця частина душі виконує ніби роль собаки, що охороняє стадо тварин. Вона цілком діє за велінням пастуха або розумної частини душі. Палкій або вольовій душі властивий тісніший зв'язок з тілом; розміщена вона в ділянці серця. Жадаюча або нижча душа, у власному значенні слова, включає сферу потреб, жадань і пристрастей. Ця частина душі подібна стаду, яке вимагає управління з боку розумної і благородної душі. Локалізована жадаюча душа в печінці.

Тричленне розділення душі називають «колісницею душі», де палкий кінь тягне візника до божества; жадаючий – до землі, але обидва вони керуються розумом.

На основі розподілу душі на три частини, Платоном дається класифікація індивідуальних характерів, характерів різних народів, форм правління, розділення суспільства на стани. Люди розрізнялися Платоном за ознакою переваги в них тієї або іншої частини душі. Для мудреців і філософів характерна перевага розумної душі. У хоробрих і мужніх людей домінує благородна душа, а у людей, що вдаються до тілесних надмірностей, провідною є жадаюча частина душі. Так само розрізнялися і окремі народи.

Перевага розумної душі властива, на думку Платона, грекам; домінування благородної душі – народам півночі, а жадаючої душі – египтянам та іншим народам Сходу. Станова ієрархія також будувалася за психологічним принципом. Великий розум властивий аристократам, мужність – воїнам, пристрасті і ваблення – ремісникам і рабам. Звідси робилися висновки щодо форм правління. Ідеальним вважалася та держава, якою правлять аристократи, варту несуть у ньому воїни, а працюють і підкоряються – ремісники і раби. Панування варту воїнів в державі призведе до тиранії, а найгірше, якщо державу очолить демос – ремісники і раби, прихід до влади яких викличе в державі безлад і хаос.

Політичне значення психології Платона очевидне. Вона цілком була направлена на захист інтересів пануючого класу і аристократії.

Такою є у загальних рисах система об'єктивного ідеалізму Платона. Із психологічної точки зору в ній містився ряд важливих і нових положень. Відомо, що вже Демокріт, а ще раніше – Геракліт, звернули увагу на якісну відмінність між собою мислення і тілесних образів у складі душі, проте своєрідність і специфічна природа розуму залишалася ними розкрита недостатньо повно.

Платону вдалося показати, що розум є системою загальнозначущих категорій, понять або ідей. Проте природа цих понять була розкрита в ідеалістичній формі. Поняття були віднесені до потойбічного світу ідей, який існує зовні і незалежно від речей і самих людей. Це не могло не призвести до спотвореного розуміння механізму мислення.

Цей механізм представлений у Платона як звернення індивідуальної душі до істин світового розуму через акти пробудження, пожвавлення і пригадування природжених ідей. Ідеалістично тлумачилася Платоном і природа душі людини в цілому. Твердження незалежності душі від тіла і зовнішнього світу встановлювало розрив психофізичної і психофізіологічної єдності. Все це і характеризує погляди Платона як систему об'єктивного ідеалізму, яка послужить базою для виникнення і розвитку подальших ідеалістичних течій у філософії і психології.

Аристотель

Аристотель (384–324 рр. до н. е.)² – один із найбільших філософів старовини. Його погляди є узагальненням, підсумком і вершиною всієї старогрецької науки.

Велику частину його творів зведено в окремі збірки під назвами «Органон», «Метафізика» і «Фізика». Твором, у якому Аристотель безпосередньо торкається питань психології, є трактат «Про душу». Висловлюючи у своїх поглядах загальнобіологічний підхід у поясненні природи психічних явищ, Аристотель вважав за необхідне включити цей твір у розділ «Фізика», вважаючи, що «вивчення душі є справою природодослідника». Питання про душу розглядалося Аристотелем як одна з центральних проблем філософії, оскільки, на його думку, «пізнання душі може дати багато нового для будь-якої істини, головним же

чином – для пізнання природи.

Було б доречно відзначити, що ця точка зору Аристотеля співзвучна сучасним уявленням про місце психології в системі наук. Надання психологічним знанням того величезного значення, яке вони мають для вивчення природи в цілому, стало для Аристотеля підставою для виокремлення знань про душу в самостійний розділ філософії. Аристотель був першим, хто написав спеціальний трактат «Про душу». Оскільки в цьому творі власні погляди Аристотеля передують уявленням про душу його попередників, то згаданий твір філософа можна

² Див. мал.: Аристотель кісті Рафаеля

розглядати також і як перше історіографічне дослідження в галузі філософії і психології.

Психологічна концепція Аристотеля була тісно пов'язана і впливала з його загальнофілософського вчення про матерію і форму. Світ і його розвиток розумілися Аристотелем як результат постійного взаємопроникнення двох першооснов – пасивного (матерії) і активного початку, названого Аристотелем формою.

Матерія – це все те, що оточує людину, і сама людина. Матерія не може існувати без оформлення. Так само форма не може існувати без матеріальної основи. Матерія пасивна, форма активна. Формою живої матерії є душа. Душа як форма є суттю всього живого (чи це рослини, тварини, чи людина). Вчення Аристотеля про матерію, форму і про душу як форму живого мало ряд найважливіших наслідків.

По-перше, до Аристотеля філософи-матеріалісти душу уявляли як особливий стан першооснови. У Фалеса це була вода, Анаксимандра – алейрон, Анаксимена – повітря, Геракліта – вогонь, Демокрита – атоми. З іншого боку, у Платона душа виступала як особлива безтілесна суть. Обидві точки зору викликали заперечення у Аристотеля. Душа, на його думку, не може розглядатися ані як один із станів першоматерії, ані як відірвана від тіла самостійна суть. Душа є активне, діяльнісне начало в матеріальному тілі, його форма, але не сама речовина або тіло. Виконуючи організуючу, діяльнишу і управляючу функцію щодо тіла, душа не може існувати без останнього, так само, як існування самого організму неможливе без форми або душі. Душа і тіло є нерозривно пов'язаними і «душі від тіла відділити не можна».

Таким чином, Аристотель у вирішенні питання про природу душі одночасно долає і обмеженість поглядів античних матеріалістів, і крайній ідеалізм Платона. Проте точку зору Аристотеля не можна вважати послідовно матеріалістичною, оскільки, встановлюючи єдність душі і тіла, філософ в самому початку приймає їх (душу і тіло, форму і матерію) як два самостійні начала, а отже, повністю ідеалізм Платона не був подоланий Аристотелем.

Разом з обґрунтуванням єдності душі і тіла Аристотель вслід за матеріалістами доводив, що об'єктивним змістом і

джерелом психічного є зовнішній світ. Діяльність душі не мислилася поза зв'язком її з об'єктивним світом. Свою конкретизацію це загальне положення знайшло при розкритті механізмів пізнавальних процесів.

Відчуття і сприйняття виступають як початкові форми пізнавальної діяльності, на основі яких зростають складніші форми психічного. Тілесні образи – відбитки зовнішнього світу. Аристотель розрізняє п'ять основних видів чутливості: зір, слух, смак, нюх і дотик. Подібно до Демокрита, Аристотель вважав, що головним і генетично первинним серед названих відчуттів є дотик. Без дотикової здатності не може виникати жоден інший вид відчуттів, тоді як дотик може існувати сам по собі.

На відміну від інших органів чуття, що відображає лише окремі певні властивості зовнішніх тіл, дотик, об'єднуючи в собі декілька видів чуття – відчуття дотику, тепла, болі і руху, дозволяє відображати відразу сукупність властивостей. У поєднанні з іншими видами відчуттів дотик має вирішальне значення у просторовому баченні предметів.

Згідно з Аристотелем, окремі види відчуттів не дають можливості встановлювати відмінності між ними. Зіставлення різних видів відчуттів між собою припускає щось єдине, до чого різні тілесні враження могли б стосуватися. Цей єдиний орган, в якому повинне відбуватися співвідношення одних вражень з іншими, був названий Аристотелем «загальним відчуттям».

Загальне відчуття – це центральний орган, куди прямують усі відчуття, що виникли при безпосередній взаємодії органів чуття із зовнішніми предметами. Враження, що надішли в загальне відчуття, можуть зберігатися там у вигляді слідів. Основними функціями загального відчуття є впорядкування, зіставлення, роз'єднання, перебудова тілесних образів, співвідношення минулих вражень із новими. Всі ці процеси супроводжуються всередині тілесними змінами.

Основним механізмом взаємодії відчуттів Аристотель вважав асоціації. Останні розрізнялися на асоціації за схожістю, протилежністю і за часовою суміжністю. За допомогою асоціацій можуть виникати і такі враження, які прямою дією зовнішнього предмета і не викликаються.

Таким чином, загальне відчуття виступає не тільки як орган, де здійснюється синтез відчуттів, але і як орган, в якому виробляються пам'ять, уявлення і уява. Всі ці тілесні форми є нічим іншим як проміжними ланками або етапами поступового перетворення і трансформації чуттєвості в думку.

Важко переоцінити значення вчення Аристотеля про загальне відчуття, бо воно поєднало відчуття і мислення, чого не змогли зробити ані Демокріт, ані Платон.

Мислення, за Аристотелем, неможливе без тілесного досвіду. Воно завжди звернене до нього і виникає на його основі. «Душа, – стверджував філософ, – ніколи не мислить без образів». У той же самий час мислення проникає в недоступну органам чуття суть речей. Ця суть речей дана у відчуттях лише у вигляді можливостей. Думка уявлялась великому філософу як вища форма психічного, як об'єднуюча маса тілесних форм.

Іншими словами, мислення – це форма тілесних форм або просто форма форм, в якій зникає все тілесне, наочне, а залишається узагальнене і загальнозначуще. Зростаючи з тілесних форм, мислення не може протікати у відриві від тіла. У цьому відношенні початкове положення Аристотеля про єдність форми і матерії, тіла і душі від її нижчих проявів до вищих залишалось непорушним і було направлене проти ідеалізму Платона.

Проте у питанні про природу мислення повністю подолати ідеалізм Аристотель не зміг. Він висуває положення про існування родового розуму, який у протилежність індивідуальному мисленню, залежному від тіла і зникаючому із смертю людини, з тілом органічно не пов'язаний, не руйнується, який є вічним і не обмеженим межами життя людини.

Що ж примусило Аристотеля визнати існування вищого розуму, під яким малися на увазі чисті, без тілесних домішок загальні форми? Раніше вказувалося, що у разі відчуттів і сприйняття здатність відчувати як можливість появи тілесних форм актуалізує їх завдяки дії на органи чуття зовнішнього предмета. А що ж є причиною, що запалює індивідуальний розум і актуалізує ув'язнені в тілесних образах у вигляді потенції узагальнені форми або поняття? Цією причиною

Аристотель і вважає надіндивідуальне, родове мислення або вищий розум, який надбудовується у людини над уже відомими нам пізнавальними формами душі і завершує їх ієрархію. Саме під впливом вищого розуму відбувається утворення або реалізація ідеальних узагальнених форм, заданих в тілесних формах у вигляді можливостей.

Нероздільними з пізнавальними здібностями душі є інші її специфічні властивості – прагнення і афективні переживання. Виникнення емоцій і прагнень також викликаються природними причинами. Ними є потреби організму і зовнішні предмети, які ведуть до їх задоволення. Прагнення визначаються потребами і пов'язаними з ними відчуттями задоволення або незадоволення, функція яких полягає в тому, щоб повідомляти і оцінювати корисність або непридатність даного предмета для життя організму.

Таким чином, будь-який вольовий рух, всякий емоційний стан як провідні рушійні сили душі, що визначають активність організму, мають під собою природні підстави. Подібно до пізнавальних процесів афективні стани завжди супроводжуються внутрішньотілесними змінами, а прагнення завершуються зовнішніми руховими актами, що створює, зрештою, цілісну поведінку.

Загальну рухову активність людини Аристотель пов'язував з кров'ю, в якій він вбачав основне джерело життєдіяльності організму. Рухливість і активність людини визначаються різними станами крові, швидкістю її згортання, ступенем її розрідженості, її теплою і т. ін.

Так, наприклад, легка кров властива сангвінікам, густа – меланхолікам, тепла – холерикам, рідка – флегматикам. Отже, в аристотелівській гуморальній теорії темпераменту основою відмінностей в рівні загальної рухливості є різні стани однієї і тієї ж рідини (кров), а не чотирьох, як це було у вченні про типи темпераменту Гішпократів.

Кров розглядалася Аристотелем і як матеріальний носій всіх душевних функцій від нижчих до вищих. Розтікаючись по всьому тілу, кров дає життя його органам чуття і м'язам. Через неї вони пов'язуються з серцем, яке і виступало як центральний орган душі.

Що стосується головного мозку, то він розглядався Аристотелем як резервуар для охолодження крові. Аристотелю було відомо, що сама мозкова речовина не володіє чутливістю. Це стало підставою для виникнення сумнівів щодо того, що саме мозок є органом душі, для якої, навпаки, здатність відчуття є провідною специфічною властивістю.

Таким чином, у питанні про субстрат психіки Аристотель схиляється до Емпедокла, що висловлює серцецентровану точку зору.

Найважливіший розділ у загальній системі уявлень Аристотеля про душу складає його вчення про здібності душі. Істотним у цьому вченні є те, що в ньому викладений новий погляд на будову душі і співвідношення основних її властивостей. На відміну від Платона, що розділяв душу на дві протилежні частини (вищу і нижчу), Аристотель вважає, що душа єдина, неподільна, їй властиві три основні властивості, до яких він відносив рослинну, чуттєву й розумну.

Рослинні здібності забезпечують живлення і зростання організмів, їх розмноження. Тілесний розвиток відбувається через постійне самооновлення організму шляхом переробки і уподібнення харчових речовин згідно зі своїм складом.

Слід відзначити, що цей принцип уподібнення організмом зовнішніх об'єктів був поширений Аристотелем і на рівень відчуттів. Рослинні функції є основою, на якій виникає і розвивається здатність душі відчувати. Первинною здатністю відчуття виступає дотик, до якого згодом приєднується решта видів чутливості. Всі види відчуттів, вступаючи у взаємодію, утворюють сенсорні синтети, з якими органічно пов'язуються афективні переживання і прагнення.

Отже, у сферу здібностей відчуття входять відчуття і спонукальні сили. З них зростають розумні здібності, що служать основою формування понять і розуму.

Співвідношення між названими трьома видами властивостей є те, що нижчі здібності входять обов'язково у вищі, тобто вищі здібності обов'язково включають нижчі.

Наприклад, розумні здібності містять у собі і рослинні, і чуттєві властивості. Властивості відчуття, у свою чергу, виникають лише за наявності рослинних або живлячих функцій. Людській душі притаманні всі три властивості, саме тому душа

людини визначалася Аристотелем як людина, що харчується, відчуває і мислить.

Тваринам притаманна тільки чуттєва властивість, що включає в себе і рослинні функції, причому у нижчих тварин чутливість може бути представлена тільки дотиком, а у вищих – всіма видами відчуттів. На рівні рослин душа обмежена рослинними властивостями, які у людини і тварин виступають як нижчі органічні функції душі.

Новизна в поглядах Аристотеля на будову душі полягає у двох істотних моментах. По-перше, в них знайшов місце вираз «цілісний підхід», за яким душа мислилася як щось єдине і неподільне на частини; по-друге, аристотелівська схема будови душі пройнята ідеєю розвитку, яка була реалізована філософом як у філогенетичному, так і в онтогенетичному аспектах.

Це видно з того, що, з одного боку, окремі здібності душі виступають як послідовні етапи її еволюції, а з іншого – розвиток індивідуальної людської душі уявлявся Аристотелю як повторення цих стадій еволюції. Розвиток душі в онтогенезі є поступовим переходом і перетворенням нижчих здібностей у вищі.

Із вчення про три основні властивості душі впливали і педагогічні завдання, які зводилися Аристотелем до розвитку цих трьох здібностей. Розвиток рослинних здібностей формує у людини спритність тіла, силу м'язів, нормальну діяльність різних органів, загальне фізичне здоров'я. Завдяки розвитку здатності відчуття, у людини формується спостережливість, емоційність, мужність, воля тощо. Розвиток розумових здібностей веде до формування у людини системи знань, розуму й інтелекту в цілому.

Провідне місце у структурі властивостей душі людини відводилося Аристотелем розуму і інтелекту. Розумінню і рівню інтелекту надавалося вирішальне значення у справі формування особистості і характеру. Саме рівень розвитку розумових здібностей виступає як стрижньова і формотворча ознака, за якою можливе розрізнення людей на окремі типи.

Проте тільки розум, інтелект і знання, одержані з їх допомогою, прямо не зумовлюють реальної поведінки людини. Вчинки людей можуть відповідати, а можуть і розходитися із знаннями, що є у них, наприклад, про погане і хороше, корисне і шкідливе і т. ін. Все, що є у людини від природи, вважав

Аристотель, це тільки можливість, перетворення в дійсність якої вимагає участі інших чинників.

В галузі формування характеру, крім інтелекту, повинні бути досвід, вироблення вчинків і навчання них. А те, яким за змістом буде це навчання, великою мірою залежить від того середовища, в якому людина живе, від способу життя, який вона веде, від роду діяльності, якою вона займається, від місця, яке вона посідає в суспільстві.

Досліджуючи проблему регуляції поведінки, Аристотель дійшов висновку про те, що можливе подвійне регулювання – як емоціями, так і розумом. Він, так само, як Платон, був переконаний, що справжню свободу і відповідальність може дати тільки розумне регулювання, але його досвід (як теоретичний, так і медичний, і педагогічний) показував, що боротися з емоціями марно. Аристотель вперше виділив кілька видів емоцій, розділивши почуття й афекти за ступенем їх впливу на поведінку. Почуття, з його точки зору, можуть бути усвідомлені розумом і тому вони не обов'язково позначаються на поведінці, надаючи нашим розумним вчинкам лише певний емоційний контекст. У той же час позитивні почуття допомагають вчиняти певні дії, в той час як негативні, навпаки, заважають. Той факт, що асоціації пов'язані з почуттями задоволення і невдоволення, дозволяє використовувати їх при формуванні соціально схвалюваних форм поведінки.

На відміну від почуттів, афекти як найбільш сильні і яскраво виражені види емоцій мало піддаються раціональному осмисленню, і тому з ними дуже складно боротися. Афект, на думку Аристотеля, завжди призводить до спонтанної поведінки або до зміни раніше запланованої дії, тому наслідки афекту можуть бути найбільш руйнівними для людини. Таким чином, розвиваючи положення Сократа і Платона, Аристотель також говорив про те, що справжньої свободи не може бути у людини, що піддається емоціям. Свобода можлива тільки при розумній регуляції поведінки.

Досліджуючи проблему боротьби з афектом (що необхідно для отримання свободи і розумності поведінки), Аристотель дійшов дуже важливого для психології висновку про роль катарсису (очищення). Він писав, що афект не можна перемогти у тому випадку, якщо він вже настав, але можна попередити його, очиститися від афекту, тобто від накопичення емоційної

напруги. Це очищення, розрядку можна викликати спеціально, і роль мистецтва як раз і полягає в подібному катарсисі. При читанні книги або особливо при сприйнятті п'єси глядачі ідентифікують себе з її героями, переживаючи разом з ними їхні проблеми, страждаючи і радіючи разом з ними. Це і є катарсисом, тому що власні переживання зливаються з переживаннями героїв і переносяться на них. Так, емоційне напруження людини знижується при сльозах радості або печалі, що викликаються п'єсою. Роль драматичного мистецтва при цьому, на думку Аристотеля, є особливо високою, бо актори, що грають на сцені, викликають додаткові переживання, допомагаючи появи емоційного контакту. Фактично в цих дослідженнях Аристотеля вперше прозвучали думки про психотерапевтичну роль мистецтва, а також про особливу роль театру як найбільш синтетичного мистецтва, що впливає на емоційний стан глядачів

Таким чином, теорія Аристотеля охоплювала широке коло проблем, що є актуальними, як виявилось згодом, не лише для психології того часу. Погляди Платона і Аристотеля наклали безсумнівний відбиток на всі наступні концепції психіки.

Школа Кініків

Школа кініків вважається однією із філософських шкіл сократичного періоду. Її засновниками стали Антисфен і відомий [Діоген Синопський](#). Рух кініків проіснував всього лише вісімсот років, тобто – з IV ст. до нашої ери – до IV ст. нашої ери. Діоген Синопський (IV ст до н. е.)³ вважається найбільш яскравим філософом кініків. Назва цього філософського напряму – кініки – згідно з однією з версій виникло від назви афінської гімназії Кіносарт

³ Див. мал.: [Джон Уотерхаус, «Діоген»](#)

(«жвавi собаки»), в якiй викладав учень Сократа Антисфен (V-IV ст. до н. е.). Саме Антисфен вважається засновником кiнiзму. За iншою версiєю, термiн «кiнiки» є похiдним вiд давньогрецького слова «кюнікос» – собачий.

І в цьому сенсі, філософія кiнiкiв – "собача філософія". Ця версія узгоджується з сутністю кiнiкської філософії, представники якої стверджували, що потреби людини носять тваринний характер, і самі називали себе собаками.

Діоген народився в місті Синопа, малоазійському полісі на березі Понта Евксинського (Чорного моря), але був вигнаний з рідного міста за виготовлення фальшивих грошей. З тих пір Діоген блукав по містах Стародавньої Греції, а найбільш довгий час прожив в Афінах.

Якщо Антисфен розробив, так би мовити, теорію кiнiзму, то Діоген не тільки розвинув ідеї, висловлені Антисфеном, але й створив свого роду ідеал кiнiйського життя. Цей ідеал включав в себе основні елементи кiнiйської філософії: проповідь безмежної духовної свободи окремого індивіда; демонстративну зневагу до всяких звичаїв і загальноприйнятих норм життя; відмову від задоволень, багатства, влади; презирство до слави, успіху, знатності.

Девізом всіх кiнiкiв можна вважати такі слова Діогена: "Шукаю людину". За переказами, Діоген безперервно повторював цю фразу, серед білого дня ходив з запаленим ліхтарем серед натовпу. Сенс цього вчинку філософа полягав у тому, що він демонстрував людям їх неправильне розуміння сутності людської особистості.

Діоген стверджував, що людина завжди має у своєму розпорядженні засоби для того, щоб бути щасливою. Проте більшість людей живуть ілюзіями, розуміючи під щастям багатство, славу, задоволення. Своє завдання він бачив саме в тому, щоб розвінчати ці ілюзії. Характерно, що Діоген стверджував марність математики, фізики, музики, науки взагалі, вважаючи, що людина повинна пізнати тільки самого себе, свою власну неповторну особистість.

В цьому сенсі кiнiки стали продовжувачами вчення Сократа, до межі розвинувши його ідею про ілюзорність буденного людського уявлення про щастя, про добро і зло. Недарма Платон називав Діогена "лихим Сократом".

Істинне щастя, на думку Діогена, полягає в повній свободі індивіда. Свободним є тільки той, хто вільний від більшості потреб. Засіб для досягнення свободи Діоген позначав поняттям "аскеза" – зусилля, тяжка праця. Аскеза – це не просто філософське поняття. Це спосіб життя, заснований на постійних тренуваннях тіла і духу для того, щоб бути готовим до всіляких життєвих негараздів; уміння панувати над власними бажаннями; виховання в собі зневаги до насолоди і задоволень.

Сам Діоген став в історії прикладом мудреця-аскета. У Діогена не було ніякої власності. У свій час, підкреслюючи свою зневагу до людських звичок, він жив у піфосі – великій глиняній посудині з-під вина. Побачивши одного разу, як хлопчик пив воду із жмені, він викинув зі своєї торби чашку, промовивши: "Хлопчик перевершив мене простотою життя". Він викинув і миску, коли побачив хлопчика, який, розбивши свою миску, їв сочевичну юшку з виїденого шматка хліба. Діоген просив милостині у статуї, а на питання, навіщо він це робить, сказав: "Щоб привчити себе до відмов".

Поведінка філософа було зухвалою, навіть екстремістською. Наприклад, дійшовши в один розкішний будинок, він плюнув в обличчя господаря у відповідь на прохання дотримуватися порядку. Коли Діоген брав гроші в борг, то говорив, що хоче лише взяти те, що йому повинні. А одного разу він став кликати людей, і коли вони збіглися, накинувся на них з палицею, кажучи, що кликав людей, а не мерзотників. Підкреслюючи свою відмінність від оточуючих і висловлюючи їм своє презирство, він неодноразово називав себе «собака Діоген».

Ідеалом, метою життя Діоген вважав досягнення стану «автаркії» (самодостатності), коли людина осягає суєтність зовнішнього світу і коли сенсом її існування стає байдужість до всього, крім спокою власної душі. У цьому сенсі характерний епізод зустрічі Діогена і Олександра Македонського. Почувши про Діогена, найбільший государ побажав зустрітися з ним. Але коли він підійшов до філософа і сказав: «Проси, чого хочеш», Діоген відповів: «Не застуй мені сонця». У цій відповіді як раз і укладена ідея автаркії, бо для Діогена зовсім

байдуже все, включаючи і Олександра, окрім своєї власної душі і своїх власних уявлень про щастя.

Вже в давнину вчення кініків стали називати найбільш короткою дорогою до чесноти. А на могилі Діогена було споруджено мармуровий пам'ятник у вигляді собаки з написом: «Навіть бронза занепадає з часом, але слава твоя, Діоген, повік не промине, бо лише ти зумів переконати смертних, що життя саме по собі є достатнім, і вказати найпростіший шлях життя».

Кініки в пошуках свободи доводили, що людина має звільнитися від усього, що заважає їй здобути незалежність, тобто має стати самодостатньою. Самодостатність розумілася ними досить прямолінійно, насамперед як незалежність від досягнень суспільства, цивілізації – гарного одягу, їжі, будинку, даху над головою. Кініки також доводили, що людина повинна звільнитися від сорому, не має соромитися порушення моральних заборон, своєї неписьменності і взагалі не повинна залежати від тих знань, які винайшли до неї, тому невігластво, негативізм – це символи незалежності. У своїй поведінці деякі кініки демонстрували, що не соромляться навіть відправляти свої природні потреби на очах у всіх, бо до думки оточуючих вони були байдужі.

Позиція кініків доводила безплідність повного заперечення, негативізму, демонструвала, що особиста свобода не може розглядатися поза відповідальності за своє життя, не може стати вільною від усього, без усвідомлення її цілей. Іншими словами, кініки і у своїй теорії, і в практиці наочно показали безперспективність здобуття тієї свободи, яку пізніше відомий психолог Еріх Фромм назвав «свободою від», протиставляючи їй «свободу для», що передбачає і певні обмеження свого «Я».

Стоїки

Стоїки підкреслювали необхідність підпорядкування людини законам, що діють в даному суспільстві, кажучи про те, що кожен повинен чесно виконувати покладені на нього обов'язки, які диктуються його роллю. Так у психології вперше з'являється термін «роль» – один з найбільш важливих у сучасній науці. Ця школа

розробила більш прийнятну для більшості людей етичну концепцію і поступово набула великого поширення. Вона зародилася ще в Стародавній Греції. Закладали основи стоїчної етики декласовані люди - колишній борець Зенон (336–264 рр. до н. е.), відпущений на свободу раб Хризипп (281–208 рр. до н. е.). У них, природно, не було грошей на купівлю землі для своєї школи, часто не було навіть свого будинку. Тому свої розмови вони вели, прогулюючись по зовнішній колонаді грецьких храмів – стої. Звідси й назва цієї школи – стоїки, яка згодом стала загальною, позначаючи твердість духу і сталість. Поступово набуваючи все більшої популярності, їх концепція завойовувала нові верстви суспільства, і в римський період ця школа була однією з найвідоміших і поширених, до неї належали багато відомих політиків, у тому числі сенатори Сенека, Катон Молодший, Цицерон, Брут, імператор Марк Аврелій (I-II ст. н. е.).

Стоїки поділяли погляди Демокрита на атомістичну будову світу, кажучи про те, що початок початків – це буття, яке складається з атомів, які є першоосновою всього всесвіту, в тому числі і душі і тіла людини. Поділяли вони і ідею пантеїзму (загального натхнення природи) перших психологів. Розуміючи природу як ціле, вони стверджували, що душа – божественне начало (яке ототожнюється з долею, провидінням), притаманне усій природі.

У цій школі була розвинена і концепція Геракліта про те, що чотири основних елементи природи – вогонь, повітря, вода і земля – перебувають у постійній взаємодії і взаємоперетворюванні, тобто «все перебуває у всьому і все виникає з усього». Однак ці перетворення підкоряються певним законам, насамперед закону «світового року», який визначає виникнення світу з вогню, його розквіт, занепад, загибель, а потім нове відродження.

Ці закони стоїки доклали до розвитку душі, доводячи, що вона після смерті тіла вмирає, оскільки атоми душі, як і стверджував Демокрит, розсіюються в повітрі. Однак вмирає душа не відразу, а поступово, втрачаючи початкову форму і концентрацію атомів. Цей час, на думку стоїків, дається людині на те, щоб її думки, відкриття, переживання разом з атомами її душі в процесі дихання передалися іншим людям.

В цій ідеї простежуються погляди Аристотеля на передачу знань, перетворені з урахуванням концепції атомізму.

Вивчення процесу пізнання стало головним для психологів давньої (грецької) стої. Це відбилося і на їх розумінні душі, яку вони називали «добре виробленим папірусом для запису». Стоїки виділяли вісім частин душі, з яких тільки одна не пов'язана з процесом пізнання, але відповідає за продовження роду. Решта частин – це п'ять органів чуття (нюх, дотик, смак, слух і зір), а також мислення і мова. Шість нижчих частин душі спільні у людини та інших живих істот, а мислення і мова властиві тільки людині.

Стоїки виділяли два види детермінації і два види свободи – зовнішню і внутрішню. Зовнішньої свободи фактично не існує, тому що людина не вільна у виборі своєї долі – місця народження, хвороб, смерті і т. д. Ці зовнішні фактори, як правило, викликають те чи інше емоційне ставлення – афект, з яким людина повинна боротися для того, щоб знайти внутрішню свободу. Внутрішня свобода – це свобода розуму, який усвідомлює обмеженість зовнішнього світу, долі, так само як і безмежність інтелектуальних можливостей людини в її осягненні світу, себе і суспільства. Так вперше в психології з'явилася думка про те, що свобода можлива лише на основі розуму, не схильного до законів матеріального світу, які, впливаючи на тіло, обмежують його свободу.

Докладаючи поняття про причину до долі людини, стоїки будували своє вчення про психічну активність, свободу волі та моральність.

Одним з головних в концепції стоїків є питання про свободу духу. Жодне з положень їх вчення не може зрівнятися за важливістю з цим твердженням. Однак проголошуючи абсолютну свободу особистості, вони наголошували, що свобода духу не тотожна свободі дії. Стоїки виходили з того, що у світі є лише три категорії – благо, зло і байдужість. Благо – все те, що пропорційне з природою людини, в тому числі витримка, стриманість, розум. Зло - надмірності, афекти. А байдужість – це те, що відноситься тільки до зовнішньої сторони життя людей, тобто багатство і бідність, смерть, хвороба чи здоров'я. Розуміння того, що ані багатство, ані влада нічого не додають

до внутрішньої сили людини, допомагає їй долати афекти і не впадати в лють або відчай при руйнуванні або хвороби.

Таким чином, один з головних постулатів цієї школи свідчив, що людина не може бути абсолютно вільною, тому що вона живе за законами того світу, в який потрапляє. Передбачаючи слова Шекспіра про те, що весь світ – це театр, вони стверджували, що людина – лише актор у тій п'єсі, яку їй надала доля. При цьому вона не може обрати для себе ані п'єси, ані ролі. Вони їй дані долею, фатумом, який ніхто не може змінити. Що ж може сама людина? Вона може тільки з гідністю грати ту роль, яка їй судилася. Виходило, що у людини є дві форми свободи – зовнішня і внутрішня. Зовнішня свобода, тобто вибір п'єси і ролі, не доступна людині, але внутрішня свобода – спосіб гри цієї ролі – цілком в її волі. Розуміння своєї ролі і свого призначення в житті дає людині відчуття свободи, яка, таким чином, є пізнаною необхідністю, про що пізніше писав відомий вчений XVII ст. Б. Спіноза.

Отже, головний моральний закон стоїків свідчив: особиста свобода виявляється в тому, що кожна людина може зберегти свою сутність, свою гідність у будь-яких, самих важких обставинах. Людина з ранніх років має зрозуміти, що вона не в силах змінити свою долю, ухилитися від неї. Сенека писав, що «покірного доля веде, а непокірного – тягне». Тому хоче людина чи ні, вона все одно буде виконувати волю долі. Але вона може йти по життю з гордо піднятою головою, усвідомлюючи, куди йде.

Хоча багато вчених того часу доводили, що існують певні умови, в яких людина позбавляється моральних сил, які перетворюють людину на тварину, позбавляючи її духовності, Сенека, згідно з основними положеннями стоїчної школи, заперечував це, підкреслюючи, що сильна людина в будь-яких умовах, навіть в рабстві і в'язниці, є внутрішньо вільною. На відміну від епікурейців, стоїки вважали, що людина повинна ухилитися від суспільного життя, вони говорили, що будь-яку послану долею роль, будь то роль імператора або раба, людина повинна грати чесно і сумлінно. Втіхою було те, що імператор і раб по суті є рівними і в принципі можуть помінятися місцями в іншому житті, тим більше, що рабство, на їх думку, не поширюється на особистість раба, але тільки на його тіло.

Стоїки стверджували, що «хто охоче підкоряється наказам, той уникає самої неприємної сторони рабства – робити те, чого не хочеш». Нещасний не той, хто виконує чужі накази, а той, хто виконує їх проти волі, тому треба привчити себе бажати того, чого вимагають обставини. З цієї точки зору рабом є будь-яка людина, яка вимагає від життя неможливого і перебуває в рабстві у страху, заздрості, жадібності. Так етика стоїків наповнювалася нормативним моральним змістом, в якому проступає традиційне для їх школи переконання в існуванні моральної норми, що особливо яскраво виявляється при вихованні дітей.

Однак свобода духу, на думку стоїків, виявляється не тільки в раціональній оцінці себе і своєї долі, але і в можливості піти з цього життя, якщо воно тебе не влаштовує. Вони були переконані, що рок може відібрати в людини життя, але не смерть, яку обирає нескорена людина, що віддає перевагу гідній смерті, ніж втраті особистої свободи. Розвиваючи це положення, Сенека в листах до Луцилія підкреслював, що неважливо, довге або коротке життя, важливо, щоб воно було гідно зіграним.

Необхідно відзначити, що в концепції стоїків не було ідей про пасивність, беспорядність людей, навпаки, вона була сповнена віри в людину, в могутність її розуму. Сенека писав про те, що діяльна людина не стане впадати у відчай, якщо у неї щось не виходить. Така людина на хвилину зупиниться, зітхне, скаже: «Не доля!», усміхнеться і знову візьметься за справи. З ранніх років дітей переконували, що вони можуть абсолютно все зрозуміти і подолати. Марк Аврелій у своєму повчанні юнакам писав: «Якщо тобі недоступне щось, не думай, що це недоступне всім, але якщо це є доступним будь-кому, то й тобі також, бо ти – людина».

З точки зору стоїків, єдиним обмеженням для свободи і морального самовдосконалення людини є афекти, які порушують розумний лад життя і бадьорість духу. Вони уявляються і головною небезпекою, що заважає процесу етичного виховання, а тому необхідно приборкувати стихію почуттів у дітей для їх же користі. Людині необхідно навчитися дотримуватися зовнішніх правил поведінки, які

диктуються її роллю, щоб отримувати якомога менше зауважень, які уражають її гідність.

Доводячи, що завдання виховання полягає у спрямуванні учнів шляхом морального самовдосконалення, Сенека говорив про зв'язок моралі з розумом і самовладанням. Таким чином, головною небезпекою в процесі етичного виховання для стоїків, як і для Платона, була стихія почуттів, яку необхідно приборкати в дітях для їх же користі. Повне володіння собою, спокій, який не порушується ніякими життєвими подіями, є ознакою найвищого психічного здоров'я. Тому важливо вже в дитинстві навчати людей вправам, які допомагають боротьбі з афектами.

Стоїки розробили теорію афектів, в тому числі і способи боротьби з ними, яким необхідно було навчати дітей вже з перших років життя. Вони відкрили, що афекти пов'язані з тілесними змінами, і довели, що першою стадією розвитку афекту є соматичні порушення, внаслідок яких розвиваються психологічні – виникає думка про те, що щось трапилося, і бажання реагувати. Відповідно і при боротьбі з афектом тілесні вирази, рухи відіграють велику роль, посилюючи афект. Тому не можна надавати афекту зовнішнього вираження, тому що тоді з ним буде важче боротися. Про це ж багато пізніше писав і Дарвін, який досліджував зв'язок емоцій з виразними рухами. Стоїки також підкреслювали, що афект не можна посилювати уявою і не можна схвалювати поведінку, пов'язану з ним. Такі вправи, особливо в дитячому віці, вони вважали основою формування моральної особистості.

Таким чином, аналіз розвитку психології з VII-VI ст. до н. е. до III-IV ст. н. е. показує, що саме в цей період були сформульовані основні питання психологічної науки, з'явилася ідея про метод дослідження психіки, розвивався сам предмет психологічної науки. Провідні проблеми, які ставили психологи античності, – рушійні сили і механізми психічного розвитку, регуляція поведінки людини, якісні відмінності її психіки від психіки інших живих істот, особливості процесу пізнання – стали головними і для психологів наступних поколінь, визначили місце психології в системі інших наук.

У психології античності був закладений і категоріальний лад цієї науки, почалося вивчення таких категорій, як образ,

мотив, переживання, поведінка, особистість. Досягнення перших психологів, так само, як і їх помилки, стали основою для побудови наступних концепцій, відкривши перед психологією нескінченний шлях розвитку в пізнанні психіки.

Питання до розділу

1. Назвіть основні етапи розвитку античної психології.
2. У чому полягала новизна психологічних поглядів Сократа?
3. Що спільного і в чому відмінності в розумінні душі в теоріях Платона і Аристотеля?
4. У чому сутність теорії пізнання Аристотеля?
5. У чому полягали функції асоціацій і «загального відчуття» у теорії Аристотеля?
6. У чому полягала відмінність підходів до проблеми мистецтва та його ролі в психічному розвитку у Платона і Аристотеля?
7. У чому відмінності понять «внутрішня» та «зовнішня» свобода у стоїків?

Теми рефератів

1. Загальна характеристика матеріалістичного вчення про душу в античності.
2. Порівняльний аналіз матеріалістичних концепцій Демокріта та Епікура.
3. Проблема душі і її конфліктів в теорії Платона.
4. Порівняльний аналіз підходу до проблеми пізнання у Платона і Аристотеля.
5. Природничо-науковий підхід до душі в теорії Аристотеля.
6. Порівняльний аналіз розуміння функцій і змісту душі в ідеалістичних і матеріалістичних психологічних концепціях вчених Давньої Греції.
7. Порівняльний аналіз підходів до проблеми волі у теоріях стоїків, Епікура і Аристотеля.

Список літератури:

1. Аристотель. Сочинения: В 3 т. – М., 1975.
2. Богомолов А. С. Античная философия. – М., 1985.
3. Геродот. История. – М., 1993.
4. Гиппократ. Избранные книги. – М., 1936.

5. Ждан А. Н. История психологии: от античности к современности. – М., 1999.
6. Лукреций Кар. О природе вещей. – М., 1936.
7. Платон. Сочинения: В 3 т. – М., 1968.
8. Рассел Б. История западной философии. – Ростов н / Д, 1998.
9. Трубецкой С. Н. История древней философии. – М., 1997.
10. [http:// www.portal-slovo.ru /](http://www.portal-slovo.ru/)

Розділ III.

АНГЛІЯ.

ПСИХОЛОГІЧНІ ДОКТРИНИ
ТУМАННОГО АЛЬБІОНУ

Матеріалістичні тенденції в середньовічній науці про душу

З а звільнення ідей Аристотеля від теології з критикою схоластики і томізму виступав знаменитий англійський мислитель **Р. Бекон (1214–1292)**. На протилежність Ф. Аквінському, Р. Бекон перше місце відводив не теології, а природничим наукам, які б спиралися на експеримент і математику. У ряді природничих наук провідне місце відводилося фізиці, а точніше фізичній оптиці. Головну роль, яку Р. Бекон приписував оптиці, він пояснював тим, що лише завдяки зору людина встановлює відмінність предметів, а уміння бачити відмінність в речах лежить в основі всіх наших знань про світ. Оскільки зір розглядався ним як щонайперше джерело наших знань, то будова і робота ока стали для Р. Бекона центральним питанням, предметом вивчення. Орієнтуючись на дослідження і роботи Авіценни та Альгазена, Р. Бекон вважав, що око дійсно є найтоншим оптичним інструментом. Зорові відчуття і сприйняття є результатом дії, заломлення і віддзеркалення світла. У цьому Р. Бекон цілком йшов за Альгазеном.

Поява нових підходів до побудови науки у XV-XVI ст., пов'язаних з прагненням до раціональності і доказовості теоретичних положень, ознаменувало початок нового етапу в процесі становлення психології. Розвиток цих підходів став провідним мотивом вчених, які розробляли психологічні концепції в Новий час.

Психологія в цей період, як і на перших етапах розвитку античної науки, зміцнила свій зв'язок з наукою. Це пояснювалось тим, що залишаючись в межах науки про душу (свого власного предмета), психології було складніше позбутися схоластичних догм, відокремитися від богослов'я. Але орієнтація на філософію в той час звужувала предмет психології, яка розглядала в основному загальні закономірності розвитку психіки людини, а не живого світу в цілому. Розвиток природознавства в той час ще не давав можливості вибудувати повноцінну концепцію психічного (особливо психіки людини) на її основі.

Але міцний зв'язок з філософією не означав, що психологія в цей час не шукала власного предмета дослідження, конкретного визначення сфери своєї діяльності. Ця сфера розумілась, насамперед, як дослідження шляхів становлення у людини картини оточуючого світу і самого себе. Причому ця картина, як вважалося, повинна бути усвідомленою. В усвідомленості душі, в розумі, слідом за психологами Середньовіччя, вченим бачилась відмінність людини від інших живих істот.

Так уточнювався предмет психології, яка ставала наукою про свідомість. При цьому із декількох питань, що досліджувались психологією античності, – про пізнання, про рушійні сили і закономірності психіки, про механізми регуляції поведінки – на перший план виходили саме проблеми пізнання.

Це було пов'язане з декількома причинами. Перша, про яку згадувалось раніше, – бажання довести можливості людини в осягненні істини на ґрунті знання, а не віри. У зв'язку з цим поставали питання про етапи формування знання, його об'єктивності і співвідношення того образу, який вибудовує людина у власній свідомості, з реальною картиною світу.

Обмеження предмета психології свідомістю виводило із сфери психічного зовнішню активність, поведінку, яка

розглядалась психологами античності як одна із складових життя душевного. Одночасно проблеми змісту і функцій свідомості підвели вчених до вивчення її ролі у людському житті, а отже, і у поведінці людини. Так знову перед психологією поставала необхідність проаналізувати різницю між розумною і нерозумною (афективною) поведінкою, межею свободи людини.

Аналіз становлення предмета психології в цей період дає суперечливу картину. З одного боку, методологічно психологія обмежувалась проблемами свідомості і шляхів її формування, етапів розвитку образів світу і себе. З іншого боку, вивчення змісту і функцій свідомості приводило до фактичного включення поведінки, рушійних сил і регуляції не тільки внутрішньої, але і зовнішньої активності в коло досліджень провідних психологів того часу.

Цей час – час розвитку механіки, появи фізики І. Ньютона – не міг не накласти відбиток і на психологію. Відмінна риса цього періоду полягає в тому, що іноді не наука визначала розвиток виробництва, а навпаки, успіхи у виробничій діяльності, особливо в галузі механіки, обумовлювали появу нових наукових поглядів.

Так у XVII ст. утвердився новий погляд на Всесвіт, природу в цілому як гігантський механізм. Аналогічний підхід розвивався і у вченнях про людське тіло, яке бачилось своєрідною машиною-автоматом, що функціонує за законами фізики. Цей новий пояснювальний принцип, який отримав назву механістичного детермінізму, саме у цей період панує в психології.

У дослідженні процесів пізнання психології психологи виходили із різних положень. Одні вважали, що основою наших знань є відчуття, інші віддавали пріоритет мисленню. Ці напрямки відповідно називались сенсуалізмом і раціоналізмом.

При цьому сенсуалісти розглядали процес пізнання як єдиний, виділяючи в ньому декілька ступенів – від відчуття до мислення, тобто як процес поступового сходження від окремого до загального, поступового узагальнення окремих предметів у класи і поняття на основі логіки

Англійський психолог, філософ і політичний діяч **Френсіс Бекон (1561–1626)** походив із знатного англійського роду, його батько 20 років був хранителем Великої печатки Англії. Ф. Бекон був лорд-канцлером, хранителем великої печатки. В суді виступав проти свого покровителя графа Ессекса, займався хабарництвом, був засуджений (приклад незбігу таланту і моральності).

Його праці – «Досвід або настанови моральні і політичні» (1597 р.), «Новий Органон», «Велике поновлення наук» (1620 р.) – незавершені.

В цих роботах Ф. Бекон сформулював основи психологічного напрямку, який отримав назву **«емпіризм»**. На відміну від сенсуалізму, з яким він безпосередньо зв'язаний, в емпіризмі стверджується, що істинне знання базується не тільки на чуттєвому досвіді, але й на експерименті; тобто дані наших почуттів повинні доповнюватися і перевірятися результатами експериментів. Завдання науки – опанувати природу і вдосконалювати людину. Основа знання – безпосереднє чуттєве пізнання і досвід.

Ф. Бекон розробив програму перебудови усієї системи наукового знання, основною метою якої була боротьба із сакральністю, догматизмом і схоластикою. Релігія і наука створюють самостійні галузі, їх сумісність загрожує появі еретичної релігії або фантастичної філософії.

Знання не можна отримати у готовому вигляді, його необхідно відкривати, вилучати, досягати шляхом досвіду, експерименту.

Необхідною передумовою, як для побудови нової науки, так і для об'єктивного пізнання, є очищення розуму від ідолів (тут Бекон розумів помилки людського розуму, які перекидають правильне пізнання або заважають йому). «Вчення про ідолів» було однією із важливих частин його методології. Він виділяв чотири види ідолів: ідоли роду, печери, ринку і театру. Перші два види він вважав вродженими, два інших – набутими.

Ідоли роду – недоліки, пов'язані з особливостями будови і функціонування органів почуттів людини.

Ідоли печери – недоліки, що відображають суб'єктивність пізнання, таку, що людині важко визнавати іншу точку зору.

Ідоли ринку – недоліки, що пов'язані з використанням понять, які не завжди адекватні реальності.

Ідоли театру – недоліки, які є результатом поклоніння перед авторитетами, іноді хибними, намаганням довіряти їм більше, на відміну від власних міркувань.

Можливість побудови нової, об'єктивної науки Бекон пов'язував з необхідністю вироблення об'єктивного методу отримання знань і перевірки їх істинності, а саме, запропонованого ним **дослідно-індуктивного методу**. Для наук, які отримують дані на основі чуттєвого досвіду, доказом служить експеримент, для теоретичних наук – нова індукція. Індукція Беконна передбачала поступове і безперервне сходження і співставлення максимально можливої кількості фактів, як позитивних, так і негативних.

Новий метод – індуктивну логіку – Бекон розумів як знаряддя пізнання, органон (свою головну працю він назвав «Новий Органон»).

Важливою для становлення об'єктивної науки була ідея Бекона про використання математики.

Як прихильник теорії “двоїстості істини” він визнавав дві істини – божественну і наукову, філософську.

Деїзм Беконна виявлявся і у його поглядах на “двоїстість душі”. У часи Бекона ця позиція мала прогресивний характер. Відповідно до його поглядів, існує душа боговдохновенна (розумна або раціональна) і душа чуттєва (створена). Боговдохновенну душу Бекон залишив для вивчення богослов'я, теології, а чуттєва душа стала предметом дослідження філософії і психології. Цим поділом Бекон відстоював науковий підхід до дослідження психіки людини.

Чуттєва душа, на думку Бекона, у тварин і людини загальна. Якщо у тварин вона основна, а її органом є тіло, то у людини чуттєва душа – це орган мислячої душі. Предметом науки Бекон вважав здібності душі, такі, як розум, уява, пам'ять, воля, схильності, потяг, афекти. В основу своєї класифікації наук він поклав фундаментальні здібності людської душі – пам'ять, уяву, розум, вважаючи головними науками історію, поезію і філософію. Крім властивостей душі,

психологія, на думку Бекона, має вивчати вільні рухи, дратівливість і відчуття. Таким чином, Бекон розробив план психологічних досліджень, який втілювався у працях його послідовників (Гоббса, Локка).

Розвиток асоціативної психології

Асоціанізм – один з основних напрямків світової психологічної думки, який пояснював динаміку психічних процесів принципом асоціації. Вперше постулати асоціанізму були сформульовані Аристотелем, який висунув ідею про те, що образи, які виникли без видимої зовнішньої причини, є продуктом асоціації.

У XVII ст. цю ідею закріпило механіко-детерміністське вчення про психіку. Організм уявлявся у вигляді машини, що запам'ятовувала сліди зовнішніх проявів, так що прояв одного зі слідів автоматично тягнув за собою прояв іншого. У XVIII ст. принцип асоціації ідей був розповсюджений на всю область психічного, але отримав принципово різне трактування: з одного боку, Дж. Берклі та Д. Юм розглядали його як зв'язок феноменів у свідомості суб'єкта, а з другого, Д. Гартлі створив систему матеріалістичного асоціанізму.

На початку XIX ст. з'явилися концепції, які від'єднали асоціацію від її тілесного суб'єкта, подали її у вигляді іманентного принципу свідомості (Т. Браун, Джеймс Міль, Джон Стюарт Міль). Утвердився погляд, згідно з яким: 1) психіка (отожнена з пізнанням) побудова із елементів – відчуттів; 2) елементи – первинні, складні психічні утворювання (уявлення, думки), почуття – вторинні і виникають через асоціації; 3) умовами виникнення асоціацій є суміжність двох психічних процесів; 4) закріплення асоціацій обумовлено жвавістю елементів, що асоціюються, та частотою повторення асоціацій у досвіді.

До числа чудових і яскравих постатей в історії філософсько-психологічної думки в Англії XVIII століття відносять Давида Гартлі (1705–1757) та Джозефа Пристлі.

Гартлі своїми поглядами починає асоціативний напрям в англійській емпіричній психології. Своє кредо він висловлює з достатньою ясністю: «Все пояснюється первинними відчуттями та законами асоціації». Гартлі звів асоціацію у

загальний механічний закон усіх форм психічної діяльності, у щось подібне до великого ньютонівського закону всесвітнього тяжіння. Це означає, що він поширював його на всі сфери й поверхи психічного життя.

Асоціації встановлюються між відчуттями, між ідеями, між рухами, а також між усіма з перерахованих вище психічних проявів. Всім названим асоціаціям відповідають асоційовані тремтіння нервових волокон або асоційовані вібрації мозкової речовини. Головними умовами утворень асоціацій є суміжність у часі або в просторі і повторення.

У своїй праці «Роздуми про людину, її будову, її долг і сподівання» Гартлі доводив, що психічний світ людини складається поступово в результаті ускладнення первинних сенсорних елементів за допомогою їх асоціацій в силу суміжності цих елементів у часі та частоти повторень їх поєднань. Що стосується загальних понять, то вони виникають, коли від міцної асоціації, яка залишається в різних умовах незмінною, відпадає все випадкове і несуттєве. Сукупність цих постійних зв'язків утримується як ціле завдяки слову, яке виступає як фактор узагальнення.

Установка на строго причинне пояснення того, як виникає і працює психічний механізм, а також підпорядкованість цього вчення розв'язанню соціально-моральних завдань – все це додало схемі Гартлі широку популярність. Її вплив і в самій Англії, і на континенті був винятково великим, причому він поширювався на різні галузі гуманітарного знання: етику, естетику, логіку, педагогіку.

Послідовником ідей Гартлі став Джозеф Пристлі. Пристлі виступив проти думки, ніби матерія – це щось мертве, інертне і пасивне. Крім протягу, матерія володіє такими невід'ємними властивостями, як притягання і відштовхування.

Розгляд властивості притягання і відштовхування як форми активності матерії дало підставу Пристлі вважати, що немає ніякої необхідності вдаватися до Бога як джерела руху матерії. Що стосується психічних або духовних явищ, то вони так само, як відштовхування і притягання, є властивостями матерії, але не всякої, як це було у Спінози, а особливим чином організованої. Такою організованою системою матерії, властивістю якої є психічні здібності, Пристлі вважає «нервову

систему або, швидше, мозок». Духовні явища ставляться Пристлі не тільки в залежність від тіла, але і від зовнішнього світу.

Знаряддям зв'язку людини з зовнішнім світом є органи відчуттів, нерви і мозок. Без них не можуть мати місця ні відчуття, ні ідеї. Всі явища людського духу виводяться Пристлі з відчуттів. Він вважав, що достатньо одних зовнішніх почуттів, щоб пояснити все різноманіття психічних явищ. Прояви духу зведені Пристлі до здібностей, пам'яті, судження, до емоцій і волі. Всі вони виступають різними видами асоціацій відчуттів і ідей. Те ж саме стосується загальних понять. Анатоми-фізіологічною основою відчуттів, ідей та їх асоціацій є вібрації нервової і мозкової речовини. Сильні вібрації характерні для чуттєвих образів, а ослаблені – для ідей. Пристлі вказував, що ні в якому разі не можна вважати, що мозкові вібрації – це і є саме відчуття або ідея. Вібрація мозкових частинок – це тільки причина відчуттів і ідей, бо вібрації можуть відбуватися, не супроводжуючись сприйняттями.

Складний характер феноменів духу ставився Пристлі в залежність від обсягу віброуючої системи мозку.

Об'єктивну позицію Пристлі займав в питанні про волю. На думку Пристлі, воля не може розумітися, як добровільне рішення духа надходити, так чи інакше, без всякої дійсної зовнішньої причини. Воля має таку ж необхідність, як і інші прояви духу. Витоки «вільної волі» слід шукати за межами самої волі.

Найбільш важким для всіх філософів описуваного періоду було питання про те, чи є у тварин душа, і якщо є, то чим вона відрізняється від душі людини. Пристлі вважав, що «тварини володіють зачатками всіх наших здібностей без винятку, причому так, що вони відрізняються від нас тільки в ступені, а не в роді». Він приписував їм пам'ять, емоції, волю, розум і навіть здатність абстрагувати. Наділивши тварин рисами людської психіки, Пристлі зробив помилковий крок убік антропоморфізму.

Якісне отожднення психіки тварин і людини допускали багато передових натуралістів й філософів-матеріалістів XVIII–XIX ст. (Пристлі, Ламетрі, Дарвін та ін).

Антропоморфізм відігравав у ту пору прогресивну роль, тому що він був формою утвердження матеріалістичного погляду на природу і походження психіки тварин і людини.

При всіх помилках Пристлі відіграв чималу роль у зміцненні природничо-наукового та об'єктивного підходу до явищ духу. Проводячи в життя ідеї Гартлі, він сприяв поширенню основного принципу англійської асоціативної школи. Як філософ-матеріаліст, натураліст і блискучий експериментатор в області хімії Пристлі вважав можливим застосування експерименту і до області психічних явищ.

По-іншому витлумачили принцип асоціації два інших англійських мислителі цієї епохи – **Д. Берклі** (1685–1753) і **Д. Юм** (1711–1776). Обидва брали за первинне не фізичну реальність, не життєдіяльність організму, а феномени свідомості. Їх головним аргументом був емпіризм – вчення про те, що джерелом знань служить чуттєвий досвід (утворений асоціаціями). Згідно з Берклі досвід – це безпосередньо випробовувані суб'єктом відчуття: зорові, м'язові, дотикові та ін.

Англійський філософ Д. Берклі поклав в основу своєї концепції положення Локка про провідну роль відчуттів у формуванні понять. Відкинувши ідею про зв'язок відчуттів із зовнішнім світом, Берклі головним висунув поняття про внутрішній досвід, став родоначальником крайньої форми суб'єктивно-ідеалістичного погляду на зовнішній світ і психічне життя. Його формула пізнання: «Бути – значить, бути у сприйнятті»; тобто Берклі вважав, що те, що люди сприймають як незалежні від свідомості речі, є тільки комплексом їх внутрішніх відчуттів (за термінологією Берклі, «ідей»), які не відображають стан зовнішнього світу. Поки людині здається, що вона бачить або чує будь-який об'єкт, він реально існує, але тільки закрие очі – зникає не тільки сприйняття, але і суб'єкт.

У своїй праці «Досвід нової теорії зору» Берклі детально проаналізував чуттєві елементи, з яких складається образ геометричного простору як вмістилища всіх природних тел. Фізика припускає, що це ньютонів простір, даний об'єктивно. За Берклі ж, він – продукт взаємодії відчуттів. Одні відчуття (наприклад, зорові) пов'язані з іншими (наприклад,

тактильними), і весь цей комплекс відчуттів люди вважають річчю, даною їм незалежно від свідомості, тоді як «бути – означає бути у сприйнятті».

Цей висновок невідворотно схилив до соліпсизму – до заперечення будь-якого буття, окрім власної свідомості. Щоб вибратися з цієї пастки і пояснити, чому у різних суб'єктів виникають сприйняття тих самих зовнішніх об'єктів, Берклі апелював до особливої божественної свідомості, якою наділені всі люди. У своєму психологічному аналізі зорового сприйняття Берклі висловив кілька цінних ідей, вказавши на участь дотикових відчуттів у побудові образу тривимірного простору (при двовимірності образу на сітківці).

Ідеї Локка і Берклі отримали розвиток в працях іншого відомого психолога і філософа – **Давида Юма** (1711–1776). У працях «Трактат про людську природу» (1734–1737) і «Дослідження про людське розуміння» (1748) він писав про те, що «розум ніколи не має перед собою ніяких речей, окрім відчуттів, і він не може... провести досвід відносно співвідношення відчуттів з об'єктами». Тому єдиним джерелом пізнання і є наші сприйняття, на основі яких ми створюємо свої судження про зовнішній світ і про себе. Таким чином, усувається протистояння об'єкта і суб'єкта, оскільки об'єкт – комплекс сприйнять, а суб'єкт – процес сприйняття. Різниця між цими різними групами сприймань лише в їх комбінаціях, але не у походженні.

Питання про те, чи існують або не існують незалежно від нас фізичні об'єкти, він вважав таким, що теоретично не може бути розв'язаним (такий погляд називається агностицизмом). Між тим вчення про причинність є не більш ніж продуктом віри в те, що за одним враженням (причиною) з'явиться інше (що приймається за наслідок). Насправді ж тут не більше ніж міцна асоціація уявлень, що виникла в досвіді суб'єкта. Та й сам суб'єкт і його душа – це всього лише зв'язки або пучки вражень, що змінюють одне одного.

Скептицизм **Юма** пробудив багатьох мислителів від «догматичного сну», змусив їх замислитися про свої переконання, що стосуються душі, причинності та ін. Адже ці

переконання приймалися ними на віру, без критичного аналізу.

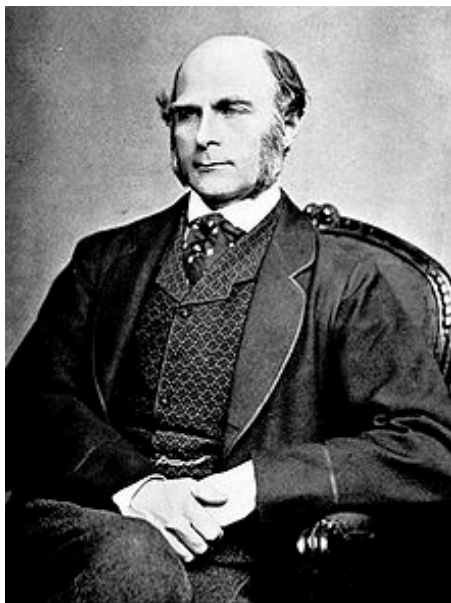
Думку Юма про те, що поняття про суб'єкта може бути зведене до пучка асоціацій, було направлено своїм критичним вістрям проти уявлення про душу як особливу, даровану Всевишнім сутність, яка породжує і пов'язує між собою окремі психічні феномени.

Припущення про таку спірітуальну, безтілесну субстанцію захищав, зокрема, Берклі, відкинувши матеріальну субстанцію. Згідно з Юмом, те, що ми зємо душею – щось на зразок сценічних підмостків, де проходять низкою зчеплені між собою відчуття і ідеї. Різноманітність вражень, або перцепцій, Юм ділить на дві категорії: сприйняття (відчуття) і ідеї. В основі їх відмінностей лежать сила і жвавість враження. До рефлексивних вражень Юм відносить пристрасті, ефекти, емоції. Відчуття виникають від невідомих причин, а рефлексивні враження пов'язані з тілесними стражданнями або задоволенням.

Крім поділу вражень на сприйняття та ідеї, Юм ділить ті й інші на прості і складні. Прості сприйняття і прості ідеї обов'язково відповідають одне одному, тоді як складні ідеї не завжди можуть бути схожими на складні сприйняття. Ідеї поділяються на ідеї пам'яті та ідеї уяви.

Юм бачив в асоціаціях єдиний механізм зв'язку ідей. Він був далекий від того, щоб вважати, ніби сприйняття і їх зв'язки мають яке-небудь відношення до зовнішнього світу і до тіла. Він відкрито зізнається в тому, що у нього немає жодного уявлення ані про те місце, де відбувається заміна одних асоціацій іншими, ані про той матеріал, з якого складається душевний світ. Немає не тільки об'єкта сприйняття, немає самого суб'єкта, їхнього носія. Особистість для Юма – це не що інше як «зв'язка або пучок різних сприйнятів, що сліднують одне за одним з незбагненою швидкістю і знаходяться в постійному плині, в постійному русі». Вся філософсько-психологічна системи Юма пронизана духом крайнього суб'єктивізму.

Френсис Гальтон

Сер Френсис Гальтон (1822 – 1911) — англійський дослідник, географ, антрополог і психолог, засновник диференціальної психології і психометрики. Народився в Бірмінгемі, Англія. Гальтон рано виявив обдарованість: з півтора років знав всі букви алфавіту, самостійно читав з двох з половиною років, писав з трьох років.

З 1838 навчається медицині: Бірмінгемський госпіталь, медична школа Лондона, в 1839 Королівський коледж («Кінгс коледж») — медичне відділення. А в 1840 році

його перевели в Трініті-коледж у Кембриджі. Ось тут-то Френсис почав розуміти, що медицина навряд чи стане справою його життя. Він з головою поринув в математику.

Правда, на перших порах ця наука викликала у 18-річного юнака панічний жах, тому що він знав її значно гірше, ніж його однолітки. Але Френсис, будучи людиною вкрай самолюбною, за три роки досяг такого успіху в цій дисципліні, що його статті стали публікувати в британських математичних журналах. Він займався несамовито, спав 3-4 години на добу, постійно розширював коло своїх занять — до математики додалися антропологія, біологія, історія, расова генетика. Після смерті батька у 1844 році Френсис повністю поринув у вивчення питань спадковості, причин хвороб і смерті, в результаті чого став засновником евгеніки, придумавши не тільки надпопулярну науку, але і сам термін. Разом зі своїм двоюрідним братом Чарльзом Дарвіном Гальтон старанно шукав наукові рецепти безсмертя.

Після виходу книги «Походження видів» свого двоюрідного брата Чарльза Дарвіна став біологом. У 1860—розробляє проблему успадкування різних ознак у людини і тварин. У 1865 випустив статті: «Спадковий талант і характер», «Перші кроки в напрямку до одомашнення тварин». У 1869 вийшла книга «Спадковий геній» — вінець наукової роботи одного з періодів його творчості. У книзі проаналізовано великий матеріал по «видатним людям». У міркуваннях він підійшов до розуміння феномену нормального розподілу ознак у людській популяції (це відкриття приписують Кетле). У 1872 — стаття «Стадність у корів і людини». В кінці 1870-х розробляє методологію психометричних досліджень. Публікує безліч статей, винаходить перші прилади для психометричних дослідів (у тому числі свисток Гальтона). У 1884 році на Міжнародній виставці охорони здоров'я в Кензінгтоні відкриває першу в світі антропологічну лабораторію. Розробляє методику складових портретів.

Гальтон був пристрасним оратором, невтомним мандрівником, першовідкривачем земель, народів, наук, любителем парадоксів. Він почав розвивати легендарну теорію еволюції свого кузена, доводячи, що вона абсолютно не суперечить теорії божественного походження світу. Так що матеріалісти, що солодко потирали руки «Бога немає!», були сильно засмучені, почувши кілька зіркових доповідей Френсіса, який переконливо довів теософські коріння теорії свого кузена. До того, що робив і говорив Гальтон, була прикута загальна увага. Френсіс Гальтон був першою людиною, що запропонувала науковий доказ існування Бога. Він був піднесений на п'єдестал як церквою, так і вченими Великобританії. А потім ця людина придумала дактилоскопію.

Саме після публікації в Nature Р. Фулдса і Ст. Гершеля у 1880 році він починає цікавитися шкірними узорами на пальцях людини. У 1892 монографія про відбитки пальців «Finger prints» підводить підсумок дослідженням в цій області і закладає основні принципи дерматогліфіки (незмінність пальцевих візерунків протягом життя, суворі індивідуальність і проста можливість класифікації на три типи – дуги (арки), петлі, завитки). Займається біологічною статистикою, першим

запропонував те, як обчислити коефіцієнт кореляції. Запропонував закон регресії спадкових ознак, визначивши цілу епоху в доменделівській генетиці. В останні роки життя займається розробкою основних положень науки евгеніки про створення ідеальної у всіх відношеннях людини.

Гальтон також є відомим своїми дослідженнями людського інтелекту. Їм він присвятив цілу книгу «Дослідження людських здібностей та їх розвиток», в якій описані основи психологічного тестування. Займався питаннями спадковості, першим розпочав вивчення однопляцевих близнюків. Виявив, що деякі людські ознаки виразно передаються у спадок. Розвивав вчення про спадкову обумовленість індивідуально-психологічних відмінностей між людьми. У своїх дослідженнях широко застосовував експериментальні та статистичні методи. Винайшов ряд приладів і експериментальних процедур («метод близнюків», метод аналізу образної пам'яті, асоціативний метод). Для визначення наслідування здібностей він вивчив генеалогію видатних людей і встановив, що серед їх родичів відсоток талановитих людей (зі здібностями, що вище за середні) перевищував середній відсоток серед решти населення.

Ще у 1885 році він відкрив у лондонському музеї Саут-Кенингстон постійну лабораторію, щоб збирати статистичні дані про чоловіків, жінок і дітей. Це потрібно було для його занять питаннями спадкування фізичних і розумових особливостей і здібностей. В лабораторії робилися заміри розмаху рук відвідувачів, росту, ваги, сили рук, об'єму легенів, оцінювалася швидкість реакції, вміння розрізняти кольори, перевірялися зір і слух. Таким чином, Френсіс Гальтон заслужено вважається засновником диференційної психології та психометрії.

Питання до розділу

1. Кого з англійських вчених ми можемо по праву вважати засновником такого наукового напрямку, як емпіризм?
2. У чому полягає «вчення про ідолів» Френсіса Бекона?
3. Про який саме метод йдеться у роботі «Новий Органон»?

4. Що таке психометрика?
5. Кого можна вважати засновником англійського асоціанізму і чому?
6. Чому Д. Берклі вважають представником крайньої форми суб'єктивного ідеалізму?
7. Розкрийте сутність евгеніки Ф. Гальтона.

Теми рефератів

1. Внесок Френсіса Бекона в психологічну науку.
2. Сенсуалізм Томаса Гоббса.
3. Євгеніка Френсіса Гальтона

Список літератури

1. Марцинковская Г.Д. История психологии.-М.: Изд. Центр «Академия», 2001. —554 с.
2. Гоббс Т. Сочинения В 2 т. М., 1964.
3. Ждан А. Н. История психологии: от античности к современности / А. Н Ждан / — М., 1999.
4. Локк Д. Избранные философские произведения: В 2 т. М., 1966.
5. Роменець В. А., Маноха І.П. Історія психології: XVII століття. Епоха просвітництва / В. А. Роменець, І. П. Маноха / : навч. посібник. – К.: Либідь, 2006. – 1000 с.; іл.

Розділ IV.

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ: НІМЕЧЧИНА

1. Передумови виникнення психології як науки в Німеччині

Поява психології як самостійної науки відбулася лише в 1860 році XIX століття і була пов'язана зі створенням спеціальних науково-дослідних установ (психологічних лабораторій та інститутів, кафедр у вищих навчальних закладах), появою експерименту для вивчення психічних явищ. До цього моменту психологія перебувала під впливом філософії.

Німецька філософія XVII століття представляла Всесвіт у вигляді гігантської машини, яка повністю впорядкована, працює як годинник або досконалий механізм. Досягнення науки в ту епоху тісно перепліталися з розвитком технології, доповнюючи одні одних.

Спостереження і експеримент, супроводжуваний точними кількісними методами, стали невід'ємними частинами науки. Дослідники намагалися усвідомити кожне явище, вивчаючи його в точних кількісних формулюваннях— такою була основна вимога механістичного підходу. Це в свою чергу сприяло формуванню переконання про те, що абсолютно будь-яке явище, що відбувається у Всесвіті, піддається точному кількісному вимірюванню.

Метафора світу в образі годинника проклала дорогу ідеї детермінізму— віри в те, що кожна подія в світі зумовлена минулими подіями. У свою чергу, якщо можливо передбачити послідовність роботи годинникового механізму, то за допомогою аналізу можливо і усвідомити порядок і систематичність функціонування окремих частин. Таким чином, це дозволило б усвідомити як саме працює механізм, і передбачити всі події, які можуть відбуватися в ньому в майбутньому. Саме ця обставина призвела до появи ідеї редукціонізму – вчення, що пояснює складні явища більш високого рівня в термінах простих явищ нижчого рівня.

Наступним вченням того часу став емпіризм, постулатом якого є орієнтація на пізнання за допомогою спостереження і експерименту. Револьюційний характер мали ідеї про те, що, незважаючи на всі відмінності душі і тіла, між ними все ж можлива взаємодія: душа впливає на тіло, а тіло впливає на душу.

Незважаючи на те, що філософами того часу заперечувалася можливість вивчення самої психіки на науковому рівні, саме в кінці XII століття з'являються фундаментальні ідеї про рефлексі, рівність таких понять, як психіка та свідомість. Німецькі філософи, зокрема **Готфрід Лейбніц** відкидав встановлене Декартом поняття про рівність психіки і свідомості, ввів поняття про неусвідомлювану психіку. Вважалося, що в душі людини постійно йде “робота” психічних сил – перцепцій, які і формують усвідомлювані бажання.

2. Розвиток німецької психології у XVIII -XIX ст.

Філософія Лейбніца змінилася емпіричними ідеями, які стали особливо помітні в роботах німецького вченого **Христиана фон Вольфа** (1679–1754), який отримав ступінь приват-доцента в університеті Лейпцига, де до 1706 року читав лекції. Пізніше йому запропонували посаду професора математики і натуральної філософії в Галле (до 1723 року). Внаслідок звинувачення в атеїзмі вчений був змушений залишити університет і Пруссію. Відправився в

Гессен, де у 1724–1740 роках викладав в Марбурзькому університеті.

Саме Х. Вольф поділив психологію на дві частини: *емпіричну і раціональну*. Ще одним досягненням вченого вважається поява терміну «психологія».

Наука повинна займатися виведенням факторів і явищ з існуючих основ, описувати ці явища і встановлювати кількісні відносини між ними. Звідси формуються два завдання психології: виявлення та опис факторів. Одне з них представлено предметом раціональної психології, інше – предметом емпіричної психології. *Душа* – основа всіх психічних проявів, а її суть полягає в здатності до уявлення.

Дослідження Х. Вольфа приводять до виявлення пізнавальної сутності – причини різних проявів, якими і повинна займатися емпірична психологія. Вольф був прихильником емпіризму в психології, виступав за створення психометрії як науки, подібної до експериментальної фізики – ці постулати стали позитивною стороною вчення дослідника. Але, вирішуючи психофізичну проблему в формі психофізіологічного паралелізму, Вольф, як і раніше, розділяв, замість того щоб пов'язати психічні та фізіологічні процеси.

Особливе місце у філософії XVIII сторіччя належить німецькому професору з Кенігсберга **Іммануїлу Канту** (1724-1804)..

Кант закінчив престижну гімназію «Фрідріхс-Колегіум», а потім в 1740 році вступив до Кенігсберзького університету. Опираючись на свою теорію пізнання, вчений запропонував ідею існування поза нами реальних предметів, які він називав «речі в собі». Про них нічого не можна сказати, тому що «речі в собі» не піддаються пізнанню.

Згідно з Кантом, люди мають лише явища свідомості, які виробляються «речами в собі», але не здатні до вираження їх сутності. Сам по собі чуттєвий досвід не несе ніяких знань про предмети. Розумові категорії не виникають з чуттєвих образів, вони існують від початку. Оскільки сутність речей незбагненна, а людині світ уявляється тільки в явищах («речі для нас»), то наука має справу лише з явищами, а тому може бути лише емпіричною (винятком є математика і механіка).

За вченням Канта, людину пізнати можна тільки «зсередини». Це пізнання здійснює особлива пізнавальна здатність - «практичний» розум. «Практичний» розум - це основа волі, що говорить людині про необхідність дії незалежно від можливих наслідків цієї дії. Людина, як носій практичного розуму, може діяти в умовах повної «пізнавальної невизначеності», необізнаності про наслідки своєї дії.

Всі філософи до Канта намагалися вивести моральність з природи, показати її обумовленість Божою волею або міццю людського розуму. Кант, навпаки, вважає що сама ідея Бога набуває для людини безумовності завдяки практичному розуму, моральності. В рамках практичного розуму можна виявити лише імперативи, що змушують людину діяти незалежно від майбутнього результату. Задоволення, щастя, бажання, які традиційно відносяться мислителями до джерел моральної поведінки, Кант відкидає. Моральний вчинок цінний сам по собі, він не залежить від людських бажань, приковуючи людину до світу феноменів. Моральний імператив - це імператив категоричний, він змушує діяти, незважаючи на умови. Його слід відрізнити від імперативів гіпотетичних, що припускають обумовленість вчинку метою. Практичний розум існує незалежно від філософії. Кант формулює категоричний імператив наступним чином: стався до людства у своїй особі і в особі іншого так як до мети, але ніколи як до засобу.

Особливості естетичного ставлення до світу досліджені Кантом в «Критиці здатності судження». Естетична оцінка - це спроба подолати розрив між «чистим» і «практичним» розумом. Ідеї Канта отримали безпосередній розвиток в неокантианстві.

Погляди Канта про людину відображені в книзі «Антропологія з прагматичної точки зору» (1798). Головна її частина складається з трьох розділів відповідно до трьох здібностей людини: пізнання, почуття задоволення і невдоволення, здатність бажати. Через півтора століття ідеї Канта втілилися в гуманістичну психологію. Людина для Канта - "найголовніший предмет у світі". Над усіма іншими істотами його піднімає наявність самосвідомості.

Людина – це «найголовніший предмет у світі», тому що у неї є самосвідомість.

Людина – це вища цінність, це особистість. Самосвідомість людини породжує егоїзм як природна властивість людини. Людина не виявляє його тільки тоді, коли розглядає своє «Я» не як весь світ, а тільки як частину його. Треба приборкати егоїзм, контролювати розумом душевні прояви особистості.

Людина може мати неусвідомлені уявлення – «темні». В мороці може протікати процес народження творчих ідей, про які людина може знати тільки на рівні відчуттів.

Аналізу Канта піддалося таке поняття, як геній. «Талант до винаходу називають генієм».

Кант виділяв три види егоїстів: 1) логічний егоїст (вважає зайвим перевіряти свої судження за допомогою розуму інших людей), 2) естетичний егоїст (задовольняється лише власним смаком, критерій прекрасного шукає тільки в самому собі), 3) моральний егоїст (всі цілі обмежує самим собою, користь бачить тільки в тому, що вигідно йому).

Останній розділ своїх «Спостережень над почуттям прекрасного і піднесеного ...» Кант присвячує особливостям національного характеру. Хоча спостереження Канта не завжди є точними і в деяких місцях досить оригінальними, проте це один з перших кроків у становленні соціальної психології.

Кант вніс свій внесок у портретну характеристику власників **різних видів темпераменту**. Базисом для аналізу Канту служило почуття прекрасного і піднесеного. У сфері піднесеного, за Кантом, перебуває темперамент *меланхолійний*. Кант явно віддає йому перевагу, хоча бачить і деякі слабкі його сторони.

У душі *сангвініка* переважає почуття прекрасного. Він любить веселощі, шум життя, зміни. Радість інших доставляє йому щире задоволення, але його моральне почуття позбавлене принципів і тому є нестійким. Він щедрий, схильний до благодійності, але забуває про свої борги. Якщо його характер псується, він стає вульгарним, дріб'язковим, інфальтивним.

Холерик, здавалося б, живе почуттям піднесеного, але насправді його приваблює лише оманливий, зовнішній блиск, що вводить в оману. До того, що приховано в глибині, він

байдужий; його не зігриває щира доброта, хоча він радий, коли його вважають добрим. Його поведінка неприродна, йому важливо не те, що він є, а чим він здається. Він завжди повний самим собою, чи приймає вид коханого чи друга. У релігії він лицемірний, у зверненні улесливий, в політиці непостійний. Він охоче догоджає перед сильними світу цього, щоб самому стати тираном стосовно нижчих.

Чоловік і жінка, за Кантом, взаємно доповнюють один одного. У шлюбі вони утворюють як би одну моральну особистість, що рухається розумом чоловіка і смаком дружини. Проблеми виникають у тих сім'ях, де не відбувається повного єднання, без взаємної рівності. Витонченість і ніжність почуттів проявляють всю свою силу лише спочатку, від спілкування в сімейному житті вони поступово притуплюються, а потім переходять в дружню любов, коли велике мистецтво полягає у збереженні залишків первинного почуття, щоб байдужість і нудьга не знищили всю цінність тієї радості, заради якої єдино вартувало укладати такий союз.

Пильну увагу приділяв Кант проблемам **етики та моралі**. Початкове поняття етики Канта - автономна добра воля: "Ніде в світі, та й ніде за його межами неможливо мислити нічого іншого, що могло б вважатися благом без обмеження, крім однієї тільки доброї волі. Розум, дотепність і здатність судження і як би там не називалися таланти духу, або мужність, рішучість, цілеспрямованість як властивості темпераменту в деяких відносинах, без сумніву, хороші і бажані; але вони можуть стати також найвищою мірою дурними і шкідливими, якщо не добра воля, яка повинна користуватися цими дарами природи ... Якби навіть в силу особливої немилості долі або жалюгідного стану мачухи - природи ця воля була б зовсім не в змоззі досягти своєї мети; якби за всіх старань вона нічого не домоглася і залишалася одна лише добра воля (звичайно, не просто як бажання, а як застосування всіх засобів, оскільки вони є в нашій владі), – то все ж вона виблискувала б подібно до коштовного каменя сама по собі як щось таке, що має в собі свою повну цінність".

Кант ставився критично до *принципу щастя*. Моральність не можна побудувати на такій хиткій підставі, яким є принцип щастя. Якщо кожен буде прагнути тільки до

свого щастя, то максима (правило) людської поведінки набуде досить своєрідної «загальності». Виникне «гармонія», подібна до тієї, яку зобразив сатиричний поет, який намалював сердечну згоду двох подружж, що разоряють один одного: о дивовижна гармонія! Чого хоче він, того хоче і вона! За таких умов неможливо знайти моральний закон, який правив би усіма.

Моральний імператив Канта в остаточному формулюванні звучить наступним чином: *поступай так, щоб правило твоєї волі могло завжди стати принципом загального закону*.

Кант вважає, що у жодному разі не можна *брехати*. У нього є невелика стаття з промовистою назвою «Про уявне право брехати з людинолюбства». У всіх випадках життя, наполягає філософ, треба бути правдивим. Навіть якщо зловмисник, який вирішив убити твого друга, запитує тебе, чи знаходиться його жертва у себе вдома, не бреш. У тебе немає гарантій, що твоя брехня виявиться рятівною. Адже можливо, що на питання злочинця, чи вдома той, кого він задумав вбити, ти чесним чином відповіси ствердно, а останній між тим непомітно для тебе вийшов і таким чином не попадеться вбивці і злодіяння не буде здійснено. Якщо ж ти збрехав і сказав, що твого друга немає вдома і він дійсно (хоча і непомітно для тебе) вийшов, а вбивця зустрів його на вулиці і вчинив злочин, то тебе з повною підставою треба притягати до відповідальності як винуватця його смерті. Тим часом, якби ти сказав правду, наскільки ти її знав, то можливо, що поки вбивця відшукував б свого ворога в його будинку, він був би схоплений сусідами, що збіглися, і вбивство не відбулося б. *Правдивість є обов'язок*, і варто тільки допустити найменше виключення з цього закону, щоб він став хитким і ні на що не придатним. *Моральна заповідь не знає винятків*.

Для Канта *обов'язок є найбільш міцною опорою моральності*, єдиним істинним джерелом категоричного імперативу. Тільки обов'язок, а не який-небудь інший мотив (схильність та ін.) надає вчинку моральною характеру: "Є деякі настільки співчутливо налаштовані душі, що вони без всякого іншого марнославного або своєкорисливого спонукального мотиву знаходять внутрішнє задоволення в

тому, щоб поширювати навколо себе радість, і їм приємна задоволеність інших, оскільки це справа їх рук. Але я стверджую, що в цьому випадку такий вчинок, як би він не ототожнювався з обов'язком, і яким би він не був приємним, все ж не має ніякої моральної цінності".

Кант був у числі перших мислителів, які проголосили безвідносну цінність людської *особи* незалежно від расової, національної та соціальної приналежності. Один з варіантів категоричного імперативу говорить: «Роби так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі всякого іншого як до мети, і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу».

Одне з ключових понять етики Канта – *гідність*. Треба знати, що це значить, і вміти зберігати її. Не ставайте холопом іншої людини. Не допускайте безкарного нехтування ваших прав. Не беріть боргів (якщо у вас немає повної впевненості, що ви можете їх повернути). Не приймайте благодіянь. Не ставайте дармоїдами або підлесниками. Тоді, каже Кант, ви збережете свою гідність. А хто перетворив себе на хробака, нехай не скаржиться потім, що його топчуть ногами.

Людям, які займаються інтелектуальною діяльністю, Кант сформулював наступні максими: 1) думати самому, 2) подумки ставити себе на місце іншого, 3) завжди мислити в згоді із самим собою. Кант вважав, що інтелект даний людині для того, щоб вона могла ним користуватися без будь-якого примусу, щоб її духовний горизонт був досить широким, а образ думки послідовним. Серед положень Канта, які вплинули на психологію, варто вказати на *вчення про трансцендентальні апперцепції* як особливу здатність розуму узагальнювати, синтезувати і інтегрувати чуттєвий досвід.

Рішуче висловлюється Кант проти будь-якого фанатизму, характеризуючи його як «порушення кордонів людського розуму». Тільки тверезе усвідомлення обов'язку керує поведінкою мислячої людини. Психічну силу волі Кант вважав верховним правителем тіла. Сам Іммануїл Кант служив і служить для багатьох людей взірцем самовиховання. Девіз Канта: "Якщо ти не керуєш своєю натурою, вона керує тобою!"

Кант підняв антропологію на новий рівень. Однак він підкреслював цінність і дивовижність людської особистості,

порівнюючи особистість із самим всесвітом. Поряд з його могилою знаходиться бронзова дошка з цитатою з «Критики практичного розуму»: «Дві речі наповнюють душу все новим і наростаючим подивом і благоговінням, чим частіше, і триваліше ми міркуємо про них, - зоряне небо наді мною і моральний закон в мені». Висунуті Кантом ідеї зберігають теоретичне і практичне значення.

У XIX столітті в Німеччині широкій популярності набувають погляди **Йогана Фрідріха Гербарта** (1776–1841) – німецького філософа, психолога, педагога, засновника наукової педагогіки. Гербарт працював професором в Геттінгенському і Кенігсберзькому університетах. Саме в них він розгорнув широку педагогічну діяльність: читав лекції з психології та педагогіки, керував семінарією для підготовки вчителів.

Вплив його філософських і психолого-педагогічних уявлень позначився на різних напрямках науки.

I. Гербарт також дав визначення психології як особливої науки, в якій він бачив основу для створення наукової педагогіки. Інше положення вченого було пов'язане із затвердженням психології як області емпіричного досвідченого знання.

Поряд з цим трансформація психології в дослідницьку науку не мала реальних передумов. Це було пов'язане з тим, що вчений не допускав, що фізіологічний підхід міг якимось чином сприяти отриманню наукового знання про психіку. Експеримент, згідно з I. Гербартом, не може існувати в психології в силу аналітичного характеру.

Структура психіки складається зі *статики* та *динаміки* уявлень, що пояснюються «раптовою активністю».

Статика душі– це ті зміни уявлень, які розподіляються за інтенсивністю. Динаміка душі- це зміна уявлень в просторі та часі. Будь-яке уявлення, не змінне за якістю, може змінюватися за силою (або за інтенсивністю), яка переживається суб'єктом як прозорість сприйняття уявлень. Кожне окреме уявлення характеризується прагненням до самозбереження. За наявності різниці в інтенсивності більш слабкі уявлення пригнічуються, а сильніші залишаються.

Таким чином, сума всіх затриманих, або загальмованих, уявлень виступає предметом досліджень Гербарта. “Пригнічені” уявлення розуміються як мотивуючі сили.

Звідси виникають положення про *пори́г свідомості*:

- Свідомими вважаються ті уявлення, які за своєю силою і тенденцією до самозбереження знаходяться вище від порогу.
- Слабкі уявлення, що лежать нижче від порогу, не дають суб'єктивного переживання уявлень.
- Уявлення, які потрапили в сферу свідомості, мають можливість асимілюватися в загальну масу свідомого бачення.

Положення Гербарта про використання математики в психології і його ідея про поріг свідомості мали велике значення для майбутнього формування експериментальної психології. Послідовниками положень Гербарта стали Т. Вайтц, М. Лацарус і Х. Штейнталь.

Теодор Вайтц (1821–1864) – німецький психолог, антрополог. Запропонував ідеєю необхідності вивчати духовну частину життя первісних народів і взагалі простежити історичний розвиток психічного життя. У праці «Антропологія первісних народів» (1859) зробив спробу зібрати матеріал про життя різних народів, їхню культуру, сімейне життя, характер, звичаї, політичне життя, релігії, цим самим поставивши питання про можливість об'єктивного вивчення психіки.

Німецькі філософи М. Лацарус (1824–1903) і Х. Штейнталь (1823–1899) вважаються засновниками етнічної психології. Розроблена ними в 1860 р програма зводилась до наступної ідеї: через те, що дух народу є реальною силою (яка створює певну мову, звичаї тощо), то існує певна можливість виникнення пояснювальної психології.

Хейман Штейнталь також займався дослідженнями питань взаємозв'язків між граматикую, логікою і психологічною сутністю мови. Ввів термін «*колективний дух*» як умову зв'язку суспільства. Елементами духу народу прийнято вважати мову, міфи, народну творчість, писемність, релігію, практичне життя, звичаї, сімейне життя та їхню взаємодію.

Мориц Лацарус у своїй роботі «Життя душі» (1856) вивчав дані про прояви психічного життя, а саме: гумор, мову по відношенню до мислення, які автор проаналізував з

психологічної точки зору. Теж варто відзначити, що на становлення етнічної психології вплинули ідеї німецького письменника І. Гердера (1744 –1803). Великого значення надавав суспільному життю, людській культурі, створеній історичним процесом, що визначають розвиток особи. Вважав, що психології більшою мірою слід наслідувати історію, яка вивчає взаємозв'язок людського розуму та культури.

Густав Теодор Фехнер (1801–1887) є засновником експериментальної психології. Він народився в сім'ї міністра в одній із німецьких земель, усе своє життя прожив у Лейпцигу. В університеті слухав лекції з фізіології у Е. Вебера. У 1824 р. Фехнер почав читати лекції з фізики та проводити власні дослідження. Маючи освіту в галузі медицини, хімії та фізики, він присвятив декілька років вивченню механіки та електричних явищ. Захоплювався перекладами французьких наукових статей на німецьку мову. У 1835 р. він отримав престижну посаду професора в Лейпцизькому університеті. Вивчаючи явища залишкових зображень та сприйняття кольору, Фехнер так захопився тривалими спостереженнями за сонцем, що дістав нервового розладу, частково втратив зір і змушений був піти з університету. Відтоді він почав робити одне відкриття за одним. У 1860 р. вчений опублікував роботу "Елементи психофізики", яку вважають першою працею з експериментальної психології. Термін "психофізика" Фехнер запропонував для означення науки, що вивчає зв'язок між психічним і фізичним світом, досліджує взаємозв'язок між психічними та фізичними процесами.

Своє найбільш відоме відкриття Фехнер зробив неспокійної безсонної ночі 22 жовтня 1850 р., й у подальшому свої інтуїтивні припущення довів до класичного закону, який став основою психофізичних досліджень. Фехнер, вивчаючи різні види відчуттів (зокрема, зорові, тактильні), визначив, що відчуття та подразник піддаються вимірюванню, тож співвідношення між ними можна виразити у вигляді формули $S = k \log R$, де S – величина відчуття, k – експериментально визначена константа, R – величина подразника. Величина подразника зростає в геометричній прогресії, а відчуття – в арифметичній. Співвідношення подразників до відчуття має вигляд логарифмічної кривої.

Фехнер проводив свої дослідження незалежно від інших учених і не знав про здобутки фізіолога Вебера, який першим увів поняття про "ледь помітні відмінності у відчуттях". Однак згодом він зрозумів, що його закон є доказом того, що дослідив Вебер, тому й назвав закон його ім'ям, однак за цим законом закріпилося й прізвище Фехнера: сила відчуття змінюється пропорційно до логарифму сили подразника. Із закону Вебера-Фехнера випливає залежність: за однакової абсолютної різниці сили двох подразників, при зростанні їхньої інтенсивності, відмінність в інтенсивності відчуттів зменшуватиметься.

Фехнер поставив дійсно психологічну проблему - інтенсивності відчуттів. Оскільки зрозуміло, що вимірювання фізичного подразника (вага, яскравість світла) не є проблемою, учений запропонував методи для вимірювання відчуттів (метод ледь відчутних відмінностей, метод дійсних чи помилкових випадків, метод середньої помилки), зокрема, три класичні методи вимірювання порогів відчуттів.

Метод середньої помилки (процедура зрівнювання стимулів) вивчає різницю у відчуттях та швидкості реакції. Досліджувані сприймають вплив різних подразників, поки не визначають серед них той, що за мірою впливу відповідає еталонному. Після певної кількості спроб виводиться середня величина різниці між стандартним подразником і подразниками, на які вказують досліджувані, яка і є помилкою спостереження. Цю методику використовують у всіх сучасних психологічних дослідженнях.

Метод постійного стимулу полягає в тому, що досліджувані багаторазово порівнюють два подразники, число їхніх правильних відповідей підраховують.

Метод встановлення порогу (ледь помітних відмінностей): досліджуваним пропонують два подразники, потім змінюють значення, збільшуючи чи зменшуючи їх, поки досліджувані не повідомлять, що встановили відмінності. Середнє значення зафіксованих різниць вважають диференціальним порогом відчуттів.

Завдяки працям Фехнера і Вебера з'явилось поняття «пороги відчуттів». Фехнер визначив поняття «абсолютний поріг чутливості» - це точка в інтенсивності подразнення, нижче якої не фіксується ніяких відчуттів (тобто такий вимір

подразника, за якого відчуття немає, та той рівень подразника, за якого досліджувані говорять про появу ледь помітного відчуття). Щоби встановити відповідність між рядами значень подразників та відповідних їм відчуттів, Фехнер запропонував також поняття диференційного порогу, тобто найменшої різниці у подразниках, що викликає ледь помітні зміни у відчуттях (наскільки, скажімо, треба змінити вагу якогось тіла, щоб досліджувані відчули зміну у відчуттях). Наприклад, коли ми чуємо дзвін і до нього приєднається ще один дзвін, то це значно більше змінить наші відчуття, ніж коли до десяти дзвонів долучиться один дзвін. Усі свої різноманітні експериментальні дані про те, що інтенсивність відчуттів змінюється зі сталою інтенсивністю при зростанні сили подразника, Фехнер представив у вже згаданих «Елементах психофізики».

Простота відкриття Фехнера та його надзвичайна цінність полягають у тому, що цей закон встановлював відповідність між психічним та фізичним світом у відповідних кількісних показниках. Можна сказати, що Фехнеру пощастило емпірично з'ясувати зв'язок між душею та тілом.

Фехнер не вважав свої дослідження у психофізіології важливою справою свого життя, однак вони принесли йому світову славу. Учений присвятив різнобічним науковим заняттям понад 70 років, займався фізіологією, фізикою, психофізікою, експериментальною естетикою, філософією.

Фехнера вважають також засновником експериментальної естетики, він намагався застосувати експериментальний підхід при вивченні естетичних вражень. Сама ідея про те, що психологічні аспекти сприймання, реакції на твори мистецтва можна вивчати за допомогою емпіричних методів, була важливою і прогресивною для свого часу. Новаторською була також спроба залучити до визначення естетичного враження (судження) оцінки та думки простих глядачів, а не вузького кола професійних експертів (у Дрезденській галереї, де були виставлені два варіанти картини Гольбейна "Мадонна", Фехнер цікавився у простих відвідувачів, якому варіанту вони надають перевагу).

Учений провів також дослідження із метою перевірки так званого числа Фідія (1:1,618). Німецький учений Цайзінг у

1855 році висловив припущення, що число Фідія є фундаментальним законом естетичного судження. Фехнер провів низку експериментів: він пропонував досліджуваним оцінити прямокутні картки, в яких змінював пропорції сторін, щоб визначити, які пропорції будуть визнані найбільш привабливими. Після опитування учасники дослідження самі малювали прямокутники, які вони вважали найбільш оптимальними. Вимірювання цих фігур мало показати, якою мірою оптимальні форми відповідають числу Фідія. Однак пояснити сенс так званого "золотого поділу" Фехнер не зміг. За задумом та процедурою його дослідження цілковито вписується у сучасну експериментальну практику. Вчений хотів визначити, які об'єкти і завдяки яким властивостям сприймаються як приємні, красиві, а які - навпаки. Він проводив вимірювання книг, карт, вікон, різних побутових предметів, а не лише творів мистецтва.

У сучасних дослідженнях мистецтва використовують метод Фехнера, що його він визначив як "естетику знизу вгору": коли ми оцінюємо складну мистецьку композицію, треба вибудувати прості аналоги складних композицій і перевірити взаємозв'язки між властивостями цих спрощених форм і естетичних суджень. Метод Фехнера використали дослідники мистецтва так званої "нової експериментальної естетики" (Д. Біркхоф, Д. Берлайн), які розгорнули свої дослідження зокрема навколо гіпотези про існування математичного зв'язку між естетичними цінностями та структурою і складністю творів мистецтва.

Фехнер описував свої теоретичні погляди та експериментальні дані детально, в чіткій доказовій формі. Він продемонстрував, що психічні явища можна досліджувати відповідно до загальноприйнятих наукових критеріїв, а не лише у формі метафізичних спекуляцій. Учений подав приклад своїм сучасникам, і це стало початком наукової психології. Зокрема, Фехнер значно вплинув на наукову діяльність Германа фон Гельмгольца.

Згодом з'ясувалося, що закон Фехнера не є універсальним, а діє тільки в певних межах і є справедливим лише до слухових та зорових відчуттів. Однак, тим не менш, цінність зробленого Фехнером полягає перш за все у

впровадженні новаторських експериментальних методів у дослідження психічних процесів.

Фехнер любив займатись перекладами, зокрема, переклав німецькою чимало французьких підручників із фізики та хімії, що мало важливе значення для розвитку фізики у Німеччині.

У своїх публіцистичних творах учений був також не проти покепкувати над своїми колегами-науковцями. Він писав гостросатиричні есе, в яких висміювалися тогочасна медицина та наука. Приміром, в есе "Докази того, що Місяць зроблений із йоду" вчений критикував захоплення німецьких медиків, які схильні були використовувати йод як чудодійний засіб від усіх хвороб.

Цікавим є факт, що експериментатор Фехнер у 1866 р. під псевдонімом "доктор Мізес" опублікував "Книжечку про життя після смерті" — цілковито метафізичного споглядального плану. Тенета метафізики міцно тримали в своєму полоні навіть таких інтелектуальних новаторів і вкорінених у практику природничих наук дослідників, як Фехнер. Його хвилювали філософські питання, незважаючи на те, що все життя він діяв, спираючись на засади природничих наук. Він висловлювався як справжній філософ, коли говорив, що Всесвіт має дві сторони - матеріальну (темну) та світлу (духовну).

У житті вченого були моменти випробувань, коли він опинився на межі життя і смерті. Винахідливість та інтуїція дослідника врятували Фехнера тоді, коли фактично ніхто не зміг би йому запропонувати жодних засобів для порятунку. Успішно працюючи в університеті, у 1835 р. Фехнер пережив душевний стан, який став на заваді його науковим заняттям на кілька років. Геть знесилений і виснажений, він втратив інтерес до життя. Він не спав, не їв, не відчував голоду. Ховався у затемненій кімнаті, бо страждав від сонячного світла. Зрештою, вочевидь, учений усвідомив, що із таким станом треба боротись. Тож Фехнер почав прогулюватися по ночах, а потім зважився і вдень, однак спершу із темною пов'язкою на очах. Він активно шукав для себе якийсь спосіб терапії, намагався розважитися, складаючи загадки та вірші, лікувався парою, застосовував електротерапію, а також такий

варіант шокової терапії, як прикладання до поверхні шкіри гарячих предметів, навіть уживав проносне. Жоден із засобів не приніс зцілення.

Фехнер вилікувався несподівано, тож можна припустити, що його захворювання було невротичного характеру. Одна знайома розповіла Фехнеру свій сон, в якому вона пригостила вченого сирим окостом, замаринованим у рейнському вині та лимонному соку. Жінка принесла хворому таке м'ясо і вмовила його з'їсти. Фехнер неохоче спробував шматочок, однак із кожним днем з'їдав усе більше цієї страви і запевняв близьких, що йому стає все краще.

Однак скоро самопочуття вченого знову погіршилося. Ось як Фехнер описував свій стан: "У мене було відчуття, що я остаточно втрачу розум, якщо не зумію припинити наплив тривожних думок. Було так, що в моїй голові застрягали якісь надзвичайно мізерні питання, і мені потрібні були години, а іноді дні, щоб позбавитися від них".

Фехнер змушував себе щодня виконувати певну хатню роботу, досить монотонну, яка не потребувала розумового напруження або активного сприйняття. Він робив мотузки, свічки, катав пряжу, допомагав на кухні перебирати сочевицю, моров цукрові голови в пудру, чистив овочі. Вчений стверджував, що не хотів жити, однак повільно одужував. Він знову перейшов на свою незвичну дієту з сирого м'яса. Остаточне зцілення теж відбулося містичним чином. Уві сні вчений побачив число 77. Йому здалося, що, можливо, одужання має тривати 77 днів. Однак, міцніючи фізично, Фехнер впав в ейфорію і почав стверджувати, що саме його Бог обрав, щоб розкрити всі таємниці світу, його непокоїли видіння та галюцинації. Тим не менш, у такому стані Фехнер сформулював принцип задоволення, що згодом так прославив Фрейда. Згодом усі незвичайні симптоми зникли, і до самої своєї смерті у віці 86 років Фехнер добре почувався. В цій, на перший погляд, трохи чудернацькій життєвій історії є багато повчального; для психологів унікальний випадок Фехнера – поле для роздумів та гіпотез про людську особистість.

Характеризуючи Фехнера як особистість, Вільгельм Вундт зазначив, що той був невтомним працівником науки,

людиною з яскравою уявою, дотепником та ніколи не належав до вчених, сила яких полягає в їхній обмеженості.

Фехнер, звісно, не менше за Вундта заслуговує на визнання як засновник експериментальної наукової психології. Проблеми, які він почав досліджувати, і нині ще цікавлять вчених. Фехнер зробив суттєвий методологічний прорив: започаткував кількісне визначення психологічних суджень. Встановлення Фехнером взаємозв'язку між силою подразника та інтенсивністю відчуття має для психології таке саме значення, як відкриття закону гравітації для фізики. За словами Вундта, це була перша перемога експериментальної психології. В університетах почали виникати нові лабораторії, в яких вимірювали пороги відчуттів та перевіряли закон Вебера-Фехнера.

На початку XIX ст. Еммануїл Кант стверджував, що психологія не стане справжньою наукою, бо неможливо провести експеримент та отримати кількісні характеристики психічних процесів. Дослідження Фехнера спростували думку Канта, довели, що такий вирок психології був занадто поспішним. Фехнер вніс у психологію точні та зручні методи вимірювання, які використовуються до сьогодні. Спираючись на його дослідження, В. Вундт розробив план розвитку експериментальної психології. До кінця XIX ст. наукові методи стали звичними інструментами дослідження психічних явищ.

Питання до розділу

1. Назвіть тенденції формування наукової думки у Німеччині.
2. У чому полягала метафора світу за філософськими поглядами?
3. Дайте характеристику основних ідей І. Канта.
4. Охарактеризуйте поняття про душу в «Монадології» Г. Лейбніца.
5. Розвиток досліджень з фізіології органів почуттів в XIX ст.
6. У чому полягав принцип поділу душі за Кантом?
7. У чому полягає співвідношення уявлень та свідомості?
8. Що вивчали послідовники Гербарта?
9. Гуморальна теорія темпераменту.

10. Назвіть основні методи вивчення відчуттів

Теми рефератів

1. Вплив філософії на формування психологічної науки у Німеччині.
2. Монадологія Г. Лейбніца та його поняття психіки.
3. Емпірична психологія Х. Вольфа
4. Філософія Канта і її значення для формування наукових уявлень про свідомість.
5. Вчення Фехнера про порогові свідомості і обґрунтування можливості застосування математики в психології.
6. Концепція І. Гербарта: розвиток вчення про аперцепцію. Теорія статичної та динамічної уявлень.

Список літератури

1. Марцинковская Т.Д. История психологии / Т.Д. Марцинковская. - М.: Академия, 2001. – 538 с.
2. Ярошевский М.Г. История психологии от античности до середины XX в. / М.Г. Ярошевский. – М.: Мысль, 1996. - 416 с.
3. Ярошевский М. Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. – М.: Академия, 2000. –470с.

Експериментальна психологія В. Вундта

Виділення психології як самостійної науки відбулося завдяки появі фізіологічної психології **Вільгельма Вундта** (1832–1920) – засновника експериментальної психології, лікаря, фізіолога. Вундт навчався в Тюбінгенському, Берлінському та Гейдельберзькому університетах.

Першими роботами вченого є «Матеріали до теорії чуттєвого сприйняття» (1858–1862). У цей час він працював в

Гейдельберзькому університеті викладачем фізіології і

асистентом професора Гельмгольца, який ввів поняття про «несвідомі умовиводи».

У 1862 році Вундт читає в цьому ж університеті курс лекцій на тему «Психологія з точки зору природознавства» і вже в наступному, 1863 році, виходять його «Лекції про душу людини і тварин». У цих лекціях містилася програма побудови двох психологій – експериментальної і соціальної (культурно-історичної). У 1873–1874 рр. виходять його «Основи фізіологічної психології», з 1875 року Вундт є професором філософії в Лейпцигу.

У 1879 році Вундт створює першу в світі психологічну лабораторію в Лейпцизькому університеті; за її зразком виникають аналогічні установи в Росії, Англії, США, Франції та інших країнах. На базі цієї лабораторії через два роки створюється *Інститут експериментальної психології*, що перетворився в міжнародний центр з підготовки психологів.

В. Вундт затвердив експеримент як ключову ланку перетворення психологічного знання в наукове. Вундт розглядав психологію як науку про безпосередній досвід, що відкривається за допомогою ретельної і сувороконтрольованої інтроспекції – єдиного методу вивчення психіки. Також вивчав спостереження суб'єкта за змістом власної свідомості, поєднав інтроспекцію з експериментальним методом.

Вундт вважав, що ненадійність ненаукового самоспостереження може бути усунена шляхом спеціального тренування досліджуваних, які мають звичку до самозвіту про те, що вони безпосередньо усвідомлюють в момент пред'явлення подразника. Дані, про які досліджувани повідомляли, оцінювалися як наукові факти лише в тому випадку, якщо при постійних зовнішніх подразниках виникали ті ж самі суб'єктивні феномени.

Опираючись на ці дослідження були виділені структурні елементи психіки: *відчуття*, копії яких подані у вигляді образів пам'яті, та найпростіші почуття. «Атоми» чуттєвого досвіду свідомості вивчалися з точки зору їхньої якості та інтенсивності.

Метою досліджень В. Вундта було виявлення «сенсорної мозаїки» свідомості, яка і є та матерія, з якої побудована людська свідомість, а також виявлення зв'язків між елементами і встановлення «законів» духовного життя.

Вищі психічні процеси, як зазначав Вундт, повинні вивчатися іншими методами, зокрема, шляхом дослідження міфів, обрядів, звичаїв, релігійних уявлень, аналізу мов та інших продуктів людського, народного духу. Цьому присвячена фундаментальна 10-томна праця дослідника «Психологія народів» (1900 –1920 рр.). Цінність цієї праці не тільки в актуальності, він так само знаменує собою поділ нової психологічної науки на дві частини - експериментальну і соціальну.

Школа Вундта створювала свою експериментальну програму за схемою психофізіології органів відчуття і психофізики. Сфери наукових інтересів Вундта, що включають відчуття і сприйняття, увагу, почуття, реакцію і асоціації, стали основними у всіх підручниках з психології. Той факт, що в сучасній психології погляди В. Вундта не в усьому виявилися вірними, ні в якій мірі не позначається на цінності його досягнень як засновника науки.

Слід зазначити, що саме в школі Вундта формувалося перше покоління професійних психологів, таких як: Е. Тітченер, О. Кюльпе, Ф. Крюгер, Е. Мейман, Г. Мюнстерберг, В. М. Бехтерев, Н. Н. Ланге, Е. Крепелін, Д. Кетелл, Ст. Хол і інші.

Питання до розділу

1. У чому полягає основне досягнення В. Вундта?
2. Наведіть аргументи захисту та критики предметів і методів пізнання в інтроспективній психології В. Вундта
3. Принципи будови людської свідомості.
4. На що головним чином опирається вивчення психічних процесів?

Теми рефератів

1. Зародження експериментальної психології у Німеччині.
2. В. Вундт як реформатор психології.

Список літератури:

1. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней: Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-

е изд., перераб. и доп.— М.: Академический Проект, 2004.— 576 с.

2.Марцинковская Т.Д. История психологии / Т.Д. Марцинковская. - М.: Академия, 2001. - 538 с.

3.Петровский А. В., Ярошевский М. Г. История и теория психологии / А.В. Петровский., М.Г.Ярошевский.- Ростов-на-Дону, 1996.-472с.

Розквіт німецької психології на межі XIX-XX ст.

У Німеччині експеримент активно розвивався. Його поширення було направлене на вивчення складних психічних процесів: пам'яті, мислення, волі тощо. Зіткнення психології з практичним життям сформувало ряд нових завдань, і привело до розвитку прикладної психології.

Найбільший розвиток отримали медична та педагогічна психологія, меншою мірою проводилися дослідження в галузі торгівлі, промисловості. Ряд інших вчених (серед яких були не тільки учні та прихильники В. Вундта) також вивчали сенсорне сприйняття і психофізику.

Герман Еббінгауз (1850–1909) – німецький психолог-експериментатор, незалежний дослідник, який став відомим завдяки своєму методу експериментального вивчення пам'яті. Він досліджував власну здатність заучувати напам'ять ряд складів, а також фрагменти поеми Байрона. Записуючи число пригаданих після певного часу складів, накреслив графік -- *криву забування*.

Еббінгауз вважав, що такі дослідження розкривають механізми роботи пам'яті. Вчений викладав в університеті Берліна де опублікував книгу «Про пам'ять» (1885). У роботах про пам'ять вперше вийшов за межі фізіологічного експерименту В. Вундта і сформулював закони пам'яті.

Пам'ять він розумів як механічний процес утворення слідів. Необхідно було з'ясувати, як утворюються нові сліди, знайти матеріал, абсолютно не знайомий до цього досліджуваному і який не має ніяких зв'язків з його минулим досвідом. Як матеріал Еббінгауз вибрав склади. Розробив методику їх складання і прийоми подачі матеріалів, суворо враховуючи при цьому умови експерименту. Це, в свою чергу, дозволило однозначно оцінювати результати.

Ввів два *методи дослідження пам'яті*:

1) Метод заучування – полягав в тому, що досліджуваному пред'являвся ряд безглузких складів, які він повинен був завчити шляхом повторень до правильного безпомилкового відтворення. Показником швидкості заучування, його якості було число повторень.

2) Метод збереження – відповідав на питання про те, чи правомірно на підставі неможливості відтворити вивчений матеріал говорити про його повне забування: після того як наставало повне забування матеріалу, він знову пред'являвся досліджуваному. В ході експерименту виявилось, що його заучування дає деяку економію часу. Отримані результати свідчили про те, що завчене залишає сліди в пам'яті, але доступ до них втрачається.

Вчений вивів поняття *обсягу безпосереднього запам'ятовування*, який виражається кількістю одиниць матеріалу, які людина може відтворити після однократного пред'явлення (цей обсяг дорівнює 6-8 складам). Цей факт мав певне значення для досліджень різних порушень пам'яті.

Він також встановив, що після того як матеріал вивчено повністю, необхідно повертатися до нього, щоб він не був забутий: необхідне не тільки заучування, а й переучування.

Забування, згідно з Еббінгаузом, такий же закономірний процес, як і запам'ятовування, і він відбувається таким чином: відразу після запам'ятовування забування йде швидко, потім процес сповільнюється і через певний час зупиняється.

Цей процес отримав назву *«крива забування»*. Таким чином, було встановлено, що знайдена закономірність діє не тільки на склади, а й на усвідомлення пам'яті.

Значущими досягненнями Еббінгауза, які мали прикладне значення перш за все для педагогіки, мали факти виявлення ослаблення зв'язків в середині ряду – *«фактор краю»* і факт *«тренування пам'яті»* – тренування в запам'ятовуванні одного матеріалу призводить до поліпшення запам'ятовування іншого матеріалу.

Георг Еліас Мюллер (1850–1934) – німецький філософ, один з перших експериментальних психологів, професор в м. Геттінгені. Став ще одним відомим дослідником пам'яті. Автор

тримомних експериментальних досліджень пам'яті («До аналізу пам'яті і уявлень» (1911 р., 1913 р., 1917 р.).

Мюллер зробив висновок стосовно того, що в пам'яті діє установка на запам'ятовування. Способи заучування усвідомленого тексту відрізняються від простого повторення матеріалу. Смыслова робота над текстом забезпечує його запам'ятовування. У лабораторії Мюллера були створені нові методи дослідження пам'яті: метод парних асоціацій (М. Калкінс) і ін.

У філософії XIX ст. переважали спроби представити свідомість як щось обумовлене тим, що не є свідомістю. Варіанти таких трактувань при по при схожість підходів різні. Досить звернутися до марксизму чи прагматизму. В епоху домінування подібного функціоналізму Ф. Brentano поставив питання про радикальну відмінність досвіду свідомості і явищ предметного світу.

Франц Brentano (1838–1917) – австрійський філософ, який працював в Німеччині, де в 1866 р. став приват-доцентом філософії в Вюрцбурзі. Був обраний професором, пізніше переїхав до Відня. Запропонував свою програму нової психології, наведену у його праці "Психологія з емпіричної точки зору" (1874). Колишній католицький священик, згодом професор філософії Віденського університету, автор творів "Дослідження з психології органів відчуттів" (1907), "Про класифікацію психічних феноменів" (1911).

Brentano запропонував свою програму нової психології. Як предмет психології виступала активність психіки людини, її розумові акти, які і являють собою основні одиниці психіки. Тобто не власне образ, результат, а психічний процес, не зміст свідомості (як у Вундта), не його елементи, а певні акти. Тому, якщо Вундта можна назвати структуралістом, то Brentano – функціоналістом.

Область психології, згідно з Brentano – це *акти*, "дії", які виробляє суб'єкт (акти уявлення, судження, емоційної оцінки), коли він перетворює щось в об'єкт усвідомлення. Без акта об'єкт не існує. Якщо мова йде про феноменальні об'єкти, то вони мають бути тільки в розумових актах. Реальні об'єкти мають бути тільки потенційними. Це привело до розуміння про суб'єкт як про систему актів, що має підставу в собі самому

і може бути досягненим за допомогою самоспостереження. Акт у свою чергу передбачає «спрямованість на» так звану «інтенцію».

Головна характеристика психічних актів — їх іманентна предметність, тобто постійна спрямованість на об'єкт. Згідно з Brentano, психологія повинна вивчати внутрішній досвід суб'єкта в його реальному та природному складі, включаючи при цьому вироблені ним акти.

Типи актів за Brentano:

- ідеація – уявлення об'єкта у формі образу;
- судження про нього як про істинний або помилковий;
- емоційна оцінка його як бажаного або навпаки.

Область психології – це не зміст свідомості (відчуття, сприйняття, думки, почуття), а його акти, психічні дії, завдяки яким з'являються ці змісти. Вивчення актів – унікальна сфера, невідома фізіології. Специфіка ж акту – в його інтенції, спрямованості на який-небудь об'єкт.

Справжній експериментальний розвиток вчення Brentano про акт отримало в психології функцій **Карла Штумпфа** (1848–1936) – німецького психолога, філософа-ідеаліста, учня Ф. Brentano і Р. Г. Лотца. Вивчав естетику і юриспруденцію у Вюрцбурзькому університеті. Засновник психологічного інституту при Мюнхенському (1889 р.) та Берлінському (1893 р.) університетах.

Центральним поняттям психології Штумпфа виступає поняття *функції*, яке відповідає поняттю акту Brentano.

Штумпф виділяє:

1) явища свідомості ("феномени") – це первинна частина нашого досвіду; сенсорний зміст "моєї" свідомості; вони є предметом феноменології, є нейтральними і для фізіології, і для психології;

2) психічні функції – основний предмет психології, де вивчаються відносини між психічними функціями і феноменами;

3) відносини – предмет вивчення логології;

4) ейдоси – предмет ейдології. Ейдоси мають самостійне існування як певна стадія реальності, яка виникає за допомогою спрямованої активності суб'єкта.

Штумпф виділяє класифікацію функцій, проводить ряд експериментів на основі слухового сприйняття, а саме музики, і доходить такого висновку. Відповідно до Штумпфа, функції мають істотне значення в духовному житті. Явища – лише матеріал для роботи духовного організму. Саме залежно від функції його частини поєднуються в цілісне явище (наприклад, певний тон в акорді). Слід зазначити, що учнями К. Штумпфа в різний час були Е. Гуссерль, К. Коффка, В. Келер, М. Вертгеймер, К. Левін, які згодом стали засновниками гештальтпсихології.

Вільгельм Дільтей

Вільгельм Дільтей народився 19 листопада 1833 в місті Біберіх (Німеччина) в сім'ї священика. Вже з раннього дитинства батьки готували його до прийняття сану протестантського пастора. Після закінчення у 1852 р місцевої школи Дільтей вступає до Гейдельберзького університету, звідки після року навчання на теологічному факультеті переїжджає до Берліна і знову вивчає теологію.

Займаючись теологією, Дільтей одночасно звертається до вивчення філософії та історії. Він вчить стародавні мови, читає твори античних авторів, освоює світову літературу. Захистивши дисертацію у 1864 р, Дільтей викладає в Берліні і за рік до Ніцше очолює кафедру філософії в університеті Базеля. У 1868 р Дільтей стає професором в місті Кілі, де, окрім викладацької діяльності, займається архівом філософа Шлейермахера. Потім Дільтей переїжджає до Бреслау, де знайомиться з дуже талановитою людиною, графом Паулем Йорком фон Вартенбургом. Граф справляє на філософа сильне духовне враження. Їхня дружба триватиме до смерті Вартенбурга у 1897 р.

У 1882 р Дільтей – голова кафедри філософії в університеті Берліна. Через рік виходить його найбільш важлива праця під назвою «Вступ до науки про дух» (перший том). Однак робота над іншими частинами твору розтягнеться на довгі роки, і в остаточному варіанті він з'явиться майже через 100 років після виходу першого тому. У 1906 побачить світ збірка літературознавчих праць Дільтея, присвячених творчості найбільш відомих німецьких авторів. Останньою

його працею стала робота «Побудова історичного світу в науках про дух» (1910). Точку зору Вільгельма Дільтейа в цьому творі можна назвати **психологічним історизмом**.

Первинним посилом до творчості для нього послужило оформлений неокантианцями поділ наук на науки про природу і науки про дух. Сутність даного поділу полягає в тому, що два види наук мають свої закономірності і свої методи дослідження. Так, науки про природу шукають законодоцільність у природі, тобто все, що може бути поясненим з точки зору логіки. Тому їх цікавить виключно загальне, те, що можна зустріти в будь-якому явищі, в той час як приватне, індивідуальне виявляється поза межами їх уваги. У той же час науки про дух цікавляться всіма проявами єдиного, індивідуального, тим, що не походить ні на що інше. Тому загальне знаходиться поза межами їх уваги. Також абсолютно неможливо говорити про логіку стосовно об'єктів цих наук, так як індивідуальне не підкоряється закономірностям, воно є спонтанним, раптовим, алогічним. Далі, крім відмінностей у підходах до предмета, у гуманітарних і природничих науках існує відмінність їх методів, яка полягає в основі самої можливості перейти від позбавленої внутрішніх проявів закономірності, властивій науці про природу, до тонкого психологізму наук про дух. Саме цією можливістю скористався Дільтей, запропонувавши як метод гуманітарних наук так званий **тотальний психологізм**.

Дільтей пов'язував свою психологічну методологію з такими напрямками в науці, як **феноменологія** (звернення уваги насамперед на психіку людини і виведення з неї всього розмаїття людських проявів) і **герменевтика** (тлумачення текстів з розумінням особливостей психологізму автора). Виходячи з подібної точки зору, вся історія науки, знання і людства в цілому постає як величезне розмаїття психологічних установок і проявів окремих особистостей. З цих позицій Дільтей постійно критикував своїх попередників, які розглядали науку не як продукт творчості окремих авторів, кожен з яких має власний неповторний почерк і стиль, але як прояв якихось безособових закономірностей, жодним чином не пов'язаних з особистістю автора, що створює концепції або

формулює ідеї. Він вважав, що подібний розгляд гуманітарних наук позбавляє їх сутнісної специфіки, без якої вони перестають бути власне науками гуманітарними, зближуючись з науками природними (адже вони, на думку Дільтея, є принципово іншими).

Перше, на що слід звертати увагу, беручись за вивчення гуманітарних наук, – це одиничність автора, його біографія, події, якими було наповнене його життя. Все це, як вважає Дільтей, істотно впливає на вчення, яке даний автор створює, на ідеї, що визначають його концепцію. Вивчивши все це, можна зрозуміти, якими були особливості психіки даного вченого або митця, і, отже, зрозуміти й те, що він створив. Крім власне психічних особливостей, при вивченні гуманітарних наук необхідно брати до уваги життєвий досвід людини, адже кожна подія так чи інакше відбивається на образі думки автора. Нові враження дають нові знання, нові емоції розширюють обрії фантазії. Третє, що є значущим для вивчення гуманітарних наук, – це глибоке знайомство з можливостями мови, тільки за наявності якої можна потрапити до обрїю долі автора і створеного ним тексту. Дільтей застосовував до вивчення історії людства і накопиченого їм знання такі прийоми, як почування (почуття), літературну манеру викладення, морально-педагогічний пафос, розгляд особистого досвіду автора та інші можливості, яких позбавлено природознавство. Найбільш важливими для нього були внутрішній досвід, самовідчуття особистості в той чи інший момент життя, саморефлексія (тобто думки людини про саму себе, свої вчинки, мотиви, бажання і цілі). Дільтей писав про те, що душа і процеси, що протікають в ній, не можуть бути виміряні за допомогою фізичних величин, наприклад, секунд або грамів, що також не можуть вони бути виміряні і в одиницях точних наук, таких як міліметри і відсотки. Для душі людини потрібні зовсім інші виміри, не матеріальні і навіть не математичні. І при цьому не можна сказати, що явища душевного життя взагалі можуть бути виміряні з якою-небудь точністю, адже донині науці так і не вдалося з'ясувати навіть місце розташування душі в тілі. У центрі всього розгляду гуманітарних наук, за Дильтеєм, повинна стояти «цілісна людина», тобто людська істота у

всьому різноманітні її проявів, з усіма її проблемами, відтінками психічних реакцій, нехай навіть парадоксальних.

Такий підхід дозволяє розглядати людину та її творчість як цілісне явище культури та фізичного життя, звертаючись до якого, вчений занурюється, подібно нерпі, у повноту життя і тільки таким чином здатний знайти розуміння й істинне знання свого предмета. Шляхом подібного звернення до особистого досвіду Дільтей повністю переключається на людську самосвідомість, виходячи з якої, людина конструює всю зовнішню реальність. Співвідносячи себе з предметами навколишнього середовища, з іншими людьми, з явищами суспільного життя, виробляючи щодо всього цього свою точку зору, кожен з нас приходять зрештою до якихось формулювань, робить висновки, висловлюється, залишає записи, виражає себе у творчості. Виходить, що будь-який предмет, створений руками людини, містить частку її самої, відображає її думки і думки, що несуть печатку автора.

Не менш важливий аспект являє собою й тіло людини, тому для досягнення єдності психофізичного розгляду особистості як автора тексту, необхідно враховувати не тільки психологічні, а й фізіологічні параметри життя. Тому різнобічний розгляд почуттів та емоцій людини супроводжується розглядом особливостей її фізіології, яка, безперечно, є не менш важливою для творчості. Адже кожному відомо, що погане самопочуття, хвороба, відчуття фізичного болю можуть бути факторами, що сприяють створенню геніальних творів. Таким чином, гуманітарні науки, за Дильтеєм, існують на перетині ефектів душі і тіла. Тільки в їх синтезі може утворюватися витвір мистецтва, будь то літературний текст, картина, музичний твір тощо. Тільки розглядаючи все це як єдність, можна досягти істинного розуміння.

Для того, щоб слідувати методу Дильтея, необхідно розглянути культурні явища, які, взяті самі по собі, будуть вираженням об'єктивного духу, тобто загального досвіду людства як цілісності, як єдиного творчого суб'єкта. При цьому дуже важливо розглядати творчість об'єктивного духу як історичне явище, в кожному нову епоху, що набуває своєї неповторної специфіки. Тільки виходячи з історичного

розгляду, індивідуальні явища можуть бути понятими й правильно осмисленими. Вчений, що приступає до вивчення гуманітарних наук, бачить сліди індивідуальної творчості в пам'ятках культури. Кожен вчений через наявність у нього тіла і душі є частково долученим до всіх інших людей, що дозволяє йому розуміти будь-якого творця і будь-який твір. Читаючи той чи інший текст, ноти, дивлячись на барвисте полотно, дослідник долучається до внутрішнього досвіду автора своїм власним внутрішнім досвідом, і таким чином проникає в атмосферу творчості і розуміє твір, виходячи з неї, як би із середини. У граничній ситуації подібний розгляд дає можливість зробити пряму трансляцію смислу від творця до вивчаючого або сприймаючого його творіння і, таким чином, осмислити авторський текст навіть краще, ніж його осмислював сам автор. Таким чином, у своєму «тотальному психологізмі» Дільтей спробував показати те, як рух тілесно-психічного життя відбивається у творі, а потім вловлюється, зберігається і передається в культурі через століття і покоління. Культурно-історична психологія як основа наук про дух за своєю сутністю є глибоко гуманістичною, тому містить ідею створення нової особистості вченого, зануреної в середу високого духовного існування.

Протиставлення розуміння і пояснення – центральний методологічний принцип описової психології. Центральне поняття досліджень Дільтея – *переживання*, що виступає у вигляді внутрішнього зв'язку, невідомого від втілення в духовному продукті. Дільтей Вводить в психологію поняття «*цінність*».

Помер Дільтей у Зейсі поблизу австрійського міста Больцано 3 жовтня 1911 р.

Питання до розділу

- 1.Що являє собою «крива забування»? Назвіть основні методи дослідження пам'яті.
2. Які досягнення з вивчення пам'яті мали значення для розвитку педагогічної психології?
3. Чим відрізняються погляди Brentano та Wundt?
4. Характеристика психічних актів: суть, типи.
5. Чи є різниця між поняттями «акт» та «функція»?

6. Що являє собою переживання? Основна характеристика.

Теми рефератів

1. Німецька психологія XIX ст: основні напрямки та дослідження.
1. Дослідження Г. Еббінгауза з вивчення пам'яті.
2. Вчення Ф. Brentano.
3. Описова психологія В. Дільтея

Список літератури:

1. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. История и теория психологии / А.В. Петровский., М.Г.Ярошевский.- Ростов-на-Дону, 1996.-472с.
2. Шульц Д. История современной психологии / Д.Шульц.- СПб., 1998.-341с.
3. Ярошевский М. Г. История психологии / М.Г. Ярошевский.- М.: Академия, 2000.-470с.

Бюрцбургська школа психології

Бюрцбургська школа – напрям у німецькій психології, який виник на початку XX століття. Засновник **Освальд Кюльпе** (1862 –1915) – німецький психолог і філософ, який одним з перших зробив предметом експериментального аналізу вищі психологічні функції – мислення та волю. Учень Вундта, автор «Нарису психології» (1893 р). Вся наукова діяльність Кюльпе була присвячена дослідженню тих питань, які відхиляла психологія Вундта. Кюльпе запропонував новий метод – *систематичну експериментальну інтроспекцію*.

У лабораторії під керівництвом Кюльпе вивчалися вищі психічні процеси за допомогою методу "експериментального спостереження", при якому досліджуваній ретельно спостерігав за динамікою пережитих ним самим станів.

Акцент був перенесений зі спостереження ефектів поведінки досліджуваного на вироблені ним дії, на сам процес, що відбувається у свідомості при вирішенні будь-якого експериментального завдання. Метод дозволив виявити неможливість у досліджуваних описати стани, які виникають в категоріях чуттєвих елементів (образів).

Було виявлено, що в свідомості є не тільки сенсорні, але і несенсорні компоненти. Була встановлена залежність процесу вирішення завдання від появи попереднього стану – *"установки свідомості"*.

Категорії:

- установка – мотиваційна категорія, що виникає при прийнятті завдання; задача – метта, від якої виникають детермінуючі тенденції;

- процес – зміна пошукових операцій, які іноді набувають афективну напруженість;

- несенсорні компоненти в складі свідомості (розумові, а не чуттєві образи).

Новизна підходу Вюрцбурзької школи полягала в зміні спрямованості психологічного бачення процесів:

- перенесення акценту з ефектів внутрішнього світу випробуваного, представлених у вигляді відчуттів, образів, уявлень і т.д., на вироблені ним дії; спостерігався процес і опис подій, які відзначаються в свідомості при вирішенні будь-якого експериментального завдання;

- вводилася нова категорія – стан, в якому знаходиться випробуваний перед сприйняттям подразника;

- поява терміна "установка свідомості", як попереднє налаштування на подразник і на певний тип реакції; в ході експерименту у досліджуваного виділявся акт судження, а не тільки відчуття тотожності / відмінності;

- "елементарний психофізичний досвід" переводився до розряду методичних засобів вивчення вищих психічних процесів.

Дана методика передбачала як вдосконалення і ускладнення використовуваних засобів, так і поглиблену інтерпретацію результатів. Це положення і знайшло відображення у створенні лабораторією *методу систематичної експериментальної інтроспекції*.

Зміст методу включає такі вимоги:

- щодо алгоритмів: хід виконання завдання необхідно розбивати на інтервали (з використанням хроноскопа);

- кожному з "фракцій" (підготовчий період, сприйняття подразника, пошук відповіді, реакцію) треба ретельно

простежувати за допомогою «внутрішнього зору» з метою виявлення її складу;

- завдання має ускладнюватися, набуваючи логічного характеру, і призводити до неординарних результатів.

У школі так само була розроблена концепція мислення – категорія дії як акту, що має свою детермінацію (мотив і мету), операційно-афективну динаміку і склад-структуру. Робота послужила предметом критики щодо відсутності неординарного представниками Вюрцбурзької школи в ракурсі цієї концепції.

Важливими моментами роботи Вюрцбурзької школи стали:

- 1) дослідження мислення, що почало набувати психологічних контурів, а саме ставала очевидною наявність власне закономірностей і специфічних властивостей мислення;

- 2) поставка ряду важливих проблем, що стосуються якісних, сутнісних відмінностей між мисленням та іншими пізнавальними процесами;

- 3) розкриття обмеженості асоціативної концепції, її нездатність пояснити вибірковість і спрямованість актів свідомості.

До складу Вюрцбурзької школи входили: **М. Майер** (1867–1933) – німецько-американський психолог, який запропонував класифікацію мислення; **Н. Каспар Ах** (1871–1946) – німецький психолог, який показав, що виникнення асоціацій керується детермінуючою тенденцією і процес мислення будується під певне завдання;

О. Зельц (1881– 1944) – німецький психолог, що проводив дослідження мислення, в яких виявив детермінованість розумових процесів з боку структури задачі, яка вирішується. Завдання перед досліджуваним постає як якийсь "проблемний комплекс", завершеність якого може бути досягнута лише при знаходженні відсутнього елемента;

К. Бюлер (1879–1963) – психолог, творець евристичної теорії мови. Виділив три основні стадії психічного розвитку: інстинкт; дресуру (утворення умовних рефлексів); інтелект (поява "ага-переживання", усвідомлення проблемної ситуації). У теорії гри з'явилося перше пояснення її мотивації.

Питання до розділу

- 1.У чому полягає наукова новизна досліджень Вюрцбурської школи?
2. Назвіть основні категорії установки свідомості.
3. Який практичний вклад у дослідженні свідомості мав метод систематичної експериментальної інтроспекції?

Теми рефератів

1. Інтроспекція як основний метод дослідження свідомості в німецькій психології ХІХ ст.
2. Вюрцбурська школа: основні досягнення у розвитку експериментальної психології .

Список літератури:

- 1.Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней: учебник для вузов / А.Н. Ждан.-5-е изд., перераб. и доп. — М.: Академический Проект, 2004.— 576 с.
- 2.Марцинковская Т.Д. История психологии / Т.Д. Марцинковская. - М.: Академия, 2001. - 538 с.
- 3.Петровский А. В., История и теория психологии / А.В. Петровский., М.Г.Ярошевский.- Ростов-на-Дону, 1996.-472с.

Лейпцигська школа психології

Лейпцигська школа – психологічний напрямок, що виник у Німеччині в кінці 10-х років ХХ ст. Школа проіснувала до середини 30-х років, отримала назву школи дифузно-комплексних переживань, школи психології розвитку. Іноді називається «другою школою Лейпцигською» (після Вундтівської).

Фелікс Крюгер (1874–1948) – засновник Лейпцигської школи, представниками якої були також такі вчені: Г. Фолькельт, Ф. Зандер, О. Клем, А. Веллек і ін. Висунув власну теорію на основі уявлень щодо цілісності будь-якого психічного переживання, орієнтувався на вивчення психіки і свідомості в їх цілісності.

Представники Лейпцигської школи розділяли думку цілісного підходу до вивчення психіки, але вважали гештальти

не єдиними одиницями свідомості. Одиницями свідомості згідно зі школою є «*комплекси – якості*», дифузно афективні, але цілком цілісні переживання, які диференціюються в ході розвитку. Розробили метод феноменологічного самоспостереження. Досліджували проблеми онтогенезу, типології сприйняття, розвитку образотворчої діяльності і мислення у дітей.

В основу психічного життя людини було покладено почуття, які найбільшою мірою показують світ духовного, що являє собою систему установок, диспозицій, потенцій, від яких залежить перебіг актуальних психічних процесів. Представники Лейпцігської школи знайшли продовження своїх досліджень в німецькій характерології 50-х років по дослідженню особистості А. Веллека.

Досягнення школи мало значення у виникненні та зміцненні цілісного підходу в психології, а результати їх дослідження дуже високо оцінив Л. С. Виготський (вітчизняний психолог, творець історично-культурної концепції розвитку вищих психічних функцій).

Питання до розділу

1. У чому полягає схожість і розбіжність поглядів у дослідженнях Лейпцигської та Вюрцбурзької шкіл?
2. Який метод був розроблений вченими для вивчення свідомості? Його суть.

Тема реферату

Особливості Лейпцигської школи психології.

Список літератури

1. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней: Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. — М.: Академический Проект, 2004. — 576 с.
2. Ярошевский М. Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. - М.: Академия, 2000. —470с

Німецька психологія ХХ століття. Виникнення гештальтпсихології

Психологічна наука Німеччини на початку ХХ ст. складалася таким чином: незважаючи на велику активність психологів, кількість університетських посад була надзвичайно малою. Тому факту, що німецькі вчені спочатку все ж займали лідируюче положення в цій галузі, сприяли університетська культура раціонального наукового пізнання як самостійної цінності і великі інвестиції в природничі науки (включаючи експериментальну фізіологію).

Дослідники з усього світу приїжджали навчатися до Німеччини і їхали додому з багажем знань і досвіду організації досліджень. Однак варто зазначити, що експериментальна психологія була частиною філософії. У філософському проєкті їй була відведена роль пошуку підстав для раціонального пізнання. Проте, опанувавши експериментальні методи, студенти часто забували про це завдання і використовували свою психологічну підготовку у власних інтересах. Таким чином, вивчення психології відрізнялося від інших країн (таких, як США та ін.).

Німеччина як країна не володіла монополією на психологію, хоча тут і існувала академічна інфраструктура для широкомасштабних експериментальних досліджень, яка аїмала очільну позицію доти, поки університети США в 1890-ті рр. не створили власні лабораторії, що призвело до зниження статусу німецьких шкіл, лабораторій, інститутів та ін.

Гештальтпсихологія – психологічний напрямок, який виник у Німеччині в 1910 році та проіснував до середини 30-х років ХХ століття. Після встановлення влади фашизму більшість представників школи були змушені емігрувати. Засновники: М. Вертгеймер (1880–1943), В. Келер (1887–1967), К. Коффка (1886–1941).

Саме цими вченими були сформульовані *основні постулати гештальтпсихології*:

1. Предмет вивчення психології – свідомість, але її розуміння повинне ґрунтуватися за принципом цілісності.
2. Свідомість – це динамічне ціле, тобто поле, кожна точка якого взаємодіє з іншими точками.
3. Одиницею аналізу цього поля (тобто відомості) виступає *гештальт* - цілісна образна структура.

4. Метод дослідження гештальтів – об'єктивне і безпосереднє спостереження та опис змістів свого сприйняття.

5. Сприйняття не може бути похідним від відчуттів, тому що останнє не існує реально.

6. Зорове сприйняття є провідним психічним процесом, що визначає рівень розвитку психіки і має свої закономірності.

7. Мислення не може розглядатися як сформований шляхом проб і помилок набір навичок. Це є процес вирішення завдання, здійснюваний через структурування поля, тобто через *інсайт* в сьогоденні, в ситуації «тут і тепер». Минулий досвід не має ніякого значення для вирішення поставленого завдання.

У дослідженнях вчених цієї школи були відкриті майже всі, відомі в даний час властивості сприйняття, доведено значення цього процесу у формуванні мислення, уяви та інших когнітивних функцій.

Усі процеси дійсності визначаються закономірностями гештальту. Було також припущення про існування електромагнітних полів у мозку, які, виникнувши під впливом стимулу, ізоморфні в структурі образу. Принцип ізоморфізму розглядався гештальтпсихологами як вираження структурної єдності світу – фізичного, фізіологічного, психічного.

Одним із провідних представників цього напрямку був **Макс Вертгеймер** (1880–1943). Вивчав філософію в Празі, а потім в Берліні. Знайомство з Х. Еренфельсом, який вперше вводить поняття гештальт-якості, вплинуло на заняття Вертгеймера. Переїхавши до Вюрцбургу, він працював у лабораторії О. Кюльпе. Однак, відійшовши від пояснювальних принципів Вюрцбургської школи, вчений відходить від Кюльпе, починаючи дослідження, які надалі привели його до обґрунтування положень нової психологічної школи.

У 1910 році в психологічному інституті у Франкфурті-на-Майні Вертгеймер знайомиться з Вольфгангом Келером і Куртом Коффкою, які виступають спочатку як досліджувані в експериментах Вертгеймера з вивчення сприйняття, а потім стають його друзями і колегами, в співдружності з якими були розроблені основні положення нового психологічного напрямку – гештальтпсихології.

Основні принципи гештальтпсихології викладаються в заснованому ним (спільно з Келером і Коффкой) журналі "Психологічне дослідження". Важливе значення мали узагальнюючі статті М. Вертгеймера 20-х рр.: «Вчення про гештальт» (1921), «Гештальттеорія» (1925), статті К. Левіна «Наміри, воля і потреба». У 1929 р. Келер читає лекції з гештальтпсихології в Америці, які потім виходять книгою «Гештальтпсихологія». Ця книга являє собою систематичне і, мабуть, краще викладення теорії напрямку. У 1933 році йому, як і Левіну, Келеру та Коффці, довелося виїхати з фашистської Німеччини. Після еміграції в США працював в Новій школі соціальних досліджень у Нью-Йорку, проте створити нове об'єднання однодумців йому не вдалося.

К. Коффка вивчав психологію під керівництвом Карла Штумпфа. У 1894 році Штумпф отримав найпрестижніше в німецькій психології звання професора Берлінського університету і став засновником Берлінської асоціації дитячої психології.

Коффка почав своє тривале і плідне співробітництво з Вертгеймером і Келером в стінах Франкфуртського університету.

Експеримент Вертгеймера, про який писалося вище, був присвячений вивченню сприйняття «не справжнього» руху предметів – тобто руху, який є уявним, якого насправді немає, — *«уявлення руху»*. Використовуючи тахистоскоп, він пропускав промінь світла через два прорізи, один з яких розташовувався вертикально, а інший мав нахил від вертикалі приблизно в 20-30 градусів. Спостерігачі бачили появу світла спочатку в одному, а потім в іншому прорізі. Якщо часовий інтервал скорочувався, то спостерігачам здавалося, що обидва прорізи освітлені постійно. При тривалості інтервалу порядку 60 мілісекунд, створювалося враження, що лінія світла безупинно переміщається від одного прорізу до іншого і назад.

Вертгеймер був переконаний, що явище, яке отримало експериментальне підтвердження в його лабораторії, по своєму так само є елементарним, як і звичайне відчуття, але в той же час є чимось відмінним від одного або навіть від декількох простих відчуттів. Це явище отримало назву *«phi-*

феномена) – ілюзії переміщення з місця на місце двох джерел світла які виникають почергово.

Вертгеймер опублікував результати свого дослідження в 1912 році в статті «Експериментальні дослідження сприйняття руху».

Наступні наукові дослідження Вертгеймера і його колег дозволили встановити основні постулати гештальтпсихології, сформульовані в програмній статті Вертгеймера "Дослідження, які стосуються вчення про гештальт" (1923 р.).

У середині двадцятих років Вертгеймер переходить від дослідження сприйняття до вивчення мислення. Результатом цих експериментів є книга "Продуктивне мислення", яка була опублікована після смерті вченого у 1945 році і стала одним з найбільш значущих його досягнень.

Досліджуючи (експерименти з дітьми і дорослими, бесіди, в тому числі і з А. Ейнштейном) способи перетворення пізнавальних структур, що вводяться Вертгеймером, а саме "реорганізація, угруповання, центрування", вчений описував реальні моменти інтелектуальної роботи, підкреслюючи її специфічно психологічну сторону, відмінну від логічної .

Вертгеймер виділяє декілька основних етапів розумового процесу:

1. Виникнення теми. Виникнення почуття "спрямованої напруженості", яке мобілізує творчі сили людини.

2. Аналіз ситуації, усвідомлення проблеми. Завдання цієї стадії – створення цілісного образу ситуації.

3. Вирішення проблеми. Процес розумової діяльності значною мірою неусвідомлено, хоча попередня свідомо робота необхідна.

4. Виникнення ідеї вирішення – інсайт.

5. Стадія реалізації.

Вертгеймер підкреслював негативний вплив звичного способу сприйняття структурних відносин між компонентами завдання на його продуктивне вирішення. Вчений вважав, що дітям, які навчалися геометрії в школі на основі чисто формального методу, набагато важче виробити продуктивний підхід до завдань, ніж у тих, хто взагалі не навчався.

Він також вважав, що творче мислення залежить від креслення, схеми, у вигляді якої постає умова завдання або проблемної ситуації. Від адекватності схеми залежить

правильність вирішення. Процес створення різних гештальтів з набору образів і є процесом творчості.

Вертгеймер дійшов висновку про те, що ранній перехід до логічного мислення заважає розвитку творчості у дітей. Він також акцентував на тому, що завдання вбивають творче мислення, тому що при повторенні відбувається фіксація того ж самого образу і дитина звикає розглядати речі тільки так.

Дані, отримані в дослідженнях Вертгеймера, привели гештальт-психологів до висновку про те, що провідним психічним процесом, особливо на початкових етапах онтогенезу, є сприйняття.

Вивченням сприйняття займався головним чином **Курт Коффка** (1886–1941) – німецько-американський психолог, який навчався в Берлінському університеті, в 1909 році отримав ступінь доктора філософії. Також протягом року навчався в Единбурзькому університеті в Шотландії.

Прагнув поєднати генетичну психологію і гештальтпсихологію. Він, так само, як і Вертгеймер, закінчив Берлінський університет, а потім працював під керівництвом Штумпфа, написавши докторську дисертацію про сприйняття музичного ритму (1909).

У своїй книзі "Основи психічного розвитку" (1921) і інших роботах Коффка намагався довести, що від того, як сприймає дитина світ, залежить його поведінка і розуміння ситуації. Вважав, що процес психічного розвитку – це зростання і диференціація гештальтів.

Дослідження розвитку сприйняття у дітей свідчили про те, що дитина народжується з набором незрозумілих і не дуже адекватних образів зовнішнього світу. У процесі життєдіяльності ці образи диференціюються і стають все більш точними.

Дослідження Коффки показали, що таким же чином розвивається і сприйняття кольору. Спочатку діти сприймають навколишній світ тільки як забарвлене або незабарвлене, без розрізнення кольорів. І незабарвлене сприймається як фон, а забарвлене – як фігура. Поступово забарвлене ділиться на тепле і холодне, а в навколишньому середовищі діти виділяють вже декілька наборів фігура–фон.

Коффка дійшов висновку, що в розвитку сприйняття велику роль відіграє поєднання фігури і фону, на якому демонструється даний предмет.

Вчений також вивів таке: розвиток кольорового зору ґрунтується на сприйнятті поєднання фігура–фон, на їхньому контрасті– закон транспозиції. Цей закон свідчить, що люди сприймають не самі кольори, а їхні «відносини».

Результати дослідження сприйняття Коффка виклав в роботі "Принципи гештальтпсихології" (1935).

Поняття фігури і фону і явище реструктурування – раптового розсуду нових відносин між елементами – поширюється і за межі психології сприйняття. Ці поняття важливі також при розгляді творчого мислення, виявлення раптового нового способу вирішення завдання. У гештальтпсихології це явище названо ага-рішенням; застосовується також термін «інсайт», який описується нижче.

Дослідженням розвитку сприйняття у дітей займався ще один вчений (представник Лейпцігської групи гештальтпсихологів) **Ганс Фолькельт** (1886–1964). Особливу увагу вчений приділяв вивченню дитячих малюнків. Фолькельт проводив порівняльний аналіз малюнків тих предметів, які діти бачили, і тих, які вони не бачили, а мали змогу лише доторкнутися до них. При цьому виявилось, що в тому випадку, коли діти торкалися, наприклад, закритого хусткою кактуса, вони малювали тільки колючки, передаючи своє загальне відчуття від предмета, а не його форму. Тобто відбувалося так зване розуміння цілісного образу предмета, його форми, а потім вже відбувалася диференціація. Ці дослідження гештальтпсихологів мали велике значення.

Такий самий перехід від загальної ситуації до її диференціації відбувається і в інтелектуальному розвитку, як стверджував ще один представник гештальту **Вольфганг Келер** (1887–1967). Свою наукову діяльність він починав у Берлінському університеті, навчаючись у одного із засновників європейського функціоналізму К. Штумпфа. Його дослідження лягли в основу книги "Дослідження інтелекту людиноподібних мав" (1917). Після війни Келер повернувся в Берлінський університет, в якому в цей час працювали і інші члени наукового співтовариства – Вертгеймер, Коффка, Левін, –

очоливши кафедру психології, якою до цього керував його вчитель К. Штумпф.

Роботи Келера, присвячені дослідженню інтелекту шимпанзе, привели до найбільш значимого відкриття – відкриття "інсайту"

Спіраючись на той факт, що інтелектуальна поведінка направлена на вирішення проблеми, Келер створював ситуації, в яких досліджувана тварина для досягнення мети повинна була знайти певні «обхідні» шляхи.

Операції, які здійснювали мавпи для вирішення поставленого завдання, називалися "двофазними". У першій частині мавпі потрібно було за допомогою одного знаряддя отримати інше, яке було необхідне для вирішення проблеми (наприклад, за допомогою короткої палиці, яка знаходилась в клітці, отримати довгу, що знаходилась, в свою чергу, на деякій відстані від клітки). У другій же частині отримане знаряддя використовувалося для досягнення мети (наприклад для отримання банана, який знаходиться далеко від мавпи).

Пояснюючи феномен "інсайту", вчений доводив, що в той момент, коли явища входять в іншу ситуацію, вони набувають нову функцію. Весь той процес отримав назву "переструктуризація гештальту".

Нагалосуючи на універсальність відкритого ним процесу вирішення завдань, Келер, після повернення до Німеччини, провів серію експериментів дослідження процесу мислення у дітей.

Він пропонував дітям подібну проблемну ситуацію. Наприклад, пропонувалося дістати машинку, яка була розташована високо на шафі. Для того щоб її дістати, дітям треба було використовувати різні предмети – драбинку, ящик або стілець.

Виявилося, що якщо в кімнаті була драбина, діти швидко вирішували запропоноване завдання. Складніше було в тому випадку, якщо треба було здогадатися використовувати ящик, але найбільші труднощі викликав варіант, де в кімнаті був тільки стілець, який треба було відсунути від столу і використовувати як підставку.

Келер пояснював ці результати тим, що драбина з самого початку усвідомлюється як предмет, що допомагає дістати щось, розташоване високо. Тому її «включення» в

гештальт з шафою не становить для дитини труднощів. Таке «включення» ящика вже потребує деякої переструктуризації, тому що він може усвідомлюватися в декількох функціях; що ж стосується стільця, то він усвідомлюється дитиною вже «включеним» в інший гештальт – зі столом, з яким він являється дитині як єдине ціле.

Тому для вирішення даного завдання дітям треба спочатку розбити перший цілісний образ – стіл–стілець – на два, а потім вже стілець з'єднати з шафою в новий образ, усвідомивши його нову роль. Саме тому цей варіант є найскладнішим для вирішення.

Дослідження Келлера доводили миттєвий, а не тривалий характер мислення, в основі якого лежить "інсайт". Як уже було сказано, трохи пізніше К. Бюлер назвав цей феномен "ага-переживання", також підкреслюючи його раптовість і одномоментність.

Поняття "інсайт" стало ключовим для гештальтпсихології, основою пояснення всіх форм розумової діяльності, в тому числі і продуктивного мислення, як було показано в роботах Вертгеймера.

Подальші дослідження Келлера були пов'язані з проблемою ізоморфізму. Ізоморфізм, тобто ідея про відповідність між фізичною, фізіологічною та психологічною системами, дає можливість привести свідомість у відповідність до фізичного світу, не позбавляючи його при цьому самостійної цінності.

Зовнішнім, фізичним гештальтам, відповідають нейрофізіологічні, з якими, в свою чергу, пов'язані психологічні образи і поняття. Вивчення ізоморфізму привело до відкриття нових законів сприйняття – значення (предметності сприйняття) і відносного сприйняття кольорів в парі (закон *транспозиції*), викладених ним у книзі "Гештальтпсихологія" (1929).

Ще одним не менш значущим вченим по праву вважається **Курт Левін** (1890–1947). Свою теорію особистості Левін розробляв у руслі гештальт-психології, дав їй назву «теорія психологічного поля». Освіту Левін здобув в університетах Фрайбурга, Мюнхена і Берліна.

Докторську дисертацію з психології захистив у Карла Штумпфа в 1914 році в Берліні, де також вивчав математику і фізику. За основу своєї теорії вчений брав той факт, що особистість живе і розвивається в психологічному полі оточуючих її предметів, кожен з яких має певний заряд (валентність).

Експерименти Левіна доводили, що для кожної людини ця валентність має своє значення, хоча в той же час існують такі предмети, які для всіх мають однакові сили. Левін розрізняв дві потреби – біологічну та соціальну (квазіпотреба).

Потреби в структурі особистості не ізольовані, вони знаходяться в зв'язку одна з одною, в певній ієрархії. Цей процес Левін називав *комунікацією заряджених систем*.

Дослідження виявили, що не тільки існуюча в даний момент ситуація, але і передбачення, предмети, які існують тільки у свідомості людини, можуть визначати її діяльність. Наявність таких ідеальних мотивів поведінки дає можливість людині подолати безпосередній вплив поля навколишніх предметів, тобто "встати над полем". Левін так само вводить поняття часової перспективи, яка визначає поведінку людини в життєвому просторі, є основою цілісного сприйняття себе, свого минулого і майбутнього.

Поява часової перспективи дає можливість подолати тиск навколишнього поля. Левін провів декілька експериментів, які увійшли в його фільм "Хана сідає на камінь".

Велике значення для формування особистості дитини має система прийомів виховання, зокрема покарань і заохочень.

Левін вважав, що при покаранні за невиконання неприємного для дитини вчинку діти потрапляють в ситуацію фрустрації, тому що знаходяться між двома бар'єрами (предметами з негативною валентністю).

Система покарань, з точки зору Левіна, не сприяє розвитку вольової поведінки, а навпаки, тільки збільшує напруженість і агресивність дітей. Більш позитивною є система заохочень, тому що в цьому випадку за бар'єром (за предметом з негативною валентністю) слідом виникає предмет, що викликає позитивні емоції. Однак оптимальною є система,

при якій дітям дається можливість створити тимчасову перспективу для того, щоб зняти бар'єри даного поля.

Цей підхід має два аспекти:

1. Індивід і його оточення виступають у вигляді цілісного динамічного цілого.

2. За мотивацією визнавався власне психологічний статус, а мотивація, в свою чергу, не зводиться тільки до задоволення своїх біологічних потреб.

Вчений також займався питаннями соціальної психології. Головною особливістю соціальної психології Левіна є введення поняття *групової динаміки*, яке застосовується як до індивідуальної, так і до групової поведінки. Дослідження Курта Левіна зробили колосальний вклад у соціальну та дитячу психологію, багато його ідей широко використовуються при вивченні проблем особистості і мотивації її поведінки.

Питання до розділу

1. Які спільні ідеї мала гештальтпсихологія з ідеями Вюрцбургської школи?
2. Назвіть основні поняття гештальтпсихології.
3. Які основні етапи були виділені в ході вивчення розумового процесу?
4. Який результат мав експеримент М. Вертгеймера по дослідженню сприйняття? На що він був направлений?
5. Який вчений займався дослідженням сприйняття у дітей опираючись на ідею зростання і диференціацію гештальтів? Назвіть його основні досягнення.
6. Який експеримент привів до відкриття поняття «інсайт»? Поясніть суть цього феномену.
7. Теорія особистості К. Левіна: назвіть основні постулати.
8. Хто із вчених-гештальтистів вивчав соціальну поведінку? Основні досягнення в цій області.

Теми рефератів

1. Криза психології на початку ХХ ст.
2. Основні концепції гештальтпсихології та її представників.

3. Дослідження мислення в роботах М. Вертгеймера.
4. Принципи гештальтпсихології Ф. Коффки.
5. Школа К. Левіна.

Список літератури

1. Вертгеймер М. Продуктивное мышление / М. Вертгеймер.- М.: Академия, 1987.- 220с.
2. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней: Учебник для вузов / А.Н. Ждан.- 5-е изд., перераб. и доп.— М.: Академический Проект, 2004.— 576 с.
3. Келер В. Исследование интеллекта человекоподобных обезьян. М.: Академия, 1999.- 317с.
4. Левин К, Дембо , Фестфингер Л, Сире П. Уровень притязаний. Психология личности / К. Левин.- М., 1982.-514с.
5. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин.- СПб., 2000.-270с.
6. Шульц Д. История современной психологии / Д. Шульц.- СПб., 1998.-341с.
7. Вертгеймер М. Продуктивное мышление / М. Вертгеймер.- М.: Академия, 1987.- 220с.

Розділ V.

РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ У ФРАНЦІЇ

Психологічні концепції XVIII ст.

Помітним явищем у розвитку емпіричного напрямку в психології стали дослідження психіки, що проводилися французькими вченими, яких об'єднувала ідея про важливість навчання, освіти людей, завдяки чому цей напрямок і назвали просвітою. Виходячи з ідеї Локка про те, що в основі всіх знань лежать відчуття, наш досвід, ці вчені вважали, що головним фактором, який впливає на розвиток психіки, є середовище. Саме середовище, тобто навчання та виховання, яке отримує дитина, служить найважливішою складовою його долі, визначає його розумовий і особистісний розвиток, соціальний статус і успіхи. Однак вплив середовища опосередкований когнітивними процесами, тобто вплив зовнішнього світу виявляється головним чином в тому, що люди отримують різну інформацію, різну освіту, у них формуються різні здібності і, як наслідок, різні стилі життя. Тому через освіту і просвіту можлива зміна людей, вважали ці вчені. Для цілей освіти був розроблений проект з видання енциклопедії, в якій були б наведені основи необхідних для освіченої людини знань. Підготовка цього видання проводилася під керівництвом Д. Дідро. Його та інших вчених, які брали участь в цій діяльності, часто називають не тільки просвітителями, але і енциклопедистами.

В основі їх психологічних концепцій лежали як погляди Локка на процес пізнання і роль відчуттів у розвитку змісту свідомості, так і ідея Декарта про рефлекс як рушійну силу поведінки.

Жюльєн Ламетрі

Дослідження Декарта були продовжені одним з найяскравіших вчених того часу — Жюльєном Ламетрі (1709—1751) — французьким лікарем, філософом - матеріалістом.

У своїй теорії Ламетрі поєднав сенсуалізм із вченням Декарта про машиноподібну поведінку живих тіл. Він стверджував, що поділ Декартом двох субстанцій являв собою не більше ніж «стилістичну хитрість», придуману для обману теологів. Вихованець янсеністської школи, Ламетрі під впливом своїх відкриттів і соціальної обстановки, що склалася в передреволюційній Франції, став атеїстом і проголосив матеріалістичні принципи організації душі. Докази матеріальності душі Ламетрі знаходив насамперед під час своїх медичних спостережень за хворими людьми, а також фіксує свої власні відчуття під час хвороби. Так, під час сильної лихоманки він відзначав вплив припливів крові на свій душевний стан і на перебіг розумового процесу.

На думку Ламетрі душа дійсно існує, але її неможливо відокремити від тіла. Оскільки тіло — машина, то і людина в цілому з усіма її душевними здібностями є всього лише автоматом, що відчуває, мислить і прагне до насолоди. Під словом «машина» Ламетрі мав на увазі матеріально детерміновану систему. Розвиваючи думку про самостійний, механічний рух тіла людини, Ламетрі доводив, що існує єдина субстанція - матерія, що володіє властивостями протягу, мислення і руху. Висування ідеї про те, що рух є такою ж властивістю матерії, як протяжіння, — велика заслуга Ламетрі. Він писав, що «почуття — найкращі філософи — вчать нас, що матерія ніколи не буває без форми і без руху».

Не менш важливе і його положення про те, що джерелом активності людини служать його потреби. Він вперше ввів поняття потреби у психологію, виділивши біологічні та психологічні потреби і назвавши останні причиною психічної

активності. Ламетрі також одним з перших психологів почав досліджувати увагу, виділивши її як окремий психічний процес і вказавши її специфіку, пов'язану з тим, що, не маючи власного продукту, увага спрямована на поліпшення діяльності інших когнітивних процесів.

У 1745 р він опублікував книгу «Природна історія душі», в якій, використовуючи висновки порівняльної анатомії, доводив, що тілесна подоба між людьми і тваринами свідчить про подібність їх психічної діяльності. Здатність відчувати Ламетрі трактував як функцію матеріального тіла. У трактаті «Людина-машина» він стверджував принцип повної підпорядкованості свідомості і характеру людей природній необхідності. Трактат Ламетрі ознаменував крутий поворот у розвитку французької філософсько-психологічної думки до матеріалізму, який став панівним напрямом у Франції в XVIII ст.

Стверджуючи, що психіка являє собою продукт особливим чином влаштованого тіла, Ламетрі прагнув також ввести об'єктивний критерій, що відокремлює психічне життя від непсихічного. Таким критерієм, на його думку, є ступінь складності будови тіла. Найбільш складно влаштованим є тіло людини, і саме тому людина — цар природи, стверджував учений.

Ідею залежності психіки від організації прийняли всі французькі матеріалісти. Цей підхід в поєднанні з ідеєю про психіку як продукт особливо організованого тіла став предтечею нового, еволюційного погляду на природу і місце людини в ній.

Етьєн Бонно де Кондільяк

Розвиваючи сенсуалістичний підхід в теорії пізнання, французький філософ Е. Кондільяк (1715—1780) доводив провідну роль відчуттів у створенні картини зовнішнього світу і виникненні таких психічних процесів, як пам'ять, мислення, увага та інше. Заперечуючи наявність двох джерел знання, він відмовився від рефлексії, про яку писав Локк, стверджуючи, що наш досвід ґрунтується тільки на відчуттях. У той же час він, як і Локк, виходив з того, що відчуття не передають всю повноту зовнішнього світу. З точки зору Кондільяка, розум ґрунтується на комплексі відчуттів і

саме їх переробляє, будуючи власну картину зовнішнього світу.

Метою досліджень вченого був пошук «першого кореня» знання, тобто виникнення сприйняття, процесу пізнання в цілому. Вивчаючи це питання, Конділляк дійшов висновку, що вся психічна діяльність є перетворені відчуття. Душа має тільки одну первинну здатність — здатність відчуття, а всі інші властивості, і теоретичні (пам'ять, мислення та ін.), і практичні, розвиваються пізніше на її основі. Для доказу цього положення Конділляк використовував модель статуї.

Неживу статую він наділяв єдиною здатністю — відчувати. При цьому спочатку виникає нюх, потім поступово інші відчуття — смак, слух, зір і, нарешті, дотик. Через сприйняття щільності у статуї виникає уявлення про навколишній світ, формується свідомість, а потім і самосвідомість, вона оживає.

Різні відчуття викликають почуття задоволення і невдоволення, які співвідносяться з певними діями. Пригадування колишніх вражень, пов'язаних із задоволенням, перетворюється в потребу, яка починає керувати поведінкою. Згодом виникають афекти, воля, мова для позначення своїх потреб, формується свідомість. Перевага людини над тваринами пояснюється, на думку Конділляка, великою досконалістю його відчуттів, різноманітністю потреб і ідей, а також наявністю мови. Таким чином, все духовне бере початок у відчуттях, але при своєму розвитку у людини відчуття звільняються за допомогою мови від чуттєвого досвіду, узагальнюються за допомогою мислення і стають загальними поняттями, мораллю, основою духовної досконалості і свідомості себе.

Шарль Бонне

Подібні ідеї розвивав і філософ Ш. Бонне (1720—1793), що зробив значний вплив на розвиток асоціативної психології. Він, як і Конділляк, вважав, що всі психічні процеси виникають з відчуттів. У своїх роботах «Досвід психології» (1754) і «Досвід аналізу здібностей душі» (1760) він писав про те, що відчуття є реакцією душі на чуттєві подразнення, при цьому в центрі його уваги було вивчення

фізіологічних корелятивів відчуттів. Розглянувши зв'язок між певними мозковими і психічними процесами, Бонне дійшов висновку про те, що кожному відчуттю відповідає вібрація нервового волокна. Говорячи про те, що асоціації забезпечують розвиток і трансформацію відчуттів, Бонне пропонував своє пояснення психічного розвитку, бачачи в себелюбстві мотив, а в щасті — кінцеву мету будь-якого прагнення. Говорячи про залежність душі від тіла, він також стверджував, що існує ефірне тіло, яке неможливо знищити і завдяки якому душа може мати в загробному житті спогад про життя земне і набуті після знищення (смерті) одного тіла нового існування у новому матеріальному тілі.

Дені Дідро

Найбільш розгорнуте дослідження процесу пізнання дав Д. Дідро (1713—1784) — французький філософ, який у своїх роботах «Думки про пояснення природи» (1754), «Розмова Даламбера з Дідро» (1769) та інших писав про єдність матеріального світу, висловлював гіпотезу про спорідненість всіх видів органічного життя, що походять з одного джерела — живих молекул, які розсіяні по всій матерії. Ці молекули здатні відчувати і утворювати в процесі свого розвитку все більш складні організми, складаючи безперервний ланцюг живих істот — від найпростіших до людини.

Говорячи про пізнання, Дідро підкреслював, що основою всіх понять є відчуття. Він писав про те, що людина є «інструмент, обдарований здатністю відчувати й пам'яттю. Наші почуття — клавіші, по яких ударає навколишня природа ... ». Таким чином, зовнішній світ породжує відчуття, які узагальнює наш розум, формуючи судження і поняття. У той же час Дідро не міг не бачити, що відчуття не тільки суб'єктивні, але часто і не зовсім точні. Тому він наполягав на необхідності перевіряти дані органів почуттів вимірами і досвідом, який пов'язує нашу свідомість із зовнішнім світом. Поступово узагальнюючи отримані при спостереженні і досліді розрізнені факти, розум створює справжні поняття про речі. Говорячи про можливість такого узагальнення, Дідро писав, що «природа подібна жінці, яка, показуючи з-під своїх

нарядів то одну частину тіла, то іншу, подає своїм наполегливим шанувальникам деяку надію дізнатися її коли-небудь всю ...».

Клод Адріан Гельвецій

К. Гельвецій (1715—1771) — французький філософ-матеріаліст, який у своїх роботах «Про розум» (1758) та «Про людину» (1769) відмічав, що основою всіх знань людини є відчуття. Велику роль він відводив пам'яті, яку вважав «триваючим, але ослабленим відчуттям». Одним з головних питань у психологічній концепції Гельвеція стало вивчення природи і генезису здібностей, їх зв'язку зі спадковістю і вихованням людини.

Для обґрунтування провідного значення соціального середовища Гельвецій розділяв поняття душі і духу. Він вважав, що душа, яку ототожнюють з психікою і свідомістю, є вродженою властивістю кожної живої істоти. Її зміст зводиться до здатності відчувати і себелюбства. Тобто він, як і Бонне, вважав себелюбство головним мотивом наших дій: навіть хороші вчинки пояснюються прагненням заслужити похвалу, мати друзів і т. д. Теорія розумного егоїзму, що розвивається Чернишевським, багато в чому була пов'язана саме з цими думками Гельвеція.

Отже, душі людей подібні між собою, тому що в них від народження присутні однакові властивості — відчуття і себелюбство. На відміну від вродженої душі, дух, на думку Гельвеція, є сукупністю думок, понять, набутих у процесі життя і навчання. Тому дух людини визначається його оточенням, вихованням, і саме духовний зміст відрізняє людей один від одного. Серед набутих якостей духу Гельвецій особливе місце відводив здібностям, які, як і всі інші духовні якості, не даються від народження, а їх набувають в процесі життя. При цьому під здібностями він розумів можливість добре або відмінно виконати певну діяльність. Таким чином, здібності досліджувалися тільки в ході виконання певного завдання і оцінювалися за якістю виконання будь-якої діяльності. При цьому абсолютно не враховувалися швидкість і легкість навчання, швидкість переробки інформації і інші параметри, які характеризують здібності в сучасній психології.

Природно, що при такому розумінні Гельвецій дійшов висновку про те, що здібності не є вродженими, але їх набувають в процесі навчання.

Такий підхід підкріплював його концепцію про загальну рівність людей, індивідуальні відмінності яких пояснюються лише різним соціальним становищем і вихованням. Але цей же підхід приводив, як не дивно, до фаталізму, тому що людина сприймалася іграшкою долі, яка за своєю примхою, з волі випадку може помістити її в те чи інше середовище, визначивши її соціальний статус і життєвий сценарій. Так, відсутність будь-яких вроджених особливостей в концепції Гельвеція приводило значною мірою і до заперечення відповідальності людини за формування своїх здібностей, знань, і, нарешті, за свою долю.

Саме ці положення Гельвеція прагнув пом'якшити Дідро, який в цілому поділяв його позицію щодо домінуючого впливу середовища на розвиток здібностей. Дідро писав про те, що спадковість і середовище мають різне значення в розвитку окремої людини і суспільства. Якщо розумовий стан народу в цілому визначається насамперед соціальною ситуацією, то на психіку людини впливає і його біологічна природа, його тілесна організація. Він говорив про те, що «закони, звичаї, уряди є головними причинами відмінностей між народами», підкреслюючи, що «... громадського виховання недостатньо для зрівнювання окремих індивідів, але тільки для великих мас людей». Тому випадок тільки створює умови для розвитку конкретної людини, але від його індивідуальних здібностей залежить, наскільки він може скористатися цією нагодою. Отже, людина не звільняється від відповідальності, тому що вона сама вирішує, що з наданого їй долею вона використовує для свого розвитку і освіти.

Жан Жак Руссо

Якщо Дідро і Гельвецій розглядали освіту, вплив суспільства як благо для людини, то інший французький вчений — Жан Жак Руссо (1712—1778) — дотримувався прямо протилежної точки зору, стверджуючи, що суспільство псує людину, яка від природи є доброю і чесною, прищеплюючи їй негативні якості і звички.

Свої погляди на психічну природу дитини він виклав у роботі «Еміль, або Про виховання». Проте його заслугою можна вважати те, що він привів в цілісну картину все те, що до цього часу було відоме про природу дитини, про її розвиток.

Руссо виходив з теорії «природного людини» і писав про природний характер навчання. Однак, Руссо говорив не про зовнішнє наслідування природи, а про необхідність дотримуватися природного ходу розвитку внутрішньої природи самої дитини, внутрішньої гармонійності і природності в розвитку людини. Таким чином, вимога вчених досліджувати індивідуальні особливості людини отримала своє практичне обґрунтування, тому що знання цих особливостей допомагає дорослому будувати навчання з урахуванням природного психічного розвитку даної дитини.

Існують не тільки індивідуальні, але і загальні для всіх людей закономірності психічного розвитку, що змінюються на кожному віковому етапі, підкреслював Руссо. Виходячи з цього він створив першу розгорнуту періодизацію психічного розвитку, однак підстава, на якій він поділяв дитинство на періоди, і критерій періодизації були чисто умоглядними, не пов'язаними з фактами і спостереженнями, але такими, що впливали з філософських, теоретичних поглядів самого Руссо.

Перший період — від народження до двох років, — з точки зору Руссо, треба присвятити фізичному розвитку дитини. Він вважав, що в цей час у дітей ще не розвивається мова, і був противником її раннього розвитку.

Другий період — від двох до дванадцяти років — необхідно присвятити сенсорному розвитку дітей. Будучи сенсуалістом, Руссо вважав, що розвиток відчуттів є основою майбутнього розвитку мислення. Тому він доводив, що систематичне навчання має починатися після 12 років, коли закінчується «сон розуму».

Цілеспрямоване навчання слід здійснювати в третій період — з дванадцяти до п'ятнадцяти років, коли дитина може адекватно сприйняти і засвоїти пропоновані знання. Однак ці знання повинні бути пов'язані тільки з природними і точними науками, а не з гуманітарними, тому що моральний розвиток, розвиток почуттів у дітей відбувається пізніше.

У четвертому періоді — від п'ятнадцяти років до повноліття — як раз і відбувається розвиток почуттів у дітей після накопичення певного життєвого досвіду. Цей період Руссо називав «періодом бур і пристрастей» і вважав, що в цей час у край необхідно виробити у дітей добрі почуття, добрі судження і добру волю.

П'єр Жан Жорж Кабаніс

Значний вплив на подальший розвиток психології справила і теорія П. Ж. Кабаніса (1757—1808) — французького філософа-матеріаліста, якою завершується цей етап у французькій науці. Кабаніс доповнив дослідження Ламетрі і Дідро про взаємозв'язок психіки і тілесної організації людини, висунувши ідею про три рівні психічної регуляції поведінки. Вивчаючи за завданням Конвенту питання про можливість застосування гільйотини при стратах, він дійшов висновку про те, що після відсікання голови ніякі відчуття виникнути не можуть. Ті ж рухи, які спостерігаються в цей момент, є чисто рефлексорними. Таким чином, в регуляції діяльності виділяються свідомий, напівсвідомий і рефлексорний рівні. У кожного з них є своя система органів регулювання, і всі вони пов'язані між собою. Якщо з якихось причин (травма, патологія) неможливо забезпечити регуляцію на даному рівні, його функції на себе бере нижчий.

У своїх роботах Кабаніс доводив, що відчуття пов'язані з мозком, який синтезує їх, утворюючи думки, ідеї. При цьому дані органів почуттів з'єднуються не тільки з корою мозку, але і з руховою активністю тіла. У зв'язку з цим Кабаніс поставив питання про можливість застосування способів пояснення діяльності елементарних рівнів до вищих. Випереджаючи положення вульгарного матеріалізму, Кабаніс також писав про те, що слід розглядати «мозок як особливий орган, спеціально призначений для продукування думки, так само як щдунок призначений для травлення ...» Таким чином, свідомість в його концепції не поступалася за ступенем реальності іншим функціям організму, хоча він підкреслював нематеріальність думки, яка об'єктивується в зовнішньому плані словом і жестом. Слабкість його позиції була пов'язана не з матеріалізацією самої думки (як пізніше у вульгарному

матеріалізму), а з відчуженням думки від її об'єкта, тобто його цікавив акт мислення не як процес відображення, переробки та узагальнення даних про зовнішні об'єкти, про світ, а як процес внутрішньомозкової механіки. Це і привело Кабаніса до фізіологізації свідомості, заперечення власне психологічної сутності інтелекту.

У психологічних теоріях французьких просвітителів було накопичено безліч даних про роль відчуттів і сприйняття в створенні цілісної картини світу, про механізми впливу образу світу, пізнання на поведінку людини. Велике значення для психології мали і дослідження здібностей, а також способів впливу соціального середовища на свідомість людини.

Список літератури:

1. Жадан А. Н. История психологии. От античности до наших дней: Учебник для вузов / А. Н. Жадан // 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, - 2004. - 576 с.
2. Петровский А. В. История и теория психологии в 2-х томах / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский // М.,-Т-1.- 1996.
3. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн // СПб: Питер.- 2002.-720 с.

Французька психологічна школа

Значний інтерес великої групи французьких вчених до проблем змісту і структури особистості закономірно привів їх до думки про важливість дослідження ролі культури і соціального середовища в процесі становлення психіки. Одним з центральних стало питання про співвідношення свідомого і несвідомого в психіці, вплив несвідомих мотивів на вчинки людей, їх взаємини один з одним.

Французька психологічна школа, не заперечуючи основних положень традиційної психології, в центр своєї уваги поставила дослідження тих чинників, які визначають зміст психіки. Вони вперше стали серйозно вивчати роль соціального оточення в процесі становлення психіки, а також різноманітні форми відхилень від норми. Вивчення патологічних варіантів психічного розвитку, так само як і дані про особливості становлення психіки в різних культурах, стали

найважливішими методами, що дають матеріал для розуміння об'єктивних закономірностей психічного життя.

Роботи французьких психологів показали необхідність врахування культури як чинника, що впливає на психіку людини. Ця тенденція найбільш повно втілилася в психології Дільтея, який вважав, що переживання, як усвідомлені, так і несвідомі, пов'язують окрему людину з духовним світом, втіленим в предметах мистецтва. Ще одним суттєвим моментом концепції Дільтея стало усвідомлення тих методологічних проблем, які випливали з орієнтації психології переважно на природничі науки. Усвідомлення того факту, що безпосередні методи вивчення духовного життя не можуть бути визнані в цій парадигмі об'єктивними, привело його до думки про необхідність відмовитися від пояснення психічного життя, перейшовши до його опису.

Значний інтерес великої групи французьких вчених до проблем змісту і структури особистості закономірно привів їх до думки про важливість дослідження ролі культури і соціального середовища в процесі становлення психіки. Одним з центральних стало питання про співвідношення свідомого і несвідомого в психіці, вплив несвідомих мотивів на вчинки людей, їх взаємини один з одним. Природно, що перші роботи, в яких аналізувалася природа гіпнозу і навіювання, привернули увагу вчених до аномальних явищ, до людей, що страждають різними формами психічних захворювань. Ці роботи показали значення даних патології для дослідження психіки нормальних людей.

Інтерес до соціальних факторів, що впливають на зміст психіки, до несвідомих установок, що впливають на поведінку людини, дозволив об'єднати різні психологічні спільноти, як це сталося у французькій науці на рубежі XIX-XX ст. Підвищена увага до дослідження ролі навіювання і гіпнозу пов'язана з роботами Ф. Месмера (1734—1815), який пояснював природу гіпнозу «тваринним магнетизмом», тобто випромінюванням особливих флюїдів, якими може бути «заряджений» гіпнотизер і навіть окремі предмети.

Вивчення гіпнотичних явищ приваблювало не лише медиків, а й психологів. Ці роботи давали можливість вивчити область несвідомих явищ, яка була поза зоною досяжності для

звичайних експериментів. Не менше значення мало дослідження факторів, що впливають на сугестивність і що показують ступінь гіпнотичної залежності від віку, індивідуальних особливостей і психічного стану людини. Тому на рубежі століть дослідженням ролі гіпнозу у Франції займалися відразу дві школи — в Парижі і в Нансі.

Психологічна школа в Нансі

Школою в Нансі керував Амбруаз Огюст Льебо (1823—1905) — французький лікар, який, як і Месмер, вірив, що магнетична сила переходить від лікаря до пацієнта. Він удосконалив спосіб гіпнотизації, підвищивши дієвість лікування. У книзі «Сон і подібні йому стани, що розглядаються насамперед з точки зору впливу розуму на тіло» Льебо докладно виклав свій досвід лікування пацієнтів гіпнозом. Однак у колег книга Льебо не викликала особливого інтересу — йому вдалося продати всього один екземпляр.

А. Льебо активно використовував гіпноз при лікуванні різних соматичних і невротичних захворювань, досягаючи значних терапевтичних результатів. Шляхом навювання можна викликати гіпнотичний стан (стан сну) практично у будь-якої людини. Пов'язуючи психологічні особливості такого стану в тому числі і з дією уяви, Льебо, а потім і його учень І. Бернгейм (1840—1919) — французький лікар, один з лідерів нансійської школи гіпнозу розробляли методи словесного навювання. Запропоновані ними прийоми постгіпнотичного навювання виявилися вельми ефективними, їх клієнти несвідомо зберігали викликану їм інформацію протягом багатьох років. Саме ці роботи привернули пильну увагу З. Фрейда під час його відвідин Нансі.

Займаючись лікуванням істерії, вчені цієї школи пояснювали істеричні симптоми (параліч діяльності або чутливості без органічних уражень) навюванням з боку іншої людини (сугестія) або з боку самого суб'єкта (автосугестія), вважаючи, що таке навювання та самонавювання можуть відбуватися несвідомо.

У 1886 році став видаватися перший журнал, присвячений питанням гіпнозу, який носив назву «Огляд гіпнотизму». У журналі публікувалися статті лікарів-

гіпнотерапевтів, в тому числі й Амбруаза Огюста Льебо «Сповідь лікаря-гіпнотизера».

Завдяки нансійській школі гіпноз набув небувалої, надзвичайної популярності як один з методів, використовуваних в медицині.

Паризька школа. Жан-Мартен Шарко

Паризьку школу очолював **Жан-Мартен Шарко** (1825—1893). Засновник відомої медичної клініки Сальпетрієр Жан-Мартен Шарко (Charcot) народився в Парижі, в сім'ї бідних ремісників. Його предки були скромними каретниками. За сімейною легендою, коли три сини підросли, батько покликав їх до себе і сказав: “Я хотів би всіх вас зробити вченими, але в мене на це бракує коштів, а тому той із вас, хто до кінця цього року

виявиться кращим за всіх у навчанні, займеться наукою, другий буде солдатом, а третій успадкує моє ремесло”. Кращим став Жан-Мартен, і його відправили в лицей Сен-Луї.

У 1844 році Шарко вступив на медичний факультет Сорбонни. Після закінчення навчання він відкрив власний кабінет у непримітному будинку на вулиці Лаффіт, поєднуючи приватну практику з повільним просуванням службовими сходами медичного факультету і паризьких лікарень. Якось, пройшовшись по палатах клініки Сальпетрієр і побачивши сотні агонізуючих божевільних хворих, позбавлених елементарної допомоги, майбутній засновник неврології зазнав великого морального враження. Тоді ж він прийняв рішення: «Сюди потрібно повернутися і тут залишитися». У 1848 році, у свої двадцять три роки, він став інтерном у лікарні при богадільні.

У 1860 році, через 12 років, Шарко став професором Паризького університету і дуже скоро, в 1862 році, — завідувачем відділення лікарні Сальпетрієр, в якій перебувало понад 5 тис. хворих. Йому було тридцять років, коли він почав здійснювати тиху революцію з перетворення шпиталю із закинутого притулку на центр наукових досліджень.

Коли Шарко розпочав читати курс із неврології, медичний факультет не міг надати йому іншого приміщення, крім кухні або колишньої аптеки. Мало інтересу до науки виявляли і студенти. У перший рік на його лекції ходив лише один молодий лікар. Однак усе це мало хвилювало майбутнього метра, який активно перетворював глухий провінційний притулок на модерну лікарню та осередок підготовки молодих лікарів. У 37 років він досяг вершин у вивченні неврологічних захворювань, які завжди залишалися таємницею за сімома печатками. Сальпетрієр стали називати Меккою неврологів. Коли Шарко йшов через старі палати лікарні для хронічних хворих, коментуючи кожен випадок хвороби нервової системи і даючи йому назву в яскраво вираженій патріархальній манері, за ним тягнувся величезний шлейф асистентів, які жадібно ловили кожне його слово.

У клініці Сальпетрієр Шарко довго керував відділенням істерії. До моменту, коли він наблизився до вивчення природи цього стану, останній вважали винятково жіночим розладом, причини якого вбачали в порушенні роботи матки. У своїй клінічній практиці вчений звернув увагу на те, що його пацієнтки часто страждали на такі соматичні захворювання, як паралічі, сліпота, пухлини, не маючи при цьому порушень мозку та інших характерних органічних розладів. Він також зауважив, що ці жінки мали підвищену чутливість до гіпнозу. На публічних лекціях з медицини та психопатології дослідник проводив експерименти, під час яких вводив хворих у стан гіпнозу і навіював їм, що в них параліч тієї чи іншої частини тіла. Після виходу з гіпнотичного стану хворі справді були паралізованими. Так само за допомогою гіпнозу Шарко повертав їх у звичайний, здоровий стан.

Зрештою він дійшов висновку, що при істерії людина перебуває в стані, подібному до гіпнозу у звичайному житті. У неї може настати параліч або від сильного удару по якійсь частині тіла, або від слабкого, але постійного і монотонного впливу якогось подразника (що є аналогом навіювання гіпнотизера). На підставі багаторічних спостережень він виділив різні стадії гіпнозу — каталепсію, летаргію і сомнамбулізм. Роботи Шарко мали величезне значення для становлення психологічної науки, недарма серед його учнів було багато видатних психологів: П. Жане, Ж. Дежерін, З. Фрейд, В. М. Бехтерев.

Уже після смерті вченого в 1899 році була опублікована його книга «Цілюща віра». У ній ідеться про вирішальну роль віри в походженні та лікуванні симптомів істерії. Всі знамениті «чудесні зцілення» соматичних захворювань за допомогою святих, їх мощів, ікон і т. ін. дослідник пояснював тим же механізмом, який він демонстрував у своїх експериментах. «Цілюща віра релігійна і мирська не може бути роздвоєною; це той самий мозковий процес, що здійснює однакові дії», — писав він. Тверде переконання хворого в майбутнє одужання є найголовнішим у такого роду зціленні; створення у людини такого переконання — завдання цілителя. Шарко вважав, що відомі релігійні цілителі, наприклад Франциск Ассизький або св. Тереза, самі «страждали на таку ж хворобу, прояви якої згодом вони стали зцілювати», тобто істерію. Лікар домігся можливості приймати в себе в шпиталі не лише жінок, а й чоловіків. У результаті тривалих досліджень підтвердилися його висновки про те, що істерія — не є виключно жіночою хворобою.

Слід особливо підкреслити, що якщо анатомічні та клінічні роботи забезпечили вченому славу лише у вузьких фахових середовищах, то дослідження істерії й особливо гіпнотизму привернули до нього увагу всього вченого світу і зробили його ім'я без перебільшення легендарним. Досліджуючи істерію і в зв'язку з нею — гіпноз, він сміливо увійшов у сферу найбільш таємничих явищ природи, проте не завагався зробити їх об'єктом строго наукового аналізу. Більш того, Шарко торкнувся набагато глибших метафізичних питань, ніж просто оголосити війну «дияволіві», але замість

того, щоб бути спаленим на вогнищі, чого йому не вдалося б уникнути 200 років тому, він і його клініка стали осередком незвичайного. Оскільки пересічні люди зазвичай схильні дуже цікавитися тим, що здається їм надприродним, то не дивно, що саме роботи з гіпнотизму зробили дослідника шалено популярним.

Професор Шарко був видатною особистістю свого часу: люб'язний, добродушний, дотепний, він завжди вирізнявся серед інших лікарів. Захоплювався філософією, літературою, дуже любив живопис і сам непогано малював, ілюструючи власні монографії. Його особисті колекції предметів мистецтва згодом стали основою двох музейних збірок. Вчений швидко став визначним медиком Парижа. До нього приїздили учні з усіх країн. Ніхто не смів називати себе освіченим лікарем, не побувавши у Шарко в клініці Сальпетрієр, з якої він зробив академію сучасної неврології. Негласно вважалося, що той, хто не прослухав його курсу лекцій, не є лікарем.

Ніхто до Шарко і після нього не чинив такого впливу на неврологічний світ. Одне ім'я дослідника на обкладинці забезпечувало високі тиражі наукового журналу, його передмова гарантувала успіх книзі, а особиста підтримка визначала кар'єру в житті.

Єдиним відпочинком від інтенсивної роботи для нього була музика. По четвергах він влаштовував музичні вечори, на яких заборонялося навіть згадувати про медицину.

Улюбленим композитором Шарко був Бетховен. Можливо, через любов до мистецтва він досліджував психологію творчості. Професор Шарко у співавторстві зі своїм старшим асистентом Полем Ріше видав два томи художніх ілюстрацій. Перший із них, названий «Одержимість демонами в мистецтві», містить картини зцілення Христом і святими «одержимих бісами», а також зображення святих у стані екстазу. У другому, «Потворності і хвороби в мистецтві», велике місце відведено сценам зцілення паралітиків і сліпих. У ньому також наведено репродукції зі старовинних (до V століття нашої ери) табличок зі слонової кістки, малюнків на дереві, що прикрашають стіни стародавніх монастирів, фрагментів середньовічних фресок, гравюр та картин Рубенса, Рафаеля, Пуссена. Поряд з ними віддруковано зображення різноманітних проявів істеричних

припадків на матеріалі хворих Сальпетрієру, які майстерно зарисував Поль Ріше.

Ось враження Зигмунда Фрейда, який вперше побачив дослідника 20 жовтня 1885 року: «Коли годинник пробив десяту годину, увійшов Шарко, високий 58-річний чоловік, у циліндрі, з темними очима і надзвичайно м'яким поглядом, з довгим, зачесаним назад волоссям, гладко поголений, з дуже виразними рисами обличчя: одне слово, це була особа мирського священика, від якого очікують гнучкого розуму і розуміння життя. Як викладач Шарко був винятковий: кожна з його лекцій за своєю композицією і конструкцією була маленьким шедевром, кожна фраза справляла глибоке враження на слухачів і викликала відгук у кожного з них. Лекції були позначені досконалістю стилю й викликали асоціації тривалий час».

Про своє захоплення вченим, який відіграв значну роль у переході Фрейда від неврології до психопатології, творець психоаналізу писав: «Я вважаю, що суттєво змінююся. Шарко, який водночас є одним з найбільших лікарів, і людиною, здоровий глузд якої — відзнака генія, просто руйнує мої задуми і концепції. Багато разів я виходив з лекції, як із собору Паризької богоматері, з новими враженнями і роздумами. Він повністю поглинає мою увагу: коли я йду від нього, у мене немає більше бажання працювати над власними простими речами. Мій мозок перенасичений, як після вечора в театрі. Чи дасть коли-небудь його насіння плоди, я не впевнений; але що напевно знаю, то це те, що жодна інша людина ніколи не впливала на мене так сильно. Незважаючи на своє прагнення до незалежності, я дуже пишаюся увагою Шарко, бо він не тільки є тою людиною, якій мені доводиться підкорятися, але також й тою, кому я з радістю підкоряюся».

Фрейд приїхав на стажування в клініку Сальпетрієр у 1885 році. Чотири місяці, які він тут провів, визначили напрям його подальшої роботи. Шарко вважав Фрейда здібним студентом і довірив йому переклад своїх робіт німецькою мовою. Саме у своїх дослідженнях з істерії, розпочатих у Франції, Фрейд зробив перші начерки з психоаналізу.

У 1889 році французького невролога обрано почесним президентом першого Міжнародного конгресу з психології.

Через чотири роки він у повному блиску слави і при повному здоров'ї під час розважальної прогулянки з друзями несподівано для всіх помер від нападу грудної жаби. Смерть наздогнала його під час поїздки на берег Сеттонського озера в Морвані, куди він поїхав у відпустку. Це сталося 16 серпня 1893 року. Його поховали тихо і скромно, оскільки за життя він просив, щоб на його труну «не було покладено жодного вінка і над могилою не було виголошено жодної промови».

Завдяки Шарко багато його учнів стали відомими вченими. Ось деякі з цих блискучих імен: П'єр Марі, Поль і Шарль Ріше, П'єр Жане, Жозеф Бабінський, Альфред Біне, Альбер Пітр, Альберт Лонде і багато інших. Саме Шарко сформулював епонім “синдром Жіля де ля Туретта” (генералізований тик із вокалізмами) на честь одного зі своїх учнів.

П'ять томів праць ученого під назвою “Lecon du Mardi” — збірки лекцій за 20-річний період (1872–1892 рр.) — стали підсумком його життя і діяльності. Лікар Дезір М. Бурневільль (1840–1909 рр.), учень Шарко, видав після смерті вчителя всі його твори, що налічують 10 томів і більше 200 праць.

Учні Шарко – А. Біне і Ш. Фере – у 1887 році випустили у світ книгу «Тваринний магнетизм», висловивши в ній гіпотезу, згідно з якою деякі метали і магніти здатні впливати на людський організм, вводячи його в стан гіпнозу.

Теодюль Рібо

Однак засновником французької школи психології по праву вважається інший видатний вчений – Т. Рібо (1839–1916). Після закінчення медичного факультету в Сорбонні він зайнявся вивченням філософії, здобув ступінь доктора філософських наук. У 1885 р він став професором Сорбонни, а в 1888 р. – професором в Колеж де Франс, одному з найпрестижніших навчальних закладів Франції, де спеціально для Рібо була створена кафедра експериментальної і порівняльної психології, яку він очолював до 1902 р, передавши її згодом П. Жане. У 1906 р він був обраний членом Французької академії наук.

Прагнення не тільки затвердити емпіричну психологію, але і завоювати нових її прихильників, привело Рібо до думки

про необхідність видання власного журналу. Цей журнал, який отримав назву «Філософське огляд», почав виходити в 1876 р, а в 1885 р спільно з Ж. Шарко і П. Жане він заснував Товариство фізіологічної психології. І в журналі, і в Товаристві, організованому Рібо, переважали прихильники позитивного, емпіричного напрямку в психології. Однак Рібо був далеким від одностороннього підходу до психологічних і філософських проблем, тому на сторінках журналу знаходили місце і статті прихильників класичної психології і метафізики. Загальну повагу, яким користувався Рібо, визнання його заслуг у розвитку європейської, насамперед французької, експериментальної психології отримали підтвердження на першому Міжнародному конгресі психологів, який відбувся в 1889 р в Парижі і головою якого одногосно був обраний Рібо.

Рібо був одним з найбільших представників експериментальної психології. У розвитку цього напрямку у Франції він відіграв роль не менш значну, ніж Вундт в Німеччині. Дотримуючись переважно спіритуалістичних поглядів у філософії, Рібо дійшов висновку про необхідність будувати психологію на основі порівняльних і еволюційних принципів. Цей погляд був пов'язаний з його ідеєю про необхідність побудови психології як точної, позитивної науки, в якій особисті погляди дослідників йшли б на другий план, поступаючись місцем незаперечним, експериментально знайденим доказам. Чи не зводячи емпіризм в безумовний принцип, він допускав можливість метафізичних, інтроспективних даних в тих випадках, коли пошуки істини були пов'язані з областями, що не відносяться до точних наук. Однак у своїх психологічних дослідженнях він прагнув до пошуку фізіологічних обґрунтувань для пояснення психічних процесів. Доводячи, що в основі психології повинні лежати природні науки, перш за все біологія, Рібо підкреслював, що психічні явища є по суті епіфеноменами різних станів мозку. Тому він вважав за необхідне вивчати їх в нерозривному зв'язку з нервовими процесами, підкреслюючи, що психічне і фізичне не різні сутності, але сторони того самого ж явища.

Численні праці Рібо, присвячені дослідженню практично всіх значущих психологічних проблем (психофізичної проблеми, питань патопсихології, дослідженню пам'яті, уваги,

волі, емоцій, творчості тощо), були перекладені багатьма мовами. Сучасники відзначали в них легкість викладу, велику кількість строго перевіrenих фактів і обережність у висновках. Ці переваги в поєднанні з новизною психофізичного підходу зробили їх популярними не тільки серед фахівців, а й серед освічених людей взагалі.

У 1870 р. вийшла перша робота Рібо «Сучасна англійська психологія», в якій він з позицій англійського асоціанізму критикував пануючу в той час у Франції спіритуалістичну психологію, перш за все школу В. Кузена. В його подальшій роботі «Сучасна німецька психологія» (1879) Рібо не тільки дав огляд стану психології того часу, а й виклав основи свого проекту побудови психології як емпіричної науки, що використовує дані патології як методу дослідження психіки нормальних людей.

Велике значення для розвитку емпіричної психології мав розроблений Рібо метод «природного експерименту». Ідея «природного експерименту», або «експерименту, поставленого природою», була нав'язана роботами К. Бернара. З точки зору Рібо, це експеримент, який ставить над людиною природа, створюючи людей різного типу, з різним рівнем розвитку (дикуни, діти, дорослі цивілізовані люди) і різним рівнем психічного здоров'я (невротики, розумово відсталі люди і т. д.). Доводячи значення «природного експерименту», Рібо підкреслював, що психологія не може залишатися наукою про білу, дорослу, освічену людину, пропонуючи в якості об'єкта психологічного дослідження тріаду душевнохворий – дикун – дитина.

Цей метод використовувався багатьма відомими французькими психологами – П. Жане, Ш. Блонделем, А. Валлоном і ін. Душевна хвороба розглядалася ними як своєрідний патопсихологічний метод, як експеримент, більш надійний і репрезентативний (особливо для дослідження вищих психічних функцій), ніж експеримент психофізичний. Недолік психофізичного експерименту, з точки зору Рібо, полягав головним чином в тому, що він не давав уявлення про вищі психічні процеси, у формуванні яких, на його думку, значну роль відігравали соціальні чинники, ігноровані при психофізичному дослідженні.

Рібо вважав штучним традиційний поділ психічних процесів на пізнавальні, емоційні і вольові, підкреслюючи їх тісний взаємозв'язок. Дослідження уваги, мислення, уяви привело Рібо, як і М. М. Ланге, до думки про велике значення рухових компонентів в їх розвитку. Отримані дані він виклав у книгах «Психологія уваги» (1889), «Хвороби пам'яті» (1881), «Хвороби особистості» (1885), «Хвороби волі» (1888), «Досвід дослідження творчої уяви» (1901) та ін., в яких Рібо прагнув реалізувати свою програму, залучаючи зібраний психіатрами великий матеріал.

Одним з найбільш значущих відкриттів Рібо є сформульований ним закон зворотного розвитку пам'яті, який встановлює порядок старечого ослаблення пам'яті, її втрати і процесу відновлення в разі тимчасової втрати пам'яті. За цим законом, який також називається законом прогресивного розладу пам'яті, пам'ять втрачається в напрямку від нового до старого і від складного до простого. Так, перш за все втрачається відтворення найближчих поточних подій, загальних ідей, почуттів, дій. Спочатку страждає пам'ять на власні імена, далі – на конкретні предмети, ще пізніше – на абстрактні поняття. Довготривале збереження в пам'яті абстрактних понять Рібо пояснював тим, що спочатку для утримання їх в пам'яті потрібно було багато часу і вправ. Приклади такого розладу пам'яті можна знайти в старечому слабоумстві, при хворобі Корсакова та інших захворюваннях.

Роботи Рібо мали значний вплив на А. Біне, П. Жане, А. П'єрона, Ж. Дюма та інших дослідників. Недарма його учень Ж. Дюма адресував йому латинський вислів: «Ми всі вийшли з тебе».

П'єр Жане

Розвиток цього психологічного напрямку був продовжений учнем Ж. Шарко і колегою Т. Рібо П. Жане (1859–1947) – французьким психологом, психіатром, невропатологом. Він також дійшов висновку про те, що експериментальна психологія повинна бути патологічною, тому що, знаючи психічні хвороби, можна вивчати нормальну психіку. Слідом за К. Бернардом він стверджував, що хворобливі і здорові стани підкоряються тим самим законам,

тому що при хворобі спостерігається лише посилення або ослаблення явищ, існуючих в нормальному стані.

Жане займався багатьма проблемами – розробляв методи дослідження таких психічних процесів, як сприймання, увага, пам'ять; досліджував структуру свідомості і особистості, співвідношення свідомого і несвідомого в змісті психіки.

Зовсім по-новому, всупереч традиційним для того часу підходам, розглядав Жане проблему свободи волі. Він вважав, що психічна діяльність в її примітивній, елементарній формі є діяльністю автоматичною, в її основі не лежить свобода волі. Доводячи вторинність природи волі, він писав про її похідні від об'єктивного процесу, в якому неодмінно представлена інша людина. При вольовому акті ми відчуваємо особливе почуття – почуття зусилля, яке не спостерігається ні при якій дії іншого характеру. Іншими словами, воля – це вищий психічний процес, що володіє єдністю і неподільністю, що ми можемо спостерігати у всіх наших психічних процесах. Важливим моментом є те, що при усвідомленні дане враження посилюється. У цьому полягає, на думку Жане, гармонія механізму вольової діяльності, при якій спостерігається синтез величезного числа образів і ідей. Відмінність вольового акту від автоматичного в тому і полягає, що автоматична дія визначається конкретним чином або ідеєю, вона індивідуальна. Вчинки людини, яка піддається дії образу, так само індивідуальні, як і самі відчуття, що їх породили. Вольовий же акт стає наслідком судження або загальної ідеї, тому він незалежний. Судження кожен раз стає новим і несподіваним феноменом, що виникає серед механічних рухів, по відношенню до яких воно є чимось недетермінованим і вільним. Таким чином, вільною дія стає тому, що робиться розумною і набуває світової і моральної цінності. Цей зв'язок свободи з розумом і моральністю значною мірою зближує позицію Жане з поглядами вітчизняних психологів початку ХХ ст., які також розглядали волю не як спонтанну активність, а як похідне інтелектуального розвитку та соціальної ситуації. Спільним є і підхід до проблеми становлення внутрішнього світу людини, який, на думку Жане, будується в результаті прийняття зовнішніх правил і норм поведінки – соціалізації.

Однак вчений підкреслював, що це не пасивний процес, інтеріоризація відбувається в процесі активної переробки інформації.

Вивчаючи структуру свідомості, Жане підкреслював, що всі вищі прояви духу будуються на основі нижчих, де дія, почуття і розум злиті воедино. При цьому вищі психічні функції мають важливу якість – єдність (наприклад, вольові дії особистості, яка підпорядковує все вчинки єдиній меті), вони синтезують всі елементарні функції.

З цього положення випливала необхідність вивчення елементарних форм свідомості. Клінічні спостереження Жане показали, що є так звана рудиментарна свідомість, що зберігає абсолютно ізольовані відчуття, не здатні діяти один на одного. Початкове відчуття може викликати інші образи, але кожен образ залишається ізольованим, не з'єднуючись з іншими і не діючи на них. В рудиментарній свідомості не тільки відчуття, але і емоції, асоціації ідей можуть існувати в зародковому стані. Характерною ознакою цієї свідомості є те, що вона безособова, тобто нездатна викликати ідею про наше «Я».

На основі отриманих матеріалів Жане вивів закони, яким підкоряються ізольовані феномени свідомості: 1) відчуття і образи супроводжуються тілесним рухом, без якого вони не можуть існувати; 2) будь-яке викликане в свідомості відчуття або образ залишається там доти, поки його не витіснить інше відчуття; 3) всякі відчуття і емоції прагнуть розвиватися і завершуватися, вони виявляються завжди в специфічних рухах і діях.

Рудиментарна свідомість являє собою, на думку Жане, нижчий рівень у структурі свідомості. На наступних щаблях в ієрархії знаходяться пам'ять, характер і особистість. Пам'ять пов'язана з впізнаванням і локалізацією ідей, при цьому суттєвим елементом згадування є образне відтворення раніше випробуваного відчуття. Інакше кажучи, для роботи пам'яті необхідно мати здатність відчувати відчуття. Складні психічні явища, ідеї, довільні рухи, мова тощо. У будь-якої людини в кожен момент його життя складаються з образів певної категорії, і згадування цих складних елементів залежить від відтворення відповідних елементарних образів.

Єдність психічних явищ, помічених і понятих, дає початок поняттю про «Я». Це є синтез психічних явищ, але не асоціація ідей, тому що остання має на увазі лише автоматичне відтворення явищ одне за одним. Навпаки, «Я» – це судження, яке синтезує різні факти, констатує їх єдність з різних психічних явищ, викликаних зовнішніми враженнями або автоматичною грою асоціацій, що утворюють нову ідею – поняття про особистість. Так Жане прийшов до важливого положення своєї теорії про те, що в основі освіти особистості, або «Я», лежить пам'ять. Якщо пам'ять змінюється, то її модифікації призводять до зміни особистості і всього психічного життя. При цьому він зазначає, що без взаємодії між людьми неможливий розвиток психіки, становлення особистості.

Жане вибудував трирівневу структуру свідомості: елементарні відчуття, потім пам'ять, а на ній базується «Я», або особистість. Причому він поділяв ці поняття, кажучи про те, що особистість за своєю природою метафізична, незмінна і неподільна, а ідея про «Я» змінюється протягом життя. При цьому хвороби зачіпають саме область «Я».

Деталізуючи цю схему, Жане писав про те, що найвищий щабель займає функція схоплення реальності у всіх її формах, тобто функція реальної дії, причому ця дія може проводитися і у фізичному, і в соціальному середовищі. Другий ступінь ієрархії – ті ж операції, але позбавлені того, що приводить їх до досконалості, тобто гостроти почуття реального; це дії без точного пристосування до нових фактів, «байдужі дії і сприйняття». На третьому щаблі – ідеї, міркування, уява, безплідні мріання, а на найнижчому рівні знаходяться рухові порушення, погано пристосовані, даремні.

Таким чином, Жане вказував на ієрархічність психічних явищ, маючи на увазі не просто заміну одного щабля іншим, а процес складної взаємодії, синтезу психічних образів. Цей підхід спростовував ідею Спенсера про те, що людська свідомість в кожен момент містить тільки одне явище, а психічне життя полягає в їх послідовній зміні. Жане підкреслював, що всі люди в кожен момент часу у своєму розпорядженні мають різну кількість ідей. Психічне життя –

це чергування явищ, причому кожне з них складається з безлічі елементарних фактів.

Під впливом різних факторів (втоми, стомлення, душевного потрясіння) у суб'єкта спостерігається зниження психологічної активності. При цьому вищі явища, наприклад вольові дії, стають неможливими, а нижчі зберігаються і розвиваються на місці вищих, тобто відбувається заміщення. При цьому зникають практично всі соціальні функції, пов'язані із взаємодією з іншими людьми, тому що їх виконання вимагає великої напруги.

Жане також ввів в психологію таке важливе поняття, як звуження поля свідомості. Поле свідомості – це найбільше число простих або відносно простих образів, які одночасно можуть перебувати в одній свідомості. Вундт називав це «пункт внутрішнього погляду». Поле свідомості може змінюватися подібно до поля зору, воно зовсім не однакове у всіх людей і не залишається завжди незмінним у одного і того ж суб'єкта. Звуження поля свідомості – це психічна слабкість, яка полягає у зменшенні числа усвідомлюваних явищ. На думку Жане, обмежене поле свідомості властиве хворим людям і дітям. У дітей це виявляється в переривчастих діях, хвилинному гніві або сльозах, а у хворих – в неуважності або зосередженні свідомості на якомусь одному пункті, забуванні про присутніх. Звуження поля свідомості відповідає рудиментарній психіці.

Дослідження причин звуження поля свідомості привело Жане до аналізу дуже важливого для психології питання про співвідношення свідомого і несвідомого в людській психіці. При цьому він вибудував свою концепцію психіки, відмінну від відомої теорії Фрейда. Вивчення пацієнтів з різними психічними захворюваннями показало, що психічні розлади впливають на збудження певних функцій, при цьому спостерігається дисоціація (розпад, розкладання) або недавно утвореної функції, або давньої. В умовах дисоціації давня функція, яку Жане відносив до підсвідомості, залишається майже недоторканою. При цьому функції, що знаходяться в області несвідомого, відокремлені від індивідуальної свідомості. Іншими словами, під несвідомою дією розуміється такий акт, який має всі ознаки психічного акту, за винятком

того, що він ніколи не усвідомлюється суб'єктом, що його виконує. Наприклад, спогад залишається, незважаючи на амнезію, мова і ходіння виявляються уві сні, не дивлячись на мутизм і параліч в стані неспання. Таким чином, зовні ці дії мають розумність, хоча і відбуваються поза нормальної свідомості суб'єкта.

Свідомість пов'язана з реальністю і виявляється в активній діяльності. Ця діяльність є синтетичною, вона поєднує кілька явищ в одне нове, відмінне від них. При цьому існують два способи пізнавати явища: безособове відчуття і особисте сприйняття. Свідоме відчуття – це складне ціле, в якому комбінуються психічні елементи, що відповідають простим рухам. Відчуття організуються в більш складні стани – загальні думки, останні з'єднуються між собою і утворюють в кожен момент особливу єдність, яка називається ідеєю про особу. Інші психічні комбінації утворюють різні поняття зовнішнього світу. Однак головними чинниками, що визначають особистість людини, на думку Жане, є два види психічної діяльності – творча і консервативна. Творча діяльність синтезує сприйняття в судження, загальні поняття, художні, моральні або наукові концепції. Консервативна ж намагається зберігати і повторювати інформацію (асоціація ідей, пам'ять). Фізичне здоров'я і гармонія духу залежать від поєднання цих сторін психіки – творчої і консервативної.

Французька соціологічна школа

Поряд з дослідженнями психіки на основі залучення даних психіатрії в цей період у французькій психології з'явилася школа, яка на перше місце ставила вивчення соціальних контактів. Якщо в першому випадку для дослідження закономірностей формування психіки використовувався клінічний метод, то в другому – метод вивчення людей в різних соціальних ситуаціях, в тому числі і кроскультурні дослідження.

Родоначальником цього напрямку, що одержав назву французької соціологічної школи, став Е. Дюркгейм (1858–1917). Розвиваючи позитивістську концепцію Конта, він прагнув створити об'єктивну соціологію як науку про суспільство, що вивчає особливу духовну реальність. Він ввів

термін «соціологізм», під яким розумів незвідність соціальної реальності до біологічних і психологічних явищ. Громадські явища необхідно пов'язувати з особливим соціальним середовищем, з певним типом товариств, знаходячи в його характеристиках причини досліджуваних феноменів.

Дюркгейм підкреслював, що суспільство складається з індивідів, але це не просте з'єднання частин; суспільства немає там, де є одні тільки індивіди. Над індивідом стоїть вища духовна влада – колектив. Метою колективного життя, на його думку, є інтеграція індивідів в співтовариства, які наділяються моральним авторитетом і тому здатні виконувати виховну функцію.

Індивід має потребу в суспільстві, тому що в згуртованому колективі людина «має частку участі в колективній енергії, знаходить в ній підтримку в хвилини слабкості і занепаду». Тому, як зазначав Дюркгейм, в групі люди можуть навіть пожертвувати своїми інтересами заради спільної мети, а інтелектуальний розвиток часто пов'язаний з прагненням виконати своє соціальне призначення. Вищі форми людської діяльності мають колективне походження.

Аналізуючи відносини між особистістю і соціальною солідарністю, вчений підкреслював, що індивід, стаючи все більш автономним, в той же час сильніше залежить від суспільства, причому ці процеси відбуваються паралельно. На основі своїх досліджень він дійшов висновку про те, що в основі формування суспільства лежить механічна і органічна солідарність. Механічна солідарність – це солідарність внаслідок подібності. За панування в суспільстві цієї форми єднання індивіди мало чим відрізняються один від одного, вони відчувають ті ж почуття, прихильні до тих самих цінностей, суспільно згуртовані, тому що індивіди ще не диференційовані. Такий устрій характерний для ранніх первісних суспільств.

При органічній солідарності згуртованість заснована на соціальній диференціації. Індивіди не схожі один на одного, але все ж таки вони можуть співіснувати один з одним, працювати, приймати цінності іншого. Цей тип суспільства характерний для сучасних цивілізацій, культурних товариств, основна характеристика яких – існування вищої моралі, якій

підпорядковуюються всі, незалежно від віросповідання, місця проживання.

Звідси випливає головна ідея Дюркгейма про те, що колективна свідомість відрізняється від індивідуальної, тому що вона розвивається за своїми законами, а не є результатом або виразом індивідуальних свідомостей. При цьому під колективною свідомістю він розумів «сукупність загальних вірувань і почуттів, властивих в середньому членам будь-якого суспільства». Так він дійшов висновку про те, що індивід виникає з товариства, а не суспільство з індивідів, оскільки властивості соціальної системи не можуть бути пояснені сумою елементів або зведені до неї.

Колективне життя, як і психічне життя індивіда, складається з уявлень, при цьому індивідуальні та соціальні уявлення можна порівняти між собою, тому що в обох сферах – соціальній і психічній – виявляється той самий закон. Колективне уявлення – це особливий факт соціального життя, який визначає бачення світу окремою особистістю. Воно є зовнішнім по відношенню до індивідуальної свідомості, а потім поступово інтеріоризується нею.

Суспільство являє собою сукупність асоційованих індивідів, і система, яку вони утворюють, видозмінюється залежно від їх розташування на території, від кількості та характеру способів спілкування і суспільної свідомості. Дуже важливі і соціальні явища, тобто найхарактерніші риси колективного життя – релігійні вірування, обряди, правила моралі, правові приписи та інше. Вони обов'язкові, тому даний спосіб діяльності і мислення індивіда не створений їм, а йде ззовні, з соціуму. Ці особливості встановлюються в конкретному співтоваристві відносин і впливають головним чином на характер колективних уявлень.

Висловлені Дюркгеймом ідеї про розвиток колективної свідомості були використані при вивченні традиційних культур відомим психологом, філософом і етнографом Л. Леві-Брюлем (1857–1939).

У роботах «Первісне мислення» (1922), «Первісна душа» (1927) Л. Леві-Брюль використовував багатий етнографічний матеріал про життя народів Африки, Австралії, Океанії, які перебувають на різних етапах соціокультурного розвитку.

Спираючись на висунуте Е. Дюркгеймом поняття «колективні уявлення», Леві-Брюль стверджував, що різним соціально-історичним структурам відповідають певні типи мислення. Виходячи з цього положення, він сформулював теорію про два типи мислення – первісне і логічне. У книзі «Розумові функції в нижчих суспільствах» (1910) він описав первісне мислення, характеризуючи його як містичне за змістом, пралогічне (дологічне) за способом організації: нечутливе до суперечностей і незворушне для досвіду. На відміну від мислення представника цивілізованого суспільства, воно не орієнтоване на встановлення логічних відносин, а підкоряється закону партиципації (співпричетності), в силу якого предмети об'єднуються не за істотними властивостями, а за приписуваними ним містичними якостями.

Леві-Брюль підкреслював, що «пралогічне» і «логічне» мислення не є стадіями, що змінюють одна одну, а співіснують як типи мислення. Пралогічне мислення, визначаючи зміст колективних уявлень первісної людини, не поширюється на сферу особистого досвіду і практичних дій. У той же час в сучасному суспільстві, в якому домінує логічне мислення, зберігаються і сліди пралогічного, наприклад в релігії, моралі, обрядах. Таким чином, в процесі історичного розвитку змінюється співвідношення між первісним і логічним мисленням, причому частка останнього збільшується.

Погляди Дюркгейма і Леві-Брюля вплинули на концепції багатьох вчених – М. Гальбовакса, Ш. Блонделя і деякою мірою навіть Ж. Піаже. Так, багато характерних рис егоцентричного мислення, властивого дітям, мають безсумнівну схожість з описами пралогічного мислення Леві-Брюля.

Вивченням соціальних контактів людей і їх впливу на психіку окремої людини займався також Г. Тард (1843–1904). Він був не згоден з концепцією соціологізму Дюркгейма, головним чином з його думками про механізми формування колективних уявлень. Концепція Тарда склалася під впливом робіт Льебо і Шарко, які довели велике значення навіювання і гіпнозу в житті суб'єкта. Тард висунув концепцію, згідно з якою основою соціальних зв'язків особистості служать три фактори: наслідування, винахід і опозиція (протидія

інновацій). У книзі «Зако́ни наслідування» (1893) він, виходячи з логічного аналізу різних форм взаємодії, доводив, що серед цих чинників домінує наслідування як основа присвоєння індивідом установок, вірувань, почуттів інших людей. Нав'язані ззовні думки та емоції визначають характер душевної діяльності як в стані сну, так і поза цим станом.

Групову поведінку Тард трактував як гіпнотизацію безлічі людей, засновану на імітації, а саме як одну з форм сомнамбулізму. У роботі «Соціальна логіка» (1895) він писав: все, що людина вміє робити, не навчаючись на чужому прикладі (ходити, їсти тощо), відноситься до розряду фізіологічних явищ, а володіння будь-якої ходюю, переваги в їжі і т. ін. – результат соціального життя. Він підкреслював, що в суспільстві наслідування має таке ж значення, як спадковість в біології. В результаті складних взаємодій виникають «винаходи», які також поширюються за законами наслідування.

Роботи французьких вчених допомогли розширити предмет психології, включивши в нього не тільки несвідоме, але і колективну психіку. Найбільш важливим результатом їх досліджень стало усвідомлення нового чинника, що впливає на становлення психіки, – культури, історичного розвитку суспільства. Це дозволило уявити людину як результат не тільки біологічного, але й культурно-історичного розвитку, показало нові аспекти взаємозв'язку психології з філософією, історією, соціологією. Збагатила психологічну науку і поява нових методів дослідження психіки – клінічного, в якому був використаний матеріал патологічного розвитку, і кроскультурного, що дозволяв провести порівняльний аналіз розвитку психіки у різних народів.

Список літератури

1. Петровский А.В. История и теория психологии в 2-х томах / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский // М.,–Т–1.– 1996.
2. Ждан А.Н. История психологии: от античности к современности: Учебник для студентов псих.фак.универ. / А.Н. Ждан // Педагогическое общество России.– 1999.– 512 с.

3. Марцинковская Т.Д. История психологии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. Заведений / Т.Д. Марцинковская // М.: Издательский центр "Академия".– 2001.– 538 с.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн // СПб: Питер.– 2002.–720 с.
5. Гальперина П.Я. История психологии XX век. / Под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан // 4–е изд. М.: Академический проспект; Екатеринбург. Деловая книга.– 2002.– 832с .
6. Андреева Г.М. Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы: Учебное пособие для вызов / Г.М. Андреева, Н.Н. Богомолова, Л.А. Петровская // М.: Аспект Пресс.– 2002. –286с.
7. Монохова И. А. Учебник гипноза. Как уметь внушать и противостоять внушению / И.А.Монохова // Рипол Классик. – 2010, –320с.
8. Петрунникова Р.В. История психологии / Р.В. Петрунникова, И.И. Заяц, И.И. Ахременко // Минск.: Изд-во МИУ.– 2009.

Питання до розділу

- Розвиток французької психології XVIII ст.
- Які проблеми домінували у французькій психології?
- Особливості психологічних ідей французьких просвітителів XVIII ст.
- Що нового вніс в теорію Декарта Ж. Ламетрі?

Теми рефератів

- Проблема здібностей в роботах французьких просвітителів.
- Світоглядна система Ж.-Ж. Руссо, його вирішення питання про самопізнання.
- Французька психологічна школа в Нансі.
- Французький матеріалізм.

Розділ VI.

СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ У США

Структуралізм

У кінці XIX століття в Сполучених Штатах Америки виникла така наукова школа, як структуралізм. Основним завданням структуралізму стало виявлення психічного матеріалу, що становить структуру свідомості, а метою – вивчення структури розуму, побудоване на аналізі складових перцептивного процесу. Для аналізу структури розуму застосовується метод індивідуального чуттєвого досвіду – інтроспекція або самоспостереження. Засновником структуралізму був Едвард Тітченер, учень В. Вундта.

Едвард Тітченер

Тітченер Едвард (1867–1927) – англо-американський психолог. Закінчив Оксфордський університет. У 1892 р. Тітченер під керівництвом В. Вундта підготував та захистив докторську дисертацію. З 1892 р. був деканом факультету психології Корнельського університету в США, який завдяки його зусиллям став великим психологічним центром, і одним з перших започаткував експериментальну психологію в США. Він заснував першу американську психологічну

лабораторію і став фактично «батьком» психології в США, хоча в подальшому зіткнувся з найсильнішою опозицією з боку зароджуваного біхевіоризму.

Автор в основному розділяє вундтовське розуміння предмета психології як науки про безпосередній досвід. На його думку, предмет психології – це структура свідомості, яка розуміється як сума окремих нерозкладних елементів, що не піддаються подальшому аналізу, а центральним методом психології в даному випадку є аналітична інтроспекція, в якій від спостерігача, який бере участь в досліді, необхідно отримати зображення елементів свідомості не в поняттях зовнішніх предметів, а в поняттях почуттів.

Аналітична інтроспекція є одним з варіантів інтроспекції. На відміну від такого його розуміння, відповідно до якого в явищах свідомості відкриваються змісти речей, не психологічні факти, саме аналітична інтроспекція дає матеріал про власне психологічні факти. Метод передбачає попередню підготовку випробуваного – він повинен відокремлювати в досвіді ті складові, які йдуть від об'єкта, від власних переживань. Однак, метод аналітичної інтроспекції обмежений областю власної свідомості.

Психолог наполягав на виключенні з інтроспективного звіту всього, що мало б відношення до фізичної природи стимулу, до значення, адже ці моменти не відкриваються в самоспостереженні.

Тітченером були розроблені певні вимоги до самоспостереження: необхідно було створити хороші умови, щоб виключити зовнішні впливи; уважно стежити за ходом свідомості, висловити його явище словами; намагатися не відволікатися, внутрішньо перейнятися завданням і т. ін.

Автор ввів поняття «помилка стимулу» – вплив фізичних характеристик стимулу на відчуття випробуваного. Уникаючи цієї помилки, можна говорити про ефективність інтроспекції. Він вважав, що психологічній науці потрібно вирішити три основні завдання:

- 1) виявити найпростіші компоненти, що структурують свідомість;
- 2) описати закони, що пояснюють, чому найпростіші компоненти свідомості з'єднуються один з одним;

3) зв'язати ці закони з фізіологічною організацією.

Таким чином, автор дійшов висновку про те, що першоелементами свідомості є образи, відчуття та почуття. Завдання психології полягає в тому, щоб описати ці елементи з використанням експерименту, який уточнює дані самоспостереження, пояснити їх головним чином за допомогою фізіології. Це б дало змогу показати, що, будучи згруповані і розподілені відомим чином, вони утворюють різні складні процеси, з яких складається наша свідомість.

Відчуття трактуються автором як найпростіший процес, основними характеристиками якого є: якість, тривалість, інтенсивність і виразність (ясність). Образ – це наявний у свідомості слід відчуття, основною характеристикою якого є виразність. Він становить характерний елемент уявлень пам'яті та уяви.

Почуття інтерпретуються автором як елементи душевного руху, які володіють характеристиками якості, тривалості та інтенсивності.

Тітченер протиставляв свій підхід функціональному напрямку. Він вів полеміку з функціоналістами, наполягаючи на тому, що, тільки вивчивши структуру свідомості, можна вирішувати питання про те, як саме вона працює. Виходячи з цього, автор відкидав застосування даних психології до будь-якої сфери практики, вважаючи її фундаментальною, а не прикладною наукою. Система Тітченера посідала особливе місце в американській психології.

Питання до розділу

1. У чому полягала основна ідея структуралізму?
2. Предмет психології за Тітченером.
3. У чому плюси і мінуси аналітичної інтроспекції?
4. Як Тітченер пояснював відчуття і почуття?
5. В чому полягає основний зміст полеміки Тітченера з функціоналістами?

Теми рефератів

1. Структуралізм.

2. Е. Тітченер як продовжувач ідей експериментальної психології.

Список літератури

1. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней: Учебник для вузов / А.Н. Ждан.– 5-е изд., перераб. и доп.— М.: Академический Проект, 2004.— 576 с.
2. Константинов В. В. История психологии: учебное пособие / В.В. Константинов. – Пенза: ПГПУ им. В. Г. Белинского, 2007. – 144 с.
3. Лихи Т. История современной психологии / Т. Лихи.– 3-е изд. СПб.: Питер, 2003. – 448 с.
4. Марцинковская Т.Д. История психологии / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2001. – 538 с.
5. Ярошевский М.Г. История психологии от античности до середины XX в. / М.Г. Ярошевский. – М.: Мысль, 1996. – 416 с.

Функціоналізм

Наприкінці ХХ століття як альтернатива структуралізму виникає інший напрямок – функціоналізм. Відповідно до даного підходу, в психіці можна виділити окремі психічні функції, які являють собою відносно самостійні елементи. У протиставленні зі структурною психологією (В. Вундт, Е. Тітченер) функціоналізм вимагає аналізу свідомості з точки зору її функції в поведінці як зброї, за допомогою якої організм адаптується до суспільства. Засновником структуралізму виступив Вільям Джеймс. Він розробив оригінальну концепцію психіки, розуміючи її як особливу форму активності організму, яка забезпечує його виживання.

Вільям Джеймс

Джеймс Вільям (1842–1910) – американський психолог і філософ, один із засновників і провідний представник прагматизму та функціоналізму. Єдиний психолог, який двічі ставав президентом Американської психологічної асоціації – в 1894 і в 1904 роках. Закінчив медичний факультет Гарвардського університету.

Вивчав психологію, стажуючись у В. Вундта. У 1890 році Джеймс публікує двотомну монографію «Принципи психології», в якій виступає з різкою критикою німецької психології – ідей В. Вундта і Е Тітченера, висловлюючи ідею цілісності свідомості та абсурдності пошуку її структурних елементів.

На думку Джеймса, метою психології є виявлення механізмів свідомості, що обумовлюють зростання адаптивних можливостей людини, а найбільш ефективним методом психології є самоспостереження.

Психологія довгий час не посідала центрального місця в його наукових інтересах, головним з яких стала філософія. Відкидаючи строго раціоналістичний підхід до пізнання, Джеймс не погоджувався і з тим, що будь-яка наука повинна строго логічно пояснювати всі спостережувані факти. У своїй філософії прагматизму автор доводив, що завдання філософії (так само, як і пізніше психології) полягає в описі та систематизації спостережуваних фактів, розкритті їх значення для практичної діяльності людей.

Свідомість була розглянута Джеймсом як індивідуальний потік, в якому ніколи не з'являються двічі ті ж самі відчуття або думки. Психолог розглядав свідомість, відзначаючи її важливу характеристику – вибірковість. Поруч з розглядом фізіології людини, психолог розглядав інстинкти та емоції.

Одним з основних напрямків його досліджень було вивчення свідомості. У роботі «Чи існує свідомість?» він переглянув традиційне розуміння процесу пізнання як відносин суб'єкта та об'єкта.

Автор відзначав, що свідомість – «це назва неіснуючої речі» та стверджував, що єдине реальне буття, матеріал, який лежить в основі і речей, і наших думок про них, – це наш досвід. Наші думки є функцією пізнання, яка пов'язана з прагненням усвідомити навколишнє, яке, в свою чергу, прагне стати усвідомленим. Досвід вбирає в себе відносини між об'єктом і суб'єктом, які є не первинними елементами, але окремими похідними конкретного досвіду. Чистий досвід є безперервним потоком життя, який «поставляє матеріал для нашого подальшого віддзеркалення». У свою чергу і наше

відображення, свідомість являє собою не статичний предмет, а безперервний рух, потік думки. Істинність або хибність думки перевіряється не сама по собі, а в співвідношенні з іншими частинами нашого досвіду, з реальною практичною користю цієї думки.

Таким чином, Джеймс прийшов до ідеї про *потік свідомості*, тобто про безперервність роботи людської свідомості, не дивлячись на зовнішню дискретність, викликану частково несвідомими психічними процесами.

Характерною рисою потоку свідомості є наявність психічних *обертонів*, невизначених образів, неясних і невиразних явищ свідомості. В окремих частинах потоку свідомості швидкість течії різна. Існують стійкі (чуттєві враження) і мінливі стани свідомості (думки про відносини).

Вчений виділяв властивості свідомості:

- 1) кожний стан свідомості прагне бути частиною особистої свідомості;
- 2) стани мінливі в межах особистої свідомості;
- 3) всяка особиста свідомість – безперервна послідовність відчуттів;
- 4) селективність свідомості.

Вивчаючи роботу свідомості, він прийшов до відкриття двох основних його детермінант – уваги та звички.

Філософська теорія прагматизму дуже вплинула на психологічні погляди Джеймса. Вчений багато уваги приділяв прикладній психології, доводячи, що її значущість не менша, аніж значущість теоретичної. Особливо важливою є зв'язок психології з педагогікою, адже саме психологія відіграє найважливішу роль у формуванні і розвитку моральних звичок.

У 1899 р. він опублікував «Бесіди з вчителями про психологію», в якій акцентував увагу на важливості формування у дітей правильних звичок.

У 1884 р. Джеймсом була висунута *теорія емоцій*. Дана теорія була висунута їм незалежно від датського анатома Г. Ланге в 1885 р. Згідно з нею існує можливість управління внутрішніми відчуттями і емоціями: здійснюючи дії, які характерні для того чи іншого внутрішнього почуття, ми зазвичай починаємо викликати і саме почуття.

Розглядаючи структуру особистості, Джеймс виділяв три компоненти (форми «Я»):

- 1) матеріальне «Я» (тіло і майно людини);
- 2) соціальне «Я» (все, що пов'язане із включенням людини в контекст соціальних зв'язків і відносин, самооцінка людини);
- 3) духовне «Я» (процеси свідомості та психічні здібності)

На думку психолога, самооцінка – це свого роду сумарний соціальний досвід людини. Вона може бути представлена у вигляді дробу, в чисельнику якого знаходиться успіх, а в знаменнику – домагання особистості.

Зв'язок станів свідомості з мозком розкрити Джеймсом в його теорії *психічного автоматизму*, яка є різновидом концепції психофізичного паралелізму. Відповідно до цієї теорії, душевне життя людини протікає поруч з тілесним, «причому кожному моменту одного відповідав би певний момент в іншого, але між тим і іншим не було б ніякої взаємодії». Всі душевні процеси є функцією мозкової діяльності, змінюючись паралельно до останньої і відносячись до неї як дія до причини.

В. Джеймс зробив істотний внесок у розвиток психології як самостійної науки, незалежної від медицини та філософії. Він намітив багато напрямків продуктивного розвитку психології, широкий план необхідних перетворень і увійшов в історію американської психології як один з найбільш видатних американських вчених, зробивши величезний вплив не тільки на психологію, а й на філософію і педагогіку.

До кінця 20–х років ХХ ст. функціоналізм став визнаною школою, практично повністю відтіснивши структуралізм.

Питання до розділу

1. У чому полягає протистояння функціоналізму структуралізму?
2. Погляд Джеймса на свідомість.
3. Теорія емоцій Джеймса-Ланге.
4. Теорія психічного автоматизму Джеймса.

Теми рефератів

1. Функціоналізм і його основні ідеї.
2. Функціоналізм В. Джеймса.

3. Критика структуралізму Вундта з боку функціоналізму.
4. Структуралізм і функціоналізм в психології: ідеї та люди.

Список літератури

1. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней: Учебник для вузов / А.Н. Ждан.– 5-е изд., перераб. и доп.— М.: Академический Проект, 2004.— 576 с.
2. Константинов В. В. История психологии: учебное пособие / В.В. Константинов. – Пенза: ПГПУ им. В. Г. Белинского, 2007. – 144 с.
3. Лихи Т. История современной психологии / Т. Лихи.– 3-е изд. СПб.: Питер, 2003. – 448 с.
4. Марцинковская Т.Д. История психологии / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2001. – 538 с.
5. Ярошевский М.Г. История психологии от античности до середины XX в. / М.Г. Ярошевский. – М.: Мысль, 1996. – 416 с.

Чиказька психологічна школа

Ідеї, закладені Джеймсом, були розвинені Д. Дьюї, засновником Чиказької школи функціоналізму. Що стосується методів, то в школі вважалося за доцільне застосовувати і інтроспекцію, і об'єктивне спостереження (експеримент трактувався як контрольоване спостереження), і аналіз продуктів діяльності.

Джон Дьюї

Дьюї Джон (1859–1952) – американський філософ і педагог, представник філософського напрямку «прагматизм». Автор понад 30 книг і 900 наукових статей з філософії, соціології, та педагогіки. Він також цікавився прикладним використанням психології, перш за все у сфері освіти, включив педагогіку в число предметів, які викладались їм в університеті.

Дьюї розвинув новий варіант прагматизму – інструменталізм, розробив прагматистську методологію в області логіки та теорії пізнання. Його книга «Школа і

суспільство» (1899 р.) користувалася величезним успіхом у США, а праця «Психологія» (1886 р.) стала першим американським підручником з цього предмета до появи підручника Джеймса.

Поширивши теорію еволюції на психологію, Дьюї дійшов висновку про те, що процес дослідження, до якого він відносив головним чином мислення, є формою взаємного пристосування організму і середовища. Автор говорив, що існують різні стадії в розвитку мислення, а також цільова спрямованість кожної з них. Звідси й інтерес вченого, головним чином, до процесу, в тому числі і до процесу мислення, а не до результату дослідження.

У 1896 р. в статті «Поняття рефлексорного акту в психології» Дьюї доводив, що предметом психологічного дослідження є не структура свідомості, а його функція. Саме ця стаття багатьма дослідниками розглядається як поворотний пункт у розвитку американського функціоналізму, який заявив про свою незгоду зі структуралізмом і відстоював свій підхід до психології.

Дьюї відкидав тотожність психологічного і психофізичного підходу до рефлексу, вважаючи останній предметом фізіології, але не психології, яка розглядає психіку як координатора поведінки, а одним з таких координаторів і є рефлекс.

На думку автора, психічна діяльність – це потік, але не тільки свідомості, а ще й активності, що включає в нероздільній цілісності організм і середовище. Таким чином, він, як і Джеймс, не поділяв прийнятий доти в психології поділ суб'єкта і об'єкта і вважав, що неможливо розглядати стимул і реакцію як незалежні один від одного феномени. Поки координація організму в середовищі виконує адаптаційну функцію, ця цілісність зберігається.

Джеймс Енджелл

Енджелл Джеймс (1869–1949) – американський психолог. Один з лідерів функціональної психології. Очолив Чиказьку школу після від'їзду Дьюї в Нью-Йорк. Завдяки йому факультет психології Чиказького університету став найпопулярнішим в США. У 1904 р. в

підручнику «Психологія», а також у своїй промові до Американської психологічної асоціації писав, що функціоналізм досліджує психічні операції, що виконують роль посередників між організмом і середовищем. У ньому функціоналізм визначався як вчення про психічні операції на противагу вченню про психічні елементи. Саме Енджеллом була остаточно сформульована програма Чиказької школи функціоналізму.

Таким чином, головне призначення свідомості, з цієї точки зору, полягає в розумінні тих змін, які відбуваються в новому середовищі, яке все більше і більше ускладнюється. Організм діє, використовуючи свої функції – увагу, пам'ять, мислення – як єдине психофізичне ціле.

Так, фактичної різниці між свідомістю і рухом (розумом і тілом), з точки зору адаптації організму до середовища, немає. Завдання функціоналізму – вивчення законів психічних процесів і умов, в яких вони перебігають; для його вирішення недостатньо даних інтроспекції, необхідно використовувати і спостереження, і генетичний метод. Це пояснює, чому в дослідженнях Енджелла велика увага приділялася дослідженню м'язової адаптації, розвитку потреб і генетичному методу. Енджелл відійшов від активної наукової діяльності, та Чиказьку школу очолив Г. Керр.

Керр А. Гарвей (1873–1954) – американський психолог, представник функціональної психології. В університетах штатів Індіана і Колорадо спеціалізацією Керра була математика, пізніше він зацікавився психологією. Через відсутність в Колорадо лабораторії, Керр перевівся в Чикаго, де свій перший курс лекцій з експериментальної психології читав молодий професор Д. Енджелл. На другому році перебування в Чиказькому університеті Керр вже працював асистентом в лабораторії, якою керував Дж. Б. Уотсон, майбутній засновник біхевіористського напрямку в психології.

У 1905 р. Керр здобув ступінь доктора і відправився викладати спочатку в середню школу в Техасі, а потім в педагогічний інститут в Мічигані.

У 1908 р. він повернувся в Чикаго, де змінив Дж.Б. Уотсона, який на той час перейшов в університет Дж. Хопкінса. Саме Дж. Б. Уотсон познайомив Керрі з

зоопсихологією. Очоливши психологічний факультет Чиказького університету, він став наступником Енджелла і продовжив розвивати його теоретичні постулати.

У 1925 р. в книзі «Психологія» він, визначаючи психологію як науку про психічну діяльність, підкреслював, що цей термін є загальним для сприйняття, пам'яті, мислення, волі та інших психічних процесів і станів. Він наголошував на тому, що функції психіки полягають у набутті, збереженні, організації та оцінці досвіду і його подальшого використання для керівництва поведінкою.

Поступово Чиказька школа стала втрачати риси дослідницького напрямку і перетворюватися в освітній центр, який займався підготовкою фахівців в області психології.

Питання до розділу

1. Погляд Д. Дьюї на психічну діяльність.
2. Погляд Д. Енджелла на свідомість.
3. Погляд Г.А. Керра на психіку.

Теми рефератів

1. Ідеї Д.Дьюї як представника функціоналізму.
2. Ідеї Д. Енджелла як представника функціоналізму.
3. Ідеї Г. А. Керра як представника функціоналізму.

Список літератури

1. Дьюї Дж. Обычай и привычка. // Интеракционизм в американской социологии и социальной психологии первой половины XX века: Сб. переводов. / РАН. ИНИОН. Центр социал. научн.-информ. исследований. Отд. социологии и социал. психологии; Сост. и переводчик В.Г. Николаев. Отв. ред. Д.В. Ефременко. – М., 2010. – Сер.: Теория и история социологии) – с. 84–97.
2. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней: Учебник для вузов / А.Н. Ждан.– 5-е изд., перераб. и доп.— М.: Академический Проект, 2004.— 576 с.

3. Константинов В. В. История психологии: учебное пособие / В.В. Константинов. – Пенза: ПГПУ им. В. Г. Белинского, 2007. – 144 с.
4. Лихи Т. История современной психологии / Т. Лихи.– 3-е изд. СПб.: Питер, 2003. – 448 с.
5. Марцинковская Т.Д. История психологии / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2001. – 538 с.
6. Ярошевский М.Г. История психологии от античности до середины XX в. / М.Г. Ярошевский. – М.: Мысль, 1996. – 416 с.

Психологічна школа Колумбійського університету

Роберт Вудвортс

Поряд з Чиказькою школою до функціонального напрямку примикала Колумбійська школа, яку очолював Р. Вудвортс.

Вудвортс Роберт (1869–1962) – американський психолог, представник одного з напрямків функціональної психології, названого динамічною психологією згідно з його положенням про те, що найважливіша роль в організації поведінки належить його внутрішнім рушійним силам (динаміці мотивів). Здобув освіту в університеті Амхерста і Гарвардському університеті, де навчався з В. Джеймсом і Дж. Ройсом. У 1899 р. в Колумбійському університеті під керівництвом Дж. М. Кеттела захистив докторську дисертацію.

Його професійні інтереси були надзвичайно різноманітні і пов'язані з експериментальною психологією, загальною психологією, історією психології, психологією особистості і соціальною психологією, психофізіологією і порівняльною психологією. Після нетривалої роботи в лікарнях Нью-Йорка, де він вивчав фізіологію, і роботи під керівництвом Ч. С. Шеррингтона в університеті Ліверпуля Англії, Вудвортс повертається в США, в Колумбійський університет в 1903 р, де пропрацює аж до своєї відставки в 1942 р.

У 1918 р. в книзі «Динамічна психологія» розвивав положення про принципову важливість мотивів в організації поведінки. Психологом була висунута гіпотеза про те, що навички, які сформовані, самі можуть набувати

спонукальності, незалежно від інстинктів, які зумовили їх формування. Р. Вудвортс, як і Д. Енджелл, негативно ставився до терміна «психологічна школа», вважаючи його претензією на домінування певної теоретичної системи, що неприпустимо в науці.

Він відносив себе до еkleктики, підкреслюючи відкритість своєї позиції по відношенню до різних методологічних концепцій.

Результатами викладацької діяльності Вудвортса були підручники «Психологія» (1921 р.) і «Експериментальна психологія» (1938 р.), що стали для кількох поколінь студентів головними навчальними посібниками з експериментальної психології.

Одним з перших історичних оглядів психології стала його книга «Сучасні школи психології» (1931 р., 1948 р., 1964 р.). У ній він викладав свою методологічну позицію помірності і еkleктизму і критикував "вузькі і жорсткі" методи Е. Б. Тітченера і Дж. Б. Уотсона.

У Колумбійській школі також працювали Д. Кеттел і Е. Торндайк, які почали розробляти нові експериментальні методи вивчення психіки, її функціонування. Це стало важливим стимулом для розвитку не тільки експериментальної психології, але й нових наукових шкіл – диференціальної психології та біхевіоризму.

Джеймс Маккін Кеттел

Кеттел Джеймс Маккін (1860–1944) – американський психолог, один з перших фахівців з експериментальної психології в США. Займався проблемами часу реакції, асоціацій, уваги, антиципації. У своїх тахістоскопічних дослідженнях в якості об'єктів сприйняття використовував зображення, літери, слова. Їм було показано, що обсяг сприйняття дорівнює приблизно п'яти об'єктам, незалежно від того, чи були ці об'єкти елементарними стимулами або складними (наприклад, словами).

У 1888 р. він став першим в США професором психології в Пеннсільванському університеті, пізніше деканом факультету психології, антропології та філософії Колумбійського

університету, а в 1895 р. був обраний президентом Американської психологічної асоціації.

У 1882 р. працював на посаді асистента В. Вундта. Їх спільна праця була дуже продуктивною, удвох вони заклали основи для наукового дослідження інтелекту, а Кеттел під керівництвом свого наставника став першим американцем, що захистив докторську дисертацію по психології.

З самого початку своєї кар'єри Кеттел присвятив свою працю перетворенню психології в поважну область наукових досліджень, подібну до традиційних природничих наук – хімії та фізики. Вважаючи, що подальша робота може зробити інтелект набором стандартних одиниць для вимірювання, він застосовував до цього завдання методи, розроблені Френсісом Гальтоном.

Едвард Лі Торндайк

Торндайк Едвард Лі (1874– 1949) – американський психолог і педагог. Торндайк вступив до Уеслінського університету. Ще будучи студентом, він захопився психологією, прочитавши книгу В. Джеймса «Основи психології». Вона настільки його зацікавила, що він вирішив зустрітися з автором і поїхав до Гарвардського університету.

У 1898 р. він захистив докторську дисертацію в Колумбійському університеті під керівництвом Дж. Кеттела. З 1904 р. був професором Колумбійського університету. Захистивши дисертацію «Інтелект тварин», залишає дослідити і перемикає науковий інтерес на людей. У 1899 р. він заступає на посаду викладача психології в педагогічний коледж Колумбійського університету і там проводить психологічні дослідження проблеми навчання людей, а також захоплюється тестуванням інтелекту. У 1912 р. Торндайк стає президентом Американської психологічної асоціації.

На основі своїх досліджень вченим було виведено кілька законів навчання:

1. Закон вправи (пропорційний зв'язок між ситуацією і реакцією на неї щодо частоти їх повторення).
2. Закон готовності (зміна готовності організму до проведення нервових імпульсів, пов'язаних з вправами).

3. Закон асоціативного зсуву (при реакції на один певний подразник з декількох, що діють одночасно, інші подразники, які брали участь в даній ситуації, в подальшому викликають таку ж реакцію).

4. Закон ефекту – говорив про те, що будь-яка дія, що викликає задоволення в певній ситуації, асоціюється з нею і в подальшому підвищує ймовірність повторення даної дії в подібній ситуації; невдоволення ж (або дискомфорт) при дії, асоційованій з певною ситуацією, призводить до зниження ймовірності скоєння цього акту в схожій ситуації, тобто мається на увазі, що в основі навчання лежать також деякі полярні стани всередині організму.

В експериментальних дослідженнях з тваринами Торндайк використовував зроблені ним так звані *проблемні ящики*, які являли собою різного ступеня складності пристрої.

Експериментатор розміщував у проблемному ящику тварину і здійснював спостереження за її руховими реакціями, пов'язаними з евакуацією з ящика та отриманням підкріплення рефлексу. Покинути ящик та отримати корм тварина могла, лише привівши в дію певний механізм. Отримані емпіричні дані (час, повторні спроби) строго фіксувалися в формі кривих на графіку.

Торндайк ввів поняття *оперантної поведінки*, формування якої здійснюється за допомогою проб і помилок. Він використовував ідею Бена про «проби і помилки» як регулюючий початок поведінки.

Принцип «проб, помилок і випадкового успіху» пояснює, згідно з Торндайком, набуття живими істотами нових форм поведінки на всіх рівнях розвитку. Перевага цього принципу досить очевидна при його зіставленні з традиційною (механічною) рефлекторною схемою. Рефлекс означав фіксовану дію, хід якої визначається так само строго фіксованими в нервовій системі способами. Неможливо було пояснити цим поняттям адаптивність реакцій організму і його здатність до навчання.

У ході проведення експериментів вчений встановив, що, досягнувши випадкового успіху при евакуації з неволі, в разі повторення досвіду, тварина зменшує кількість дій, які не приводять до свободи. Результатом неодноразового повторення

стало більш швидке звільнення тварини з неволі. Результатом дослідів став опис принципу проб, помилок і випадкового успіху, відповідно до якого тварина здатна набувати нових форм поведінки протягом усього життя.

Вчений брав за вихідний момент рухового акту не зовнішній імпульс, що запускає в хід тілесну машину з передготованими способами реагування, а проблемну ситуацію, тобто такі зовнішні умови, для пристосування яких організм не має готової формули рухової відповіді, а змушений її побудувати власними зусиллями. Отже, зв'язок «ситуація – реакція», на відміну від рефлексу характеризувався такими ознаками:

- 1) початковий пункт – проблемна ситуація;
- 2) організм протистоїть їй як ціле;
- 3) він активно діє в пошуках вибору;
- 4) навчається методом вправи.

Прогресивність підходу Торндайка, в порівнянні з підходом Дьюї та інших вчених Чиказької школи, очевидна, тому що свідоме прагнення до мети приймалося ними не за феномен, який потребує пояснення, а за причинний початок. Однак Торндайк, усунувши свідоме прагнення до мети, утримав ідею про активні дії організму, зміст яких полягає у вирішенні проблеми з метою адаптації до середовища.

Торндайк створив експериментальний підхід, який назвав *коннекціонізмом*. За Торндайком, *коннекс* – зв'язок між реакцією і ситуацією. Він писав, що якби йому треба було проаналізувати свідомість людини, він став би шукати зв'язок між ситуаціями, елементами ситуацій і складовими ситуацій і реакціями, готовністю реагувати, стимулами, гальмуванням і спрямованістю реакцій.

Його внесок в науку був гідно оцінений багатьма вченими і дослідниками, а наукові дослідження і роботи з теорії навчання стимулювали величезний інтерес в американській науці саме в цій області. Об'єктивність і точність зробили праці Торндайка класичними.

Своїми працями автор показав, що психологія, як наука, виходить далеко за рамки простої механіки і біології. В її основі лежать зовсім інші джерела, а сфера дослідження

поширюється, крім самого організму, і на область його взаємодії із зовнішнім середовищем.

Торндайк більш за всіх підготував виникнення біхевіоризму. Разом з тим, він себе біхевіористом не вважав. У своїх поясненнях процесів навчання він користувався поняттями, що їх виниклий пізніше біхевіоризм зажадав вигнати з психології. Це були поняття, які відносились, по-перше, до сфери психічного в її традиційному розумінні (зокрема, поняття про організм, який відчуває певні стани задоволеності і дискомфорту при утворенні зв'язків між руховими реакціями і зовнішніми ситуаціями), та, по-друге, до нейрофізіології («закон готовності»). Біхевіористська теорія заборонила досліднику поведінки звертатися і до того, що відчуває суб'єкт, і до фізіологічних факторів.

Таким чином, функціональна психологія розглядала проблему дії щодо її біологічно-адаптаційного сенсу, його спрямованості на вирішення життєво важливих для індивіда проблемних ситуацій. Але в цілому функціоналізм, як Чиказької, так і Колумбійської шкіл, виявився теоретично неспроможним. Поняття "функція" в психології не виявилось продуктивним і справедливо відкидалося. На зміну американському функціоналізму приходять біхевіоризм.

Питання до розділу

1. Погляд Р. Вудвортса на поведінку.
2. Дослідження Д. М. Кеттела
3. Закони навчання за Е.Л. Торндайком.
4. Принцип «проб, помилок і випадкового успіху» за Е.Л. Торндайком.

Теми рефератів

1. Ідеї Г.А. Керра як представника функціоналізму.
2. Ідеї Р.Вудвортса як представника функціоналізму.
3. Коннекціонізм Е. Л. Торндайка.
4. Дослідження Д.М. Кеттела.

Список літератури:

1. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней: Учебник для вузов / А.Н. Ждан.– 5-е изд., перераб. и доп.— М.: Академический Проект, 2004.— 576 с.
2. Кондаков И.М. Психология. Иллюстрированный словарь / И.М. Кондаков. – 2-е изд. доп. и перераб. – СПб., 2007,– 284 с.
3. Константинов В. В. История психологии: учебное пособие / В.В. Константинов. – Пенза: ПГПУ им. В. Г. Белинского, 2007. – 144 с.
4. Лихи Т. История современной психологии / Т. Лихи.– 3-е изд. СПб.: Питер, 2003. – 448 с.
5. Марцинковская Т.Д. История психологии / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2001. – 538 с.
6. Ярошевский М.Г. История психологии от античности до середины XX в. / М.Г. Ярошевский. – М.: Мысль, 1996. – 416 с.

Біхевіоризм

У США на початку XX століття активно розвивається біхевіоризм – заснована Дж. Уотсоном школа психології, що базується на роботах І. П. Павлова і Е. Торндайка про навчання. Цей напрямок радикально змінив всю систему уявлень про психіку. Кредо біхевіоризму висловлювала формула, згідно з якою предметом психології є поведінка, а не свідомість (звідси, назва – behavior, англійською – поведінка).

Найважливішими категоріями біхевіоризму є стимул, під яким розуміється будь-який вплив на організм з боку середовища, в тому числі і дана ситуація; реакція і підкріплення, в якості якого для людини може виступати і словесна або емоційна реакція оточуючих людей. Суб'єктивні переживання при цьому в сучасному біхевіоризмі заперечуються, але ставляться в положення, підпорядковане цим впливам. Біхевіористи дотримувалися позитивістської вимоги щодо виключення з розгляду науки всіх явищ, крім безпосередньо спостережуваних. Людина розглядалась як « чорний ящик», до якого входять стимули, а виходять – реакції на ці стимули.

У біхевіоризмі неадекватно відбилася потреба в розширенні предмета психологічних досліджень, висунута логікою розвитку наукового знання. Біхевіоризм виступив як антипод суб'єктивній (інтроспективній) концепції, яка зводила психічне життя до «фактів свідомості» і вважала, що за межами цих фактів лежить чужий до психології світ. Критики біхевіоризму надалі звинувачували його прихильників в тому, що в своїх виступах проти інтроспективної психології вони самі перебували під впливом створеної нею версії про свідомість. Приймаючи цю версію за непорушну, вони вважали, що її можна або прийняти, або відкинути, але не перетворити. Замість того щоб поглянути на свідомість по-новому, вони вважали за краще взагалі з нею розправитися.

Вивченням поведінкових реакцій займалися різні дослідники, серед яких найбільшої популярності набули: Д. Б. Уотсон, Е. Торндайк і Ф. Б. Скіннер.

Даний напрямок відповідав потребам часу, адже стара суб'єктивна психологія довела свою неспроможність. Це яскраво продемонстрували досліди над тваринами, які були головним об'єктом досліджень психологів США. Міркування про те, що відбувається у свідомості тварин при виконанні ними різних експериментальних завдань, виявлялися не результативними. Психологія стане точною і об'єктивною тільки тоді, коли відмовиться від внутрішніх спостережень.

Джон Бродес Уотсон

Уотсон Джон Бродес (1878–1958) – американський психолог, основоположник біхевіоризму. Уотсон став найбільш популярним лідером біхевіористського руху. Заслуга Уотсона в тому, що він розширив сферу психічного, включивши в нього тілесні дії тварин і людини. Однак домігся він цього дорогою ціною, відкинувши як предмет науки величезні багатства психіки, які не зводились до поведінки, яку можна спостерігати. Освіту здобув в коледжі Фурмана та Чиказькому університеті. Викладав в Чиказькому університеті і Балтиморському університеті Дж. Гопкінса.

У 1913 р. Уотсон опублікував статтю «Психологія з точки зору біхевіориста», яка стала маніфестом нового напрямку в психології. Публікацію цієї статті в журналі «Psychological

Review» прийнято вважати датою виникнення біхевіоризму. У ній Уотсон висловив ідею про необхідність проведення поведінкових досліджень, припустивши, що поведінку необхідно розглядати як реакцію організму на зовнішні стимули.

Також він висловив тезу про марність спостережень за станами свідомості. Автором була описана знаменита стимульно–реактивна формула S– R (стимул – реакція). Вчений вважав, що поведінка може бути пояснена за допомогою спостереження за зовнішніми впливами на організм і його реакціями на них.

На думку вченого, управління емоційними реакціями цілком можливе, що він і спробував довести в дослідях з маленькими дітьми. В ході експериментів у дітей за допомогою гучного звуку викликалося почуття страху в поєднанні з пред'явленням їм кролика. Згодом почуття страху виникало у дітей вже як тільки вони бачили будь-які пухнасті об'єкти. У 1928 р. Уотсон спільно з Р. Рейнер опублікували книгу «Психологічна підтримка дітей», що викликала великий інтерес серед батьків. У книзі були подані практичні рекомендації для батьків, які виховують дітей, а виховний процес розглядався як процес навчання.

Серед сподвижників Уотсона виділялися великі експериментатори –Вільям Хантер і Карл Спенсер Лешлі.

Вільям Хантер

Хантер Вільям (1886–1954) – британський лікар. У 1914 р. створив схему для вивчення поведінкових реакцій, яку назвав відстроченою. Він показував мавпі банан в одному з двох ящиків, потім ховав від неї це видовище ширмою, яку через кілька секунд прибирав. Мавпа після цього успішно знаходила банан, що доводило, що тварини спочатку здатні не тільки на безпосередню, але і на відстрочену реакцію на імпульс.

Карл Спенсер Лешлі

Лешлі Карл Спенсер (1890–1958) – американський психолог і фізіолог, фахівець в області

поведінкової психології і нейропсихології. Був учнем Уотсона, працював в університеті Чикаго і Гарвардському університеті, а потім в лабораторії Йеркса з вивчення приматів. За допомогою експериментів виробляв у якої-небудь тварини навик, а потім видаляв йому різні частини мозку, щоб з'ясувати, чи залежить від них вироблений рефлекс чи ні. Вчений дійшов висновку, що всі частини мозку рівноцінні і з успіхом можуть замінити одна одну. Він, як і інші біхевіористи, вважав, що свідомість безостаточно зводиться до тілесної діяльності організму.

Вчених-біхевіористів об'єднувала переконаність у безплідності поняття про свідомість, в необхідності покінчити з «менталізмом». Однак єдність перед загальним противником – інтроспективною концепцією – втрачалася при вирішенні конкретних наукових проблем. У психології відбувалися трансформації, які призвели до зміни біхевіоризму. Система ідей Уотсона в 30-х роках вже не була єдиним варіантом біхевіоризму.

Категоріальний апарат біхевіоризму зазнав поразки, тим самим сказавши про його слабкість. Категорія дії, яка односторонньо трактувалась в цій програмі, не могла успішно розроблятися при редукції образу та мотиву. Без них сама дія втрачала свою реальну плоть. Образ подій і ситуацій, на які завжди орієнтована дія, опинився у Уотсона зведеним до рівня фізичних подразників. Фактор мотивації або взагалі відкидався, або виступав у вигляді декількох примітивних афектів (типу страху), до яких Уотсон змушений був звертатися, щоб пояснити умовно-рефлекторну регуляцію емоційної поведінки. Спроби включити категорії образу, мотиву та психосоціальних відносин у біхевіористську програму привели до її нового варіанта – необіхевіоризму.

Питання до розділу

1. Які основні категорії біхевіоризму?
2. У чому полягав погляд Д.Б. Уотсона на поведінку?
3. У чому полягав експеримент Д.Б. Уотсона з дітьми?
4. У чому полягали експерименти В. Хантера і К. С. Лешлі?

Теми рефератів

1. Біхевіоризм – історія формування та основні ідеї.
2. Критика біхевіоризму.
3. Причини виникнення необіхевіоризму.

Список літератури

1. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней: Учебник для вузов / А.Н. Ждан.– 5-е изд., перераб. и доп.— М.: Академический Проект, 2004.— 576 с.
2. Кондаков И.М. Психология. Иллюстрированный словарь / И.М. Кондаков. – 2-е изд. доп. и перераб. – СПб., 2007,– 284 с.
3. Константинов В. В. История психологии: учебное пособие / В.В. Константинов. – Пенза: ПГПУ им. В. Г. Белинского, 2007. – 144 с.
4. Лихи Т. История современной психологии / Т. Лихи.– 3-е изд. СПб.: Питер, 2003. – 448 с.
5. Марцинковская Т.Д. История психологии / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2001. – 538 с.

Необіхевіоризм

Необіхевіоризм – напрям американської психології, що виник у 30-ті роки ХХ століття у відповідь на нездатність класичного біхевіоризму пояснити цілісність поведінки тварин і людей. Суть класичного біхевіоризму полягала в тому, що реакції (R) живих істот обумовлені впливом стимулів (S). Поведінка являє собою безліч ланцюжків стимул – реакція, кожна з яких сформувалася в результаті підкріплення. Необіхевіоризм розширив цю модель, ввівши поняття *проміжних факторів* (проміжних змінних (V)), кожен з яких впливає на процес формування звичок стимул – реакція: підсилює, уповільнює або перешкоджає підкріпленню.

Ключовими фігурами необіхевіоризму стали Кларк Л. Халл, Беррес Ф. Скіннер та Едвард Ч. Толмен.

Беррес Фредерік Скіннер

Скіннер Беррес Фредерік (1904–1990) – американський психолог. Вніс величезний вклад в розвиток і популяризацію біхевіоризму. Він отримав багато професійних нагород, а перед самою смертю удостоївся прижиттєвого занесення в почесний список осіб, які відзначилися за видатний внесок в психологію Американської асоціації психологів. Як і Уотсон, він висуває в якості предмета дослідження поведінку організму і, зберігаючи двочленну схему його аналізу, вивчає тільки його рухову сторону.

Здобув освіту в коледжі Гамільтона в Нью-Йорку і Гарвардському університеті. Викладав в університетах Міннесоти, Індіани і в Гарварді. Займаючись науково-дослідною діяльністю в Гарвардському університеті і вивчаючи поведінку тварин, Скіннер винайшов експериментальний ящик, який згодом був названий «ящиком Скіннера». Потрапивши в цей ящик, тварини при натисканні на важіль, який відкривав годівницю, отримували позитивне підкріплення. Важіль був з'єднаний з самописцем, який здійснював реєстрацію руху.

Вчений вважав, що існує два типи поведінки: респондентна і оперантна. Під респондентною поведінкою розумілася поведінка, в основі якої лежать реакції, що виникають у відповідь на вплив будь-якого стимулу.

Під оперантною поведінкою розумілася така поведінка, коли спочатку спонтанно проводилася реакція, а потім відбувалося її підкріплення. Б. Скіннер запропонував типологію оперантної поведінки, що включає кілька її видів:

- 1) інструментальне обумовлення;
- 2) навчання за допомогою проб і помилок;
- 3) вербальне обумовлення;
- 4) формування понять.

Оперантні реакції Скіннер розглядає як активну поведінку. Однак реально активність зводиться до системи випадкових сліпих хаотичних проб, деякі з яких, що виявились правильними, підкріплюються. Отже, організм знаходиться у владі стимулів, що підкріплюються.

Таким чином, вченим була розроблена техніка «оперантного обумовлення», за допомогою якої досягалася

корекція поведінки за рахунок використання поступового підкріплення. Оперантне обумовлення набуло великого поширення в США як ефективний засіб виховання розумово відсталих дітей.

У 1957 р. була опублікована монографія Скіннера «Вербальна поведінка», в якій була розвинена теза про те, що розвиток мови можна розглянути в контексті формування оперантної поведінки: дитина виробляє слова, отримуючи підкріплення від дорослого (позитивне чи негативне).

Едвард Чейс Толмен

Толмен Едвард Чейс (1886 – 1959) – американський психолог, представник необіхевіоризму. Автор концепції «когнітивних карт».

У 1911 р. Толмен здобув ступінь бакалавра з електрохімії, але на останньому курсі захопився психологією, а тому продовжив освіту вже в цьому напрямку. У 1915 р. захистив дисертацію на тему ретроактивного гальмування і в цьому ж році почав викладати в Північно-західному університеті, але в 1918 р. був звільнений і продовжив кар'єру в Каліфорнійському університеті в Берклі – почав викладати новий курс порівняльної психології, який базувався на моделях Йеркса. Крім того, вчений проводив експериментальні дослідження з навчання шурів в лабіринті.

Разом зі своїми студентами Толмен проводив експерименти з латентного навчання, методу проб і помилок, який застосовувався до навчання шурів. Оскільки теорія Толмена посідала проміжне місце серед поширених в той час різних теорій, йому необхідно було знайти визнання серед колег-біхевіористів, а також показати, що він в змозі оцінити всі складності поведінки. Результати цих досліджень, опубліковані в середині 1920–х рр., розходилися з теоріями «стимул – реакція», що домінували після 1930 р.

У книзі «Цілеспрямована поведінка у тварин і людини», виданій в 1932 р., Толмен описав свою теорію, що виникла на основі проведених ним лабораторних досліджень. Основою цієї теорії стали запроваджені ним поняття проміжних змінних, що являють собою сукупність пізнавальних і спонукальних чинників, що діють між безпосереднім стимулом і відповідною

поведінкою. Виводячи основні принципи теорії, Толмен ґрунтувався на двох класах проміжних змінних: потребових, як, наприклад, потреба в їжі, безпека, сексуальний потяг, і пізнавальних (сприйняття, вміння).

В експериментах дослідника цією змінною виступила «когнітивна (від англ. cognition – пізнання) карта». Таким чином, не можна було обійтися при поясненні поведінки без психологічних понять, які, здавалося б, назавжди були вигнані з біхевіоризму як ненаукові: адже коли вчений говорив про «когнітивні карти», мова йшла фактично про категорії способу (в даному випадку образу лабіриту).

Крім когнітивної карти, в якості проміжних змінних в необіхевіоризмі були названі мета і потреба, причому передбачалося також суто об'єктивне дослідження цих реалій (без залучення будь-яких інтроспективних процедур). Так, наприклад, те, що поведінка щурів визначається якоюсь метою, можна виявити за допомогою вимірювання швидкості її пробіжки по лабіриту – вона більша, чим ближче щур до їжі, яку до цього він не раз знаходив в цьому місці.

У 1937 р. Толмен стає президентом Американської психологічної асоціації. У 1948 р. учений публікує знамениту роботу «Когнітивні карти у щурів і людини», присвячену когнітивним картам. У 1957 р. відзначений нагородою Американською психологічною асоціацією за видатні наукові досягнення.

Величезний вплив на погляди Толмена мали теорії В. Джеймса і Д.Б. Уотсона. З працями цих психологів Толмена познайомив Йеркс, який викладав в Гарварді порівняльну психологію. В. Джеймс критикував атомістичний погляд на свідомість і дотримувався думки, що складні відносини можуть сприйматися безпосередньо, без поділу їх на елементарні складові. Ця точка зору була розвинена багатьма його учнями і послідовниками, в тому числі і Толменом.

Теорії біхевіоризму, з якими зіткнувся вчений, протиставляли себе психології. Він поставив завдання позбутися цього протиставлення, визначивши поняття психології свідомості через дані поведінки.

Психолог вважав головним завданням психології зведення психічних явищ до серії функціональних відносин,

за допомогою яких можна їх передбачати і контролювати. А в якості основної передумови він брав твердження про те, що нижчі і вищі тварини пізнають світ тільки з метою набути навичок поведінки. Таким чином, він робив висновок, що, якщо в світі є щось, що не може бути пізнане таким способом, то воно не може бути пізнане взагалі.

У своїх теоріях Толмен називав поведінку молярною, протиставляючи це поняття існуючій на той час теорії «молекулярної» поведінки. На його думку, акт поведінки – це психологічне утворення, що є якісним, специфічним цілим, що не зводиться до сукупності окремих фізіологічних компонентів. У такому випадку завдання психології можна розуміти як вивчення поведінки в цій його психологічній специфічності, в особливостях, які відрізняють її від фізичних і фізіологічних компонентів, що лежать в її основі.

Толмен вважав, що німецька мова дуже важлива для його теорії. І для того щоб вивчити цю мову, він навіть їздив до Німеччини, де познайомився з Куртом Коффкою. На його думку, англійська, рідна мова вченого, як би пристосована для сприйняття всіх явищ окремо. У німецькій мові, в порівнянні з іншими, дуже велика частка багатоскладних слів, що, за словами вченого, підштовхнуло його до нової оцінки залежностей, які він спостерігав у поведінці щурів.

За Толменом, організм виробляє по відношенню до об'єктів середовища конкретну установку, яку можна визначити, як готовність співвіднести засоби і цілі ще до того, як відбувається реакція. Він навчається знання про те, «що до чого веде» і «що звідки випливає», набуває своєрідної системи очікувань.

Після 1930 р. в теорії навчання стали домінувати теорії Халла і його колег, які вивчають взаємовплив стимулу і реакції. Толмен виявився в опозиції, його теорії не приймалися громадськістю.

На початку 1940–х рр. він повернувся до вивчення латентного навчання, однак займався вже не стільки продовженням розробки власних поглядів, скільки тим, що направив свої зусилля проти домінуючої теорії «стимулу – реакції». Наводячи як приклад досліди з щурами в лабіринті, Толмен вважав, що тільки за допомогою проміжних змінних

можна пояснити, як піддослідні тварини набувають навичок проходження лабіринту. На його думку, в процесі навчання тварини намічали і поступово перевіряли своєрідні «гіпотези», у них існували очікування, установки і готовність реагувати.

Ґрунтуючись знову ж на лабіринтових дослідах, Толмен поставив під сумнів закони вправи і ефекту, прийняті в теорії «стимулу – реакції». Справжній сенс вправ, вважав він, полягає зовсім не в зміцненні зв'язків між подразником і реакцією, а в створенні певних пізнавальних структур.

Що стосується закону ефекту, в якому йдеться про те, що будь-який рух не збережеться без прямого підкріплення його станом задоволеності або дискомфорту, то Толмен вважав, що цей закон далеко не універсальний. У своїх дослідженнях він показав, що процес навчання відбувався і в тих випадках, коли підкріплення відсутнє.

Під час війни він написав книгу «Потяги до війни», яка вийшла в 1942 р. У ній безпосередньо позначилися схильності Толмена до пацифізму і його неприйняття війни. Він став одним із засновників Товариства психологічних досліджень соціальних проблем і очолив рух протесту проти клятви вірності в Каліфорнійському університеті.

У 1951 р. Толмен випустив книгу «Психологічна модель», в якій переглянув свою теорію проміжних змінних і виділив 3 групи останніх. Крім вже існуючої системи потребових змінних, він визначив і систему ціннісних мотивів, під якою розумів явище переваги одних об'єктів над іншими, і *біхевіористське поле* – ситуацію, в якій відбувається дія. Ця книга Толмена стала передумовою для розвитку нових програм теорії дослідження навчання, які завойовували певні позиції в науковому світі, тим самим відсуваючи теорію «стимулу – реакції» на другий план.

Автор спростовував внутрішню психологічну природу поведінкового акту, а тому визначав поведінку не за внутрішніми, а за зовнішніми проявами. Так, він виділяв такі особливості поведінки:

- 1) кожен поведінковий акт спрямований на виконання будь-якої певної мети або відбувається з цільовою ситуації;
- 2) в якості засобів поведінкового акту використовуються об'єкти поведінки;

3) поведінковий акт носить вибірковий характер, причому переважно використовуються кошти, які ведуть до мети коротшими шляхами.

Як послідовник теорії біхевіоризму, він намагався поєднати його з психологією, визначивши психічне через терміни і поняття біхевіоризму. Йому постійно доводилося протистояти послідовникам інших теорій, доводити свою правоту. Вчений створив наукову базу, яка послужила основою для створення інших теорій; багато психологів використовували його методи, що застосовувалися в дослідках над щурами.

Кларк Леонард Халл

Халл Кларк Леонард (1884–1952) – американський психолог, представник необіхевіоризму, професор Єльського університету. Розробив гіпотетико-дедуктивний метод наукового пізнання, а також є автором теорії навчання, яка вважається однією з найбільш значних теорій ХХ століття.

У 1902 р. Халл вступив до Мічиганського університету і отримав спеціальність гірського інженера. У 1908 р. він захворів на поліомієліт, що назавжди зробило його інвалідом, до того ж продовжувала неухильно прогресувати вроджена короткозорість. У підсумку йому довелося вибрати для себе професію, яка не передбачає особливого фізичного навантаження. Ще в юнацькі роки він познайомився з «Основами психології» В. Джеймса і перейнявся глибоким інтересом до цієї науки, тому його вибір припав на психологію. Халл продовжив свою освіту в Мічиганському університеті в обраному ним напрямку і в 1913 р. здобув ступінь бакалавра. Там він вперше зацікавився проблемами навчання і мислення. Закінчивши університет і пропрацювавши шкільним учителем ще протягом року, Халл в 1918 р. захистив докторську дисертацію, яка була присвячена формуванню понять в університеті Вісконсіна в Мадісоні. Там же після здобуття докторського ступеня він займався дослідженням впливу тютюнопаління на ефективність трудової діяльності і вів курс медичної та експериментальної психології, а також тестології. У 1925 р. Халл отримав звання професора. Його

семінари з теорії біхевіоризму були надзвичайно популярні не тільки у студентів, серед яких були Ніл Міллер і Кеннет Спенс, але і вчених-психологів, зокрема Уоррена Мак-Каллока, а також психоаналітиків, антропологів, філософів.

На Халла помітно вплинули праці Чарльза Дарвіна. Вчений прагнув зрозуміти механізм адаптивної поведінки і виявити фактори, що на неї впливають.

Халл пропонував розглядати потребу, потенціал реакції, силу навички, мету в якості визначених «проміжних змінних», тобто умов, які опосередковують рухову реакцію (залежна змінна) на подразник (незалежна змінна).

Психолога цікавив розвиток такої теорії, яка могла б пояснити, яким чином тілесні потреби, навколишнє середовище і поведінка вступають у взаємодію для збільшення ймовірності виживання організму.

До аналізу поведінки вчений намагався підійти математичним чином, не надаючи істотного значення пізнавальним факторам і нейрофізіологічним механізмам.

Вчений вважав, що можна строго науково пояснити поведінку організму без звернення до психічних образів, понять і інших інтелектуальних компонентів. Він вважав, що для розрізнення об'єктів досить такого утворення як потреба. Якщо в одному з коридорів лабіринту тварина може знайти їжу, а в іншому – воду, то характер її рухів однозначно визначається тільки потребою і більше нічим.

Саме Халл першим з вчених поставив питання про можливість моделювання умовно-рефлекторної діяльності, висловивши припущення про те, що якби вдалося сконструювати з неорганічного матеріалу пристрій, здатний відтворити всі істотні функції умовного рефлексу, то, організувавши з таких пристроїв системи, можна було б продемонструвати справжнє навчання методом «проб і помилок». Таким чином, передбачалися майбутні кібернетичні моделі саморегуляції поведінки.

Вчений створив велику школу, яка стимулювала розробку стосовно теорії поведінки фізико-математичних методів, використання апарату математичної логіки і побудови моделей, на яких перевірялися гіпотези про різні способи набуття навичок.

Підхід К. Халла до побудови своєї теорії полягав в тому, що в якості першого кроку він розглянув те, що було відомо про навчання до теперішнього часу. Потім вчений зробив спробу підвести підсумок цих вишукувань і пізніше спробував зробити висновки щодо емпірично перевірених результатів цих узагальнених положень. Даний метод побудови теорії згодом було названо гіпотетико-дедуктивним, або логіко-дедуктивним.

Питання до розділу

1. У чому полягає відмінність необіхевіоризму від класичного біхевіоризму?
2. Які експерименти проводив Б.Ф. Скіннер?
3. У чому полягав погляд Б.Ф. Скіннера на поведінку?
4. Які існують проміжні змінні в необіхевіоризмі за Е.Ч. Толменом?
5. У чому полягав погляд К.Л. Халла на потребу?

Теми рефератів

1. Необіхевіоризм – історія формування та основні ідеї.
2. Необіхевіоризм Е.Ч. Толмена та К.Л. Халла.
3. Гіпотетико-дедуктивний метод наукового пізнання К. Халла
4. Порівняльний аналіз підходу до навчання в теоріях Д.Б. Уотсона та Е.Ч. Толмена.

Список літератури

1. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней: учебник для вузов / А.Н. Ждан.– 5-е изд., перераб. и доп.— М.: Академический Проект, 2004.— 576 с.
2. Кондаков И.М. Психология. Иллюстрированный словарь / И.М. Кондаков. – 2-е изд. доп. и перераб. – СПб., 2007,– 284 с.
3. Константинов В. В. История психологии: учебное пособие / В.В. Константинов. – Пенза: ПГПУ им. В. Г. Белинского, 2007. – 144 с.
4. Лихи Т. История современной психологии / Т. Лихи.– 3-е изд. СПб.: Питер, 2003. – 448 с.

- 5.Марцинковская Т.Д. История психологии / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2001. – 538 с.
- 6.Ярошевский М.Г. История психологии от античности до середины XX в. / М.Г. Ярошевский. – М.: Мысль, 1996. – 416 с.

Розвиток дитячої психології у США.

Педологія Г. С. Холла

Розвиток дитячої психології наприкінці XIX ст. – початку XX ст. був тісно пов'язаний з педологією, наукою про дітей, створеною американським психологом Гренвіллом Стенлі Холлом.

Гренвілл Стенлі Холл

Холл Гренвілл Стенлі (1844 –1924) – американський психолог, вчитель. Його інтереси були зосереджені на розвитку дітей (педології) і еволюційної теорії. Холл був першим президентом Американської психологічної асоціації та першим президентом Університету Кларка.

У 1867 р. закінчив коледж Вільямса, потім навчався в об'єднаній теологічній семінарії. Натхнений роботою «Principles of Physiological Psychology» В. Вундта він здобув ступінь доктора психології під керівництвом У. Джеймса в Гарвардському університеті після декількох років роботи в лабораторії Вундта у Лейпцигу. Там Холл продуктивно займався проблемами загальної психології, досліджуючи пропріорецепцію – відкрити І. М. Сеченовим роль м'язової чутливості в сприйнятті простору.

Холл відомий як основоположник педології, яка в його розумінні спиралася на еволюційну психологію в дусі Дарвіна і Сеченова, а не на евгеніку. Холл також був засновником перших журналів, присвячених проблемам вікової психології. З 1891 р. під його редакцією став видаватися журнал «Педагогічний семінар і журнал генетичної психології», а з 1910 р. – «Журнал педагогічної психології».

У 1882 р. (до 1888 р.) він був призначений професором психології та педагогіки університету Джонса Хопкінса і створив те, що вважається першою американською

лабораторією психології, в якій почалося вивчення психічного розвитку дітей, переважно підлітків.

У своїй лабораторії Холл дослідив підлітків і юнаків, розробивши для них спеціальні опитувальники, метою яких було вивчення різних сторін психіки юнаків. Спочатку ці опитувальники давали вчителям для збору відомостей про те, як діти уявляють навколишній світ. Незабаром їх зміст розширився, з'явилися спеціальні анкети для підлітків, вчителів та батьків. Коли діти відповідали на питання, вони повинні були розповісти не тільки про свої знання, уявлення про світ або ставлення до інших людей, але і про свої переживання, зокрема про свої моральні і релігійні почуття, ранні спогади, про радощі і побоювання. Отримані відповіді статистично оброблялися, що допомагало скласти цілісну картину психологічних особливостей дітей різного віку. Матеріали, які були отримані в дослідженні Холла, дозволяли також скласти комплексну характеристику дітей, проаналізувати їх проблеми як з точки зору дорослих, так і з позицій самих підлітків.

Вчений дійшов висновку, що в основі психічного розвитку дитини лежить біогенетичний закон, сформульований учнем Дарвіна Е. Геккелем. Однак Геккель говорив про те, що зародки в своєму ембріональному розвитку проходять ті ж стадії, що і весь рід за час свого існування. Холл же поширив дію біогенетичного закону на людину, довівши, що онтогенетичний розвиток психіки дитини є коротким повторенням всіх стадій філогенетичного розвитку психіки людини.

Теорія рекапітуляції Холла стверджує, що послідовність і зміст цих етапів задані генетично, тому ні ухилитися, ні минути якусь стадію свого розвитку дитина не може.

Вчений, виходячи з необхідності для дітей проживання всіх стадій психічного розвитку людства, розробив механізм, який допомагає переходу з однієї стадії на іншу. Оскільки реально дитина не може перенестися в ті ж ситуації, які пережило людство, то перехід від однієї стадії до іншої здійснюється в грі, яка і є таким специфічним механізмом. Так і з'являються дитячі ігри у війну, в козаків-розбійників і т. д. Холл підкреслював, що важливо не обмежувати дитину в

прояві її інстинктів, які таким чином зменшуються, в тому числі і дитячі страхи.

Як уже зазначалося, Холл був засновником педології – комплексної науки про дитину, в основі якої лежить ідея педоцентризму, тобто ідея про те, що дитина є центром дослідницьких інтересів багатьох професіоналів – психологів, педагогів, біологів, педіатрів, антропологів, соціологів та інших фахівців. З усіх цих областей в педологію входить та частина, яка має відношення до дітей. Таким чином, дана наука якби об'єднує всі галузі знань, пов'язані з дослідженням дитячого розвитку.

Однак багато положень педологічної концепції Холла були досить скоро переглянуті, а педологія дуже швидко завоювала популярність у всьому світі і була визнана майже до середини ХХ ст. Її популярність пояснювалася головним чином її орієнтованістю на практику, тобто зв'язком з безпосередніми потребами педагогіки і практичної психології. Адже в реальній педагогічній практиці вчителі і вихователі стикаються з цілим комплексом проблем, серед яких і здоров'я дітей, і їх психічні якості, і соціальний статус, і освіта їхніх батьків. Ці завдання і вирішувала педологія, розвиваючи комплексний підхід до дослідження дітей. Таке комплексне, всебічне вивчення дитини і висунення проблеми розвитку в центр дослідницької роботи було цінним завоюванням педології, тому багато провідних психологів, які вивчали розвиток дитячої психіки, працювали в її руслі.

Холл вніс значний вклад в розвиток психологічної науки і прикладної психології. Він висловив ідею створення експериментальної дитячої психології, з'єднавши вимоги педагогічної практики з актуальними на той час досягненнями біології і психології.

Питання до розділу

1. У чому полягає теорія рекапітуляції Г.С. Холла?
2. Про який механізм переходу між стадіями розвитку говорив Г.С. Холл?
3. Який вплив здійснив Г.С. Холл на педологію?

Теми рефератів

1. Педологія Г.С. Холла.
2. Теорія рекапітуляції Г.С. Холла

Список літератури

1. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней: Учебник для вузов / А.Н. Ждан. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Академический Проект, 2004. – 576 с.
2. Кондаков И.М. Психология. Иллюстрированный словарь / И.М. Кондаков. – 2-е изд. доп. и перераб. – СПб., 2007, – 284 с.
3. Константинов В. В. История психологии: учебное пособие / В.В. Константинов. – Пенза: ПГПУ им. В. Г. Белинского, 2007. – 144 с.
4. Лихи Т. История современной психологии / Т. Лихи. – 3-е изд. СПб.: Питер, 2003. – 448 с.
5. Марцинковская Т.Д. История психологии / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2001. – 538 с.
6. Марцинковская Т.Д. История детской психологии: Учебник для студ. пед. вузов / Т.Д. Марцинковская. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. – 272 с.

Етнопсихологія дитинства М. Мід

На розвиток генетичної психології значно вплинули роботи етнопсихологів, які досліджували особливості психіки дітей, що виховувалися в різних культурних і соціальних умовах. До цих робіт належать праці американської дослідниці Маргарет Мід.

Мід Маргарет (1901– 1978) – американський антрополог. У 1923 р. здобула ступінь бакалавра в Колумбійському університеті, а в 1924 р. захистила там же магістерську дисертацію. На її наукові погляди дуже вплинули Рут Бенедікт та Франц Боас. У 1925 р. вона вирушила на польові дослідження в Полінезії, на Самоа, де збирала великий матеріал про процес соціалізації дітей і підлітків в самоанське суспільство. Після повернення з Полінезії в 1926 р. почала працювати куратором в Американському музеї природної історії в Нью-Йорку. У 1929 р. захистила дисертацію в

Колумбійському університеті і здобула ступінь доктора філософії.

М. Мід основну увагу приділяла проблемам соціалізації дітей в різних культурах, а об'єктом її вивчення були не сучасні, а традиційні суспільства, традиційна, замкнута культура, яка збереглася в окремих районах Полінезії і Латинської Америки.

У своїх роботах «Дорослішання на Самоа» (1928 р.), «Як ростуть в Новій Гвінеї» (1930 р.), «Пол і темперамент у трьох примітивних суспільствах» (1935 р.) автор досліджувала особливості походження вікових криз (насамперед підліткової) в різних соціальних умовах, розвиток статевої ідентифікації у дітей, а також вплив дитино-батьківських відносин на інтелект і особистісні якості дитини. Доводячи провідну роль соціокультурних чинників в психічному розвитку дітей, Мід показала, що особливості статевого дозрівання, формування структури самосвідомості, самооцінки залежать в першу чергу від культурних традицій даного народу, особливостей виховання і навчання дітей, домінуючого стилю спілкування в родині. Вона ввела в психологію новий термін "інкультурація".

Вона показала, що існує обмежений набір типів темпераменту, кожен з яких характеризується певним поєднанням вроджених якостей і способів поведінки (зокрема, вираження емоцій). При цьому соціально схвалювана поведінка (в тому числі і в першу чергу статева) стилізується культурою відповідно до контрастуючих моделей темпераменту. Тому ті люди, чий темперамент несумісний з типом соціальних емоцій, який необхідний для даної культури, виявляються в уразливому становищі, і їх відчуження від суспільства є, з точки зору Мід, цілком закономірним і прогнозованим.

Саме прагнення дослідити механізми передачі культурних цінностей від покоління до покоління привело Мід до вивчення динаміки формування національного характеру, етичних і статевих стандартів поведінки та взаємин між різними поколіннями.

Вона виділила три основні типи культурного обміну знаннями між старшим і молодшим поколіннями:

1) постфігуративний – передача знань від дорослих до дітей;

2) конфігуративний – отримання дітьми і дорослими знань переважно від своїх однолітків;

3) префігуративний – передача знань від дітей до дорослих.

Однак дослідження Мід критикували. У 1983 р. новозеландський антрополог Дірек Фріман видав книгу «Маргарет Мід і Самоа: зведення і розвінчання антропологічного міфу», в якій показав, що робота Мід була заснована на брехні.

Мід описала картину самоанського життя, яку вона склала всього за кілька місяців і яка відображає суспільство, в якому втрачено всі родинні зв'язки, суспільство, яке не знає батьківського авторитету, лицемірно відноситься до невинності нареченої. Сексуальне насильство якщо і існувало, то нібито було невідоме до введення моральних заборон білої цивілізації. Дослідник присвятив половину свого життя вивченню самоанської культури і, на повну протилежність Мід, знайшов, що у самоанців панують міцні сімейні зв'язки, батьківський авторитет, і що вони строго дотримуються культу невинності. Фрімен ретельно розібрався в статистиці зґвалтувань і зазначив що Мід, ймовірно, не читала самоанських газет, посилаючись на «Таймс», в яких регулярно повідомлялося про випадки зґвалтування під час її перебування там з 1925 по 1926 р.

Питання до розділу

1. Що досліджувала М.Мід в своїх роботах?
2. Що означає термін «інкультурація»?
3. Які типи культурного обміну знаннями виділяла М.Мід?
4. За що роботи М.Мід критикували?

Теми рефератів

1. Етнопсихологія М.Мід.
2. Дослідження М.Мід та їх критика.

Список літератури

1. Марцинковская Т.Д. История психологии / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2001. – 538 с.
2. Ярошевский М.Г. История психологии от античности до середины XX века / М.Г. Ярошевский. – Учеб. пособие. – М., 1996. – 416 с.

Етнопсихологія Р. Бенедікт

Бенедікт Рут (1887–1948) – американський антрополог, представник етнопсихологічного напрямку в американській антропології. Досліджувала взаємозв'язки психіки і культури, психології та антропології.

У 1905 р. Бенедікт вступила до престижного коледжу Вассара, який закінчила в 1909 р., здобувши ступінь бакалавра гуманітарних наук. У коледжі спеціалізувалася в області англійської літератури, але продовжувати кар'єру в цьому напрямку не стала.

У 1921 р. Бенедікт вступила до Колумбійського університету, де її науковим керівником став видатний американський антрополог Франц Боас. У 1923 р. Бенедікт здобула ступінь доктора філософії, захистивши дисертацію.

У цей час почалася її дружба з молодими дослідниками Едуардом Сепіром і Маргарет Мід, яка, мабуть, переконала її помінати спеціалізацію з психології на антропологію.

У 1934 р. Бенедікт очолила відділення антропології Колумбійського університету. У 1941 р. стала членом - засновником Інституту інтеркультурних досліджень. В цей же час Службою військової інформації США їй було доручено провести аналіз японської культури. Результатом стала знаменита робота «Хризантема і меч».

Також у 1934 р. вийшла її книга «Моделі культури», яка перекладена 14 мовами і викладається в американських університетах як класична праця з культурної антропології. Саме в цій праці Бенедікт розвинула нову теоретичну схему вивчення культур. В основі такого дослідження лежить концепція «моделей культури», яка спрямована на виявлення властивій кожній культурі єдності – центрального стрижня, загальної теми культури, що визначає конфігурацію всіх її елементів. Цей центральний момент Бенедікт називає етосом культури. За Бенедікт, природа окремої людини настільки пластична, що суспільство «ліпить» з неї щось подібне до себе.

На цій же концепції ґрунтується і робота «Хризантема і меч», видана в 1946 р. Тут основною метою автора було виявлення етосу японської культури. Крім того, через принципову неможливість вивчати японську культуру зсередини (книга була написана під час Другої світової війни, де США протистояла Японія), Бенедікт був запропонований і теоретично обґрунтований метод вивчення культури на

відстані. Цей метод базується на вивченні історичних досліджень, мемуарів мандрівників, художньої літератури, філософії і релігії, пропагандистських і політичних матеріалів.

Рут Бенедікт робила щось більше, ніж просто описувала поведінку людей як продукт тієї чи іншої культури. Вона прагнула описати культуру як психологічну цілісність. Її мало цікавила індивідуальна психологія як така і психологічний розвиток особистості. Говорячи про психологічну концепцію

Бенедікт (яка в цьому своєму аспекті значно вплинула і на концепції багатьох інших антропологів), слід зазначити, що вона мала на увазі незвичайну пластичність людської природи: соціальне і культурне оточення фактично ліпить з особистості все, що йому до вподоби, особистість стає як би частиною культури.

Питання до розділу

1. У чому полягає концепція «моделей культури» Р. Бенедікт.
2. На чому базується метод вивчення культури на відстані?

Теми рефератів

1. Етнопсихологія Р. Бенедікт.
2. Концепція «моделей культури» за Р. Бенедікт.

Список літератури:

1. Бенедікт Р. Психологические типы в культурах Юго-Запада США / Бенедікт Р. // Антология исследований культуры. — М.: Университетская книга, 1997. — Т. 1.
2. Бенедікт Р. Хризантема и меч: Модели японской культуры / Бенедікт Р. — Пер. с англ. М. Н. Корнилова, Е. М. Лазаревой и В. Г. Николаева. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. — 256 с.

Розділ VII.

ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

Як відомо, Україна наприкінці XIX – на початку XX століття входила до складу різних держав. Більша частина української етнографічної території належала Російській імперії, а західна частина українських земель перебувала під владою Австро-Угорщини (Східна Галичина й Північна Буковина входили до складу Австрії, а Закарпатська Україна – до Угорщини). Розвиток психологічної науки в кожному регіоні України відбувався в руслі світової науки, але мав і свою специфіку, яку необхідно вивчати й знати. Особливо тепер, коли в Україні йдуть активні процеси усвідомлення національної історії, культури. Ці знання не лише збагатять нас інформацією про погляди різних учених, а й дадуть змогу побачити місце вітчизняної науки, у тому числі й психології, у світовій науці: її загальні риси, своєрідність, цінність. На шляху становлення української психології як науки, виникали різні школи, напрями і концепції; за своїм характером вони були різними, часто суперечили одна одній.

Чимало вітчизняних психологів починали свої дослідження в Україні, а потім з різних причин виїжджали на постійне місце

проживання до політичних центрів, імперій, інших країн і нерідко презентували там свої досягнення, уміння. Проте вони вносили помітний слід у вітчизняну психологічну науку, яка розвивалася й на українських територіях, часто всупереч багатьом труднощам і перешкодам.

Старослов'янські міфологічні уявлення про душу

Давні слов'яни уявляли душу в різних образах. Найпоширенішим серед цих уявлень було зображення душі у вигляді **вогню**, який мав величезну творчу силу, без якої неможливе життя на землі. Різну психічну діяльність порівнюють із вогнем, що знаходить прояв у відповідних епітетах: почуття – гаряче, тепле, полум'яне; любов і ворожнеча то запалюються, то згасають. Бог – громовик створив першу людину й запалив вогонь у її домашньому вогнищі. Болотні вогні, і ті, що світяться на могилах, визнаються за душі померлих. Як стверджують міфологічні вірування, кожна людина, народжуючись на світ, отримує свою свічку, а коли людина помирає, і свічка її згасає.

Зображення душі у вигляді **зірки** походить від уявлення душі-вогню, бо душі вважалися іскрами вогню, тому й смерть уподібнювалася падаючій зірці, яка швидко згасає. У старослов'янських міфологічних віруваннях кожна людина мала на небі свою зірку, а з її падінням припинялося життя.

Слов'янські племена уявляли душу також у вигляді **диму, пари, вітру, тіні**. Якщо в трубі гуде вітер, це означало, за їхніми віруваннями, що в хаті з'явилась душа, яку послано на землю для каяття.

Існували уявлення душі в образах комах й птахів. Вони вірили, що душа померлого з'являється перед своїми рідними у вигляді метелика і літає навколо свічки.

Образи русалок – це душі людей, які самі себе згубили і не були поховані. Для русалок клали на вікна гарячий хліб, щоб вони могли насичуватися його паром. О. М. Афанасьєв, аналізуючи фольклорний матеріал, вказує на цікаву особливість тіней померлих: у зимовий період вони скуті холодом, морозами, ціпеніють, впадають у тривалий сон, як і

всі творчі сили природи, а весною, з відродженням Сонця і Бога-громовика душі знову пробуджуються до нового життя.

Список літератури

1. Гриньова Н.В. Історія психології: курс лекцій: навчальний посібник / Н.В.Гриньова.— Умань: Візаві, 2012. — 209 с.
2. Скрипченко О. Загальна психологія: навчальний посібник / О.Скрипченко, Л.Долинська, З.Огороднійчук. — К.: «А.П.Н.», 2001. — 356 с.

Паростки психологічних знань в Київській Русі

Перші прояви формування прикладної наукової психології вже можна спостерігати в Київській Русі. Глибока та яскрава культура Київської Русі відбилася і в започаткованих принципах допомоги не тільки старцям та убогим, але й "біснуватим", тобто психічнохворим.

Період становлення Київської Русі, який припав на IX–XI ст., пов'язують із зародженням першої психологічної думки. Як стверджує видатний радянський психолог Б. Г. Ананьєв: «У давньоруському фольклорі, билинах і казках відобразилась і зміцніла народна мудрість, своєрідна філософія практичного життя, що становить великий інтерес для розробки історії психологічних уявлень і понять». На особливу увагу заслуговує етико-психологічний бік народного епосу, який розкриває рівень і ступінь духовного розвитку людини, відображає його своєрідне бачення природи та й цілого світу. Цей епос набув міфологічну сутність, відобразився в численних фантастичних оповіданнях, переказах, тобто зберігся у пам'яті народу та літературі. Не зважаючи ані на переслідування церкви й держави, ані на християнський світогляд, який насаджувався зверху і певною мірою увійшов у побут, мораль та звичаї того ж народу, створили паралельно додатковий різновид міфотворчості, тільки уже християнської.

Період Київської Русі (IX–XIII ст.) постає в ідеологічному протистоянні: язичницького (політеїстичного) вірування, на

основі якого й виникла практична народна психологія, що містила моральні цінності та християнські ідеології.

Як ми знаємо із історії, Київська Русь, яка мала широкі зв'язки з Візантією, була однією з найбільш розвинених і культурних держав світу. Уже в IX ст. через візантійську писемність Русь знайомиться з давньогрецькою філософією й психологією. Починають перекладати велику кількість творів візантійських учених, з'являються оригінальні приклади руської писемності. Твори східної патристики, містили списки, підсумки й наукові досягнення античності, пропонували не тільки християнський світогляд, а й певні енциклопедичні відомості про виникнення і становлення світу, про відносини душі і тіла, живу людську психологію тощо. Книжки Луки Жидяти, Іларіона, Феодосія Печерського, Кирила Турівського, Климента Смолятича, Володимира Мономаха, Данила Заточеника дають уявлення про давню руську літературу, яка висуває проблему людини на передній план. Створюється своєрідна ідеал – психологія, яка вивчала питання про те, якою за своїм психолого-етичним змістом має бути людина як взірець наслідування – громадянин, сім'янин, ратник, ремісник або віруючий, що дотримується аскези (зречення чуттєвого світу). Ідеал-психологія пронизує наскрізь билинний епос, як київський, так і новгородський.

У XVIII ст. душевнохворі розміщувалися в монастирях (Києво-Печерська Лавра, Києво-Межигірський монастир), створювалися нові форми піклування про психічнохворих [3].

Давньоруська література, створюючи ідеальний образ людини, має характер повчання – це відображено у творі Володимира Мономаха «Повчання» і творах перших літописців. «Повчання» – це яскравий твір, у якому формують ідеальні людські якості. Сам твір був створений у формі звернення до його дітей, але акцент був зроблений на народі у цілому: яким йому бути, щоб жити у щасті, злагоді. Головною метою даного твору є формування в людей позитивних рис характеру. В. Мономах писав, що не потрібно піддаватися ліні, страху, треба робити все для досягнення поставленої мети; малими справами людина показує свою гідність, а не затворництвом, ні чернецтвом, ні голодом, від чого нерідко чекають благочинності. У своїй роботі Володимир ставить

зовсім не риторичне запитання «Що таке людина?» і поєднує його з іншими: «Як улаштовано небо?», «Яка природа Сонця та зірок?», «Що таке темрява, а що таке світло?» Він вважає, що навіть у поведінці тварин, птахів, риб є певна послідовність дій і свого роду мудрість.

В. Мономах вважав, що створення людини є великим чудом, але його більше цікавила різноманітність людських моральних облич, характерів, особливостей долі кожної людини. Якщо зібрати всіх людей і порівняти їх між собою, то можна побачити великі індивідуальні відмінності. Все, що існує в нашому світі, має відношення до людини: вона не тільки користується всіма благами нашої природи, але й допомагає в їх створенні, і навіть відкритті. Володимир закликає не забувати вбогих, допомагати сиротам, не кривдити вдовиць і по змозі перешкоджати тим, що мають владу губити людей: «Ні правого, ні винного не слід убивати або веліти вбити!». В. Мономах закликав народ самому бути активним, діяльним, а не надіятися на когось: адже це найважливіша якість, особливість людини. Душа й тіло найчастіше гинуть від брехні, пияцтва і розпусти. Гостинність треба виявляти до всіх людей незалежно від їхнього роду і становища. Добрі вчинки слід підтверджувати наступними вчинками – так удосконалюється життя в цілому. Автор «Повчання» постійно звертає увагу до теми працелюбства. Він вважав, що це та якість людини, яка робить її гідною до кінця своїх днів, а наполегливість у труді – це основа успіху в усіх починаннях. В. Мономах стверджував, що повчання стосуються передусім ідеалу поведінки, виходячи з якого автори дають ґрунтовний аналіз реального характеру людини, її почуттів, думок [2].

У «Посланні» Київського митрополита Никифора (1104–1121 рр.) Володимирі Мономаху дається категорійне визначення компонентів психіки, визначається три частини душі: **словесна (розум), нестямна (почуття) і бажальна (воля)**. Словесна частина первісна і панує над іншими, з її допомогою людина виділяється серед усього живого, завдяки їй пізнає і небо, і землю, і все, що існує у світі, завдяки їй замислюється над сенсом буття. Душа, як пише Никифор, має своїх «слуг», «воеводу», «наставника». Будучи безплотною, вона

спрямовує свою діяльність залежно від співвідношення трьох своїх частин. Розв'язуючи психофізичну проблему, Никифор уміщує душу в голову, розум душі наповнює своєю силою все тіло. Органи чуття надають людині в цілому правильні відображення зовнішнього світу, але це передбачає обов'язкову участь розуму. Зорові відчуття в розкритті істини мають перевагу над іншими, яким не можна ні вірити, ні не вірити; сприйняте на їхній основі слід перевіряти власними міркуванням [1, с.107–130].

Список літератури

1. Гриньова Н.В. Історія психології: курс лекцій: навчальний посібник / Н.В.Гриньова.— Умань: Візаві, 2012. — 209 с.
2. Зародження і розвиток психології в Україні [Електронний ресурс] —2014. — №3. — С. 3. — Режим доступу до статті: [http:// ru.osvita.ua / vnz / reports / psychology / 29420 /](http://ru.osvita.ua/vnz/reports/psychology/29420/)
3. Марцинковская Г.Д. История психологии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Г.Д.Марцинковская. — М.: Издательский центр «Академия», 2001. — 544 с.
4. Роменець В.А. Історія психології Стародавнього світу та середніх віків / В.А. Роменець. — К., 1983.— 394с.

Розвиток психології в Україні у XVII столітті

В Україні того часу велику просвітницьку роботу вели **братські школи**, вони розповсюджували грамотність і знання людської природи, культури, в тому числі і філософські, і звичайно ж, психологічні. Студенти навчали народ і книжкової мудрості, і різних мистецтв. Також підручники вищої школи виносили на розгляд широкої публіки. Важливу роль і значення відіграла релігія (в даному випадку – православ'я) та її вплив на передових людей того часу. Найперший вищий навчальний заклад України – Києво-Могилянський колегіум, який з часом став академією, був заснований Петром Могилою в 1632 році. Це був час, коли українське суспільство, прислухаючись до голосу інстинкту національного самозбереження, рішуче ставало на шлях

пошуку свого гідного місця в соціальній і політичній структурі тогочасної Європи, пошуку самобутніх форм участі в Європейському духовному розвитку [1; с.110].

Касіян Сокович

Касіян Сокович (1578–1647) – філософ, культурно–освітній діяч, письменник. Народився в с. Потелич (нині Нестерівський район Львівської області), освіту здобув у Замойській академії й Краківському університеті братської школи, з 1824 р. — проповідник Люблінського братства. Найбільш відомими психологічними працями є «Аристотелеві проблеми, або питання про природу людини з доповненнями предметів до шлюбних та поховальних обрядів» (1620 р.), та «Трактат про душу» (1625 р.). У даних працях Сокович ставить перед психологією певні практичні завдання: як жити відповідно до природи, коли душа розмірковує про речі – це називається розумом, а коли згадує – пам'яттю. Вона має багато назв і титулів саме тому, що є невидимою і не може в інший спосіб виразити свою природу, окрім як через свої дії та їх наслідки.

К. Сокович стверджував, що психіка є зрізом Всесвіту і кожну свою здатність вона виявляє як тотальність і цілісність, а Душа є дзеркалом цього ж Всесвіту. У поведінці філософ пропонує дотримуватись «розумних поміркованостей». Відмічаючи багатство людських особистостей, Сокович будує типологію людей на основі особливостей їхнього самопізнання: якою мірою вони охоплюють загальнолюдське в собі та співвідносять його зі своїми індивідуальними якостями. На основі всіх своїх спостережень, знань він задавався одним питанням «Як я повинен вчинити?»

Сокович, як тонкий спостерігач фізіологічних феноменів, аналізує походження звичаїв із вчинками людей, не перестає дивуватись чуду психічного буття людини, бачити в ній дуже тонке мистецтво природи. Психологія людини, за Соковичем, виникає у живої істоти через її належність до сім'ї, до суспільства, до Всесвіту. За його вченням психологія людини знаходить своє втілення і в злодіяннях, і у високоморальних вчинках.

Інокентій Гізель

І. Гізель (1600–1683 рр.) – просвітник, філософ, церковний діяч та історик. Народився у Пруссії, навчався в Київській колегії, маючи вже солідний запас знань, а навчаючись в ній, вражав професуру і студентів умінням відстоювати свої погляди, спираючись не тільки на авторитет Св. Письма, а й на людський інтелект, здоровий глузд, науковий аналіз явищ природи, гуманістичні категорії моралі, які виробляла просвітницька Європа. Такі якості юнака помітив П. Могила і за власні кошти допоміг йому навчатися за кордоном, де він слухав лекції у Замойській академії, а потім в університетах Англії. Після повернення до Києва був обраний професором філософії, а потім ректором Києво-Могилянської академії (1646– 1650 рр.). З 1650 року — ігумен київський Кирилівського та Миколаївського монастирів, а з 1656 року — архімандрит Києво-Печерської Лаври, де зібрав найбільшу в Україні бібліотеку.

Значну увагу Гізель приділяв проблемі людини, її моральності, він як прибічник християнської моралі намагався обґрунтувати ідеї громадянського гуманізму і навіть присвятив їм працю «Мир з Богом чоловіку».

Слід зазначити, що людина, за вченням Гізеля, поставала не сліпим знаряддям Божого промислу, а творцем свого власного щастя, владикою своєї волі, повноправним господарем своєї долі і вчинків; головним критерієм, крім добра і зла, була совість розумної людини, що має керувати всіма її діями. Він перший серед українських мислителів поставив природне право як критерій людської поведінки вище від закону Божого, доповнюючи критерій добра і зла розумом, який, пізнавши закони природи, керує вчинками людини відповідно до цих законів, що, власне, і відбилося в його ставленні до церковних заповідей та настанов. Особливого значення він надавав моральному вихованню та освіті, звеличуючи раціональні якості в людині. Гізель вірив, що шлях до природного земного щастя досягається тільки власними людськими зусиллями. Сучасники порівнюють і навіть називають Гізеля Аристотелем. Отже, можна сказати, що вчений зробив дуже великий внесок в розвиток психологічної думки на теренах України [2].

Симеон Іванович Яворський

Яворський С. І. (1658–1722) – український та російський церковний діяч, публіцист, просвітник, педагог та філософ. Народився сам в Яворові (нині Львівська область), а помер у Москві. Його дитинство минуло в містечку Красилівка, розташованому неподалік від Ніжина. Свою освіту здобув у Києво-Могилянській академії.

Розвинув вчення про душу відповідно до поділу душі Аристотеля, відображаючи специфіку кожного виду душі, особливостей форм життєдіяльності, які властиві і рослинам, і тварина, і людям. Єдність душі Яворський доводить через ідею функціональної взаємодії. Одна життєва функція може сприяти або заважати іншій. Напружена дія інтелекту заважає травленню, і таке надмірне відчуження призводить до розладу інтелектуальної дії, що є ознакою того, що всі ці здатності походять з однієї душі.

Більш вагомим доказом єдності людської душі, за Яворським, виступають генетичні підстави. Види душі – вегетативна, чуттєва, розумна – виникають як органи єдиної душі, послідовно вдосконалюються, спеціалізуються для відправлення різних дій; одні з них з'являються в дитинстві, інші – в юності або старості.

Душі тварин і рослин визначаються як матеріальні, вони є подільними, і як частини цілого залежать від матеріального буття. Нічого нематеріального вони не сприймають, не утворюють універсальних, абстрактних понять, а сприймають лише те, що має колір, смак та інші матеріальні якості. Якби душа була подільна, одна частина її грішила б, інша каялась; одна б ненавиділа іншу. Душа перебуває у всьому тілі, і разом з тим, вона незалежна від тіла. Відокремлені частини тіла душі не мають.

Для обґрунтування ідеї безсмертя розумної душі Яворський знаходить «етичні» аргументи: праведник, який мучився на цьому світі, мусить мати надію на щасливе життя на тому світі, де душа нечестивого очікує на муки. Страх смерті Яворський розуміє в незнанні того, що людину очікує по той бік цього життя; пізнаючи себе, людина позбавляється цього страху, мудро і спокійно зустрічає смерть. При розгляді психічних здібностей Яворський встановлює їхні внутрішні зв'язки: пізнання

поєднує з прагненням, інтелект – з пам'яттю. Він шукає зв'язки, переходи між інтелектом, волею і почуттям.

Яворський спеціально вивчає інтелектуальну пам'ять: розуміє її як «акт розуму», що виходить з абсолютної повноти знань, властивих божественній істоті. За вченнями Яворського, перехрещуються дві природи – душі й Бога. Він наділяє розумову здатність душі властивостями безтілесного, неподільного, вічного буття, яке сповнене любові до Бога.

Воля – вища розумова здатність, що виявляється в самовизначенні особи, самостворенні, тому є актом вільним. Від людини не залежить, робити певну справу чи не робити. Об'єктом волі у Яворського є такі моральні риси поведінки людини, як чесність, прихильність до добра, або протилежні їм риси – нечесність, зло. Воля, керована пильною увагою, має можливість більш упевнено прямувати до добра та уникати зла. Яворський вказує на залежність актів волі від пізнання.

Список літератури

1. Гриньова Н.В. Історія психології: курс лекцій: навчальний посібник / Н.В.Гриньова.— Умань: Візаві, 2012. — 209 с.
2. Ждан А.Н. Історія психології: навчальний посібник / А.Н. Ждан. — М.: Изд-во МГУ, 1990.—367 с.
3. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г.Ярошевский.— М.: Мысль, 1976. — 462 с.

Розвиток психологічної науки в Україні у XVIII столітті

Феофан Прокопович

Феофан Прокопович (1681 – 1736) – досліджував психологічні властивості почуттів, вивчав їхню сутність, походження та види, правила збудження. Оскільки почуття зачіпають усі сторони людської душі, дослідник створює загальну теорію психіки, яка містить такі положення: про вегетативність, що дає життя кожній речі; про чуттєвість – через органи зору, слуху, дотику та інше; мислення, завдяки якому жива істота може мати судження, робити певні висновки. У його працях з'являється термін «почуття», як

наслідок дій, які певним чином викликають у людини хвилювання. Феофан Прокопович також вивчав природу злочину. Щоб зрозуміти злочин, стверджував він, потрібно уважно дослідити саму особу й причину даного вчинку.

Михайло Козачинський (1699–1755) – вивчав поняття моралі, пов'язував її із навичками, котрі схиляють людину до почесних або ганебних дій. Вчений постійно наголошував, що необхідно усвідомлювати принципи людських дій. Адже інтелект і воля сходяться для дій, які є цільовими й спонукальними. Причини людських дій він визначав як мотиви, заради яких виконуються дії, для задоволення власних потреб, які відбуваються на внутрішньому та зовнішньому рівнях.

Стефан Калиновський (1700 – 1753) – створив теорію вчинку, яка має початок із ідеї моральності, її зміст розуміють як навички жити доброчесно або ні. Вчений стверджує, що воля реалізує себе, коли працює наш розум, котрий навчає нас, що і як потрібно робити. Стефан підкреслює, що наші наукові знання впливають на виявлення справедливості та моральних чеснот. Таку цікаву характеристику він розглядає на прикладі вікової психології, а саме на психології юнацького віку. Вчений говорить, що зрілі люди спираються більше на досвід у справах, у власних судженнях проявляють об'єктивність. Це пояснюється тим, що людина розуміє основну мету власного життя і керується ідеями блага. Калиновський зауважив, що людина за своєю природою ставить багато цілей, але їх завжди потрібно упорядковувати й вибирати провідну, тому що, людина не може мати два рівноцінних прагнення в той самий час.

Калиновський стверджував, що інтелект переходить у навички волі, що створює можливість переходу від мотиву до дій. Аналіз моральних дій не можна здійснити без урахування емоцій. Моральний зміст навичок стосується насолоди та прикраси, які є пусковим механізмом виплеску емоцій та почуттів.

Список літератури

1. Гриньова Н.В. Історія психології: курс лекцій: навчальний посібник / Н.В.Гриньова.— Умань: Візаві, 2012. — 209 с.
2. Роменець В.А., Історія психології ХХ століття / А.В.Роменець, І.П.Манюха.— К.: Либідь, 1998. —989 с.

Психологічна спадщина Григорія Савича Сковороди

На сьогоднішній день з ім'ям Г. С. Сковороди пов'язують становлення російської філософії XVIII століття, яка виходить за рамки західноєвропейської раціональної думки і продовжує кращі традиції філософської антропології античності.

Григорій Савич Сковорода народився 3 грудня 1722 року в селі Чорнухи на Полтавщині в сім'ї малоземельного козака. У 1738 році здійснюється давня мрія хлопця – він починає навчання у Києво-Могилянській академії і стає одним з наполегливіших і тямущих студентів. З 1742 по 1744 рік жив у Петербурзі, був співаком придворної капели, прославився чудовим басом, майстерною грою на скрипці, флейті, бандурі, цимбалах і сопілці та композиторським талантом, створював музику на власні вірші.

Основною проблемою світобачення Г. Сковороди була проблема людини, її щастя та шляхів його досягнення. Основними поняттями, якими він керувався, були особиста рефлексія, зокрема релігійна, та поняття душі [4; с.48].

Г. Сковорода найбільшу увагу приділяє у своїх трактатах, проповідях, байках, поезіях саме самопізнанню людиною самої себе. У своєму принципі «Пізнай самого себе» видатний філософ приділяє увагу смисловим життєвим законам, які супроводжують нас постійно на протязі всього життя. Самопізнання як осмислення вищого закону історичного за самою своєю суттю буття людини Г. Сковорода трактує в найзагальнішому плані, а саме як осмислення людиною єдності себе, мікрокосму, з макрокосмом, тобто як осягнення себе, людини як істоти особливого роду, яка на відміну від усіх інших істот, духовно пов'язана з Богом. І ця духовність подається ним як краплина, в якій фокусується та віддзеркалюється макрокосмос природи й суспільства [1, с.48].

Головною особливістю в пізнанні людини є безпосереднє спілкування з сьогоденням, наслідування самої природи. Г. Сковорода вважав, що іншим наставником людини є наука та просвітництво, які відкривають істину, адже саме вони

озброюють людину знаннями справи, виступають керівниками практичних інтересів людини. Наука й просвітництво, вважає філософ, повинні стояти на службі людини, удосконалювати та примножувати реальні блага, допомагати у визволенні від пут забобонів та шкідливих пристрастей. Самі ж знання залежать від людини, важкі зусилля якої приносять багаті врожаї.

Згідно з концепцією пізнання Сковороди, шукати в собі істину означає шукати ті сили і засоби, які допомагають людині пізнати світ реальних речей, світ ідей і навіть символіку Біблій. Як стверджує видатний філософ, людський розум завжди стоїть перед вибором: добро чи зло, брехня чи істина [2, с.120].

Проблема самопізнання у Сковороди є ключем до розуміння його антропоцентризму; мислитель вважав, що всі питання й таємниці світу містяться в людині, яка, не пізнавши себе, нічого не може зрозуміти у світі, а пізнавши себе, спроможна збагнути найглибші таємниці Всесвіту [5, с. 493].

Ідеї самопізнання Г. Сковорода відводив особливе місце у власних філософських роздумах, духовних бесідах і педагогічній практиці. Проблема самопізнання знаходить своє відображення в його трактатах "Нарцис", "Асхань", у багатьох листах, байках і духовних співах.

Г. Сковорода багато писав про те, що треба бути самим собою, не здаватися, а саме бути, при цьому не декларувати, "підносити" свою щирість, а жити в щирості. Очевидно, що ця щирість українського філософа – це і чесність і вимогливість до себе, чесність і вимогливість до зовнішнього світу, людей, що живуть в ньому. Сенс буття людини, за словами самого філософа, полягає в тому, щоб бути джерелом світла і тепла, свідомості і совісті, бути перетворювачем, удосконалювачем і співучасником усього, що відбувається у світі.

Г. Сковороді близьким виявилось вчення Сократа, а звернення до нього було намаганням зрозуміти себе та свій час, духовно самовизначитись. Адже духовна сутність людини виявляється через осмислення основ людського буття, а це завжди напружений діалог, в якому відбуваються зустрічі різних думок про ті чи інші явища, події. На перетині цих

діалогічних проявів виявляється справжній зміст вчення, з'ясовується його сутність [2].

Яків Козельський (близько 1728 – 1795) – видатний український просвітитель, вчений-енциклопедист, який вивів вчення в окремі галузі науки: онтологію, етику, логіку, психологію.

Вивчаючи джерело людських знань він звертає увагу на природу людських відчуттів, які викликаються існуючими навколо нас речами, предметами, іншими людьми. Він стверджував, що відчуває не сама душа, а сама людина разом із тілом. Поняття уваги Козельський розумів, як феномен, коли людина примічає якусь річ, яка стає для неї більш усвідомленою, ніж інші.

Також його цікавили особисті якості, яким він приділяв достатньо уваги, а особливо такому понятті як обов'язок. Виділяв основні види обов'язків: працелюбство, гуманізм. Козельський вважав, що обов'язком для людини виступає пізнання світу, самопізнання, звідки потім у неї з'являється мудрість. Терпіння він порівнював із великодушністю.

Список літератури

1. Бойченко І.В. Філософія історії: Підручник. / І.В.Бойченко. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – 723 с.
2. Горський В.С. Історія української філософії: навч.посібник. / В.С.Горський. – К.: Наукова думка, 2001. – 376 с.
3. Гриньова Н.В. Історія психології: курс лекцій: навчальний посібник / Н.В.Гриньова.– Умань: Візаві, 2012. – 209 с.
4. Гузар І. Україна в орбіті європейської мислі. Від Григорія Сковороди до Тараса Шевченка / І.Гузар. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка. – 1995. – 175 с.
5. Эрн В. Борька за Логос. Г.Сковорода. Жизнь и учение. / В.Эрн. – М.: АСТ, 2000. – 592 с.
6. Сковорода Григорій: повне зібрання творів: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.1.–532 с.; – Т.2.–576 с.

Розвиток української психології XIX–XX століть

Михайло Максимович

Михайло Максимович (1804 –1873 рр.) – видатний вчений, педагог, просвітник. Стверджував, що людину звеличено над усіма земними істотами, адже вона має безсмертну душу, нею вона відрізняється від тварин. За його вченнями в людині душа наділена Богом, і вона є Божим образом. Маючи таке високе походження й подібність, душа успадкувала вільну й творчу діяльність. Тобто з її допомогою потрібно виражати себе і показувати своє внутрішнє життя. Людська душа наділяється трьома основними засобами для вираження свого внутрішнього й особистого життя:

1. В образах, які бувають двох видів:
 - тілесні (пластичні) – створення скульптур, будівництво;
 - безтілесні (оптичні) – світло, тіні та кольори.
2. У звуках, якими володіє музика.
3. У словах, які найповніше й найближче виражають наші почуття.

Максимович говорив, що злиття звуків та образів схоже із злиттям світла й тепла у вогні, який здатний виражати почуття, думки для переконання інших. Через слово ми піднімаємося до того, хто дав нам слово разом із життям і світлом.

Памфіл Юркевич (1826 –1874 рр.) – відкриває нові сторінки в науці, такі, як філософія права, історія, психологія, зокрема, дослідна. Його видатними працями є «Психологія та психіатрія», «Із науки про людський дух», «Мова фізіологів». Проблеми психології чітко розмежовував у сфері метафізичного та емпірико-психологічного.

Також він цікавився проблемами, які пов'язані із душею. Вчений вірив, що все повинно робитися від душі, серця (слова, вчинки), тоді воно дійсно матиме мету свого існування.

Для того щоб мати можливість і надалі вивчати психологічні знання й краще їх доносити до мас, він створив власну методологію, а точніше свій погляд щодо науки психології. Юркевич чітко усвідомлював, що для подальшого

розвитку психології важливі як мозок, так і саме серце – все це разом складає душевно-духовну та інтелектуальну сферу людського життя. Вивчаючи аналогії між фізичною і психічною діяльністю, Юркевич зазначає, що як у тілесному світі системи з'єднуються поміж собою, аби забезпечити нормальне функціонування різних органів, так і кожна з душевних організацій потребує злагодженої дії. Серед основних психологічних систем виділяє свідомість, пізнавальну силу, чуттєву та вольову силу. Так само як в системі судин існують артерії, вени, капіляри, так же само і психологічний світ існує в тілі людини, має свою певну систему.

О. Новицький – став першим професором філософії Київського університету (1834–1850), він також активно вів викладання психології. Його видатною книгою є «Керівництво до експериментальної психології» (1840 р.). Його вважають ініціатором відокремлення психології як окремої науки від філософії.

У своїх працях звертав увагу на нервово-фізіологічну основу пам'яті, яку поєднував з досвідом й часто проводив метод самоспостереження на основі якого, наголошував на активну роль уваги в процесі сприймання. Нажаль, у зв'язку з обмеженим викладом філософських наук в університетах Російської імперії, у 1850-х роках розвиток психологічної науки припиняється. Його ідеями зацікавилися й почали їх продовжувати І. Скворцов, О. Козлов, які все ж таки повернулися до раціонального викладу психології в рамках філософії. На той період з'являється одна із найважливіших наукових праць «Думка й мова» (1862 р.), автором якої був О. Потебня. Він глибоко й досконало вивчив взаємовідношення мови та мислення з погляду мовознавства.

Відкриття експериментальних лабораторій в Україні

Новий розвиток експериментальної психології на теренах нашої країни пов'язаний із природознавцем І. Сеченовим, який працював в Одеському університеті (1871 – 1876). Засновник російської фізіологічної школи мав виключний вплив на всю рефлексологію. Потім

його послідовник професор Харківського університету П. Ковалевський заснував у 1880-х роках першу в Україні експериментальну психологічну лабораторію, яка знаходилася при клініці для душевно- та нервовохворих осіб. Потім схожа лабораторія була відкрита в Одеському університеті (1895 р.) за ініціативою професора М. Лянге.

Заснування експериментальної лабораторії в Києві пов'язано із філософом Г. Челпановим, який був професором Київського університету (1892 – 1907). Він уперше запровадив практичні й семінарські заняття зі студентами. Через велику любов до психологічної науки та власні позиції щодо передачі знань іншому поколінню, зібрав величезний і цінний психологічний матеріал. Цих самих позицій дотримувався також І. Сікорський (1845 – 1918), професор психіатрії та нервових хвороб у Київському університеті. Він перший у світовій науці застосував експеримент у вивченні дитячої психології, залишивши близько 20 праць з даної тематики, іще близько 50-ти видань загальної психології. З Київським університетом пов'язане ім'я С. Ананьєна (1912 – 1925 рр.), який зробив величезний внесок у вивчення проблематики трудового виховання, в аналіз педагогіки та ролі естетики.

Юліан Охорович (1850–1917) – стверджував, що людина є міні-всесвітом, а мозок кожної окремої людини можна порівнювати у своєму розвитку та діяльності з розвитком всього людства й розвитком органічної природи. Охорович вважав за необхідне створити науку про виникнення й розвиток духовної влади, яка отримала назву «психо-ембріологія». Дуже активно цікавився гіпнозом та створив зразок гіпноскопа, що був призначений для визначення схильності людини до гіпнозу, яка потім отримала назву «гіпнобільність». Присвятив їй такі твори: «Уявне навіювання», «Гіпнотизм та месмедіум». Найбільш цінні й важливі роботи – це: «Нариси теорії спадкових явищ» (1870 р.), «Про формування власного характеру», «Про використання психології» (1878 р.).

Охорович першим висунув ідею про створення Міжнародного інституту психології, який повинен був стати центром психологічної думки всього світу. У 1900 році такий інститут був створений, і в 1901 році вчений очолив у ньому

експериментальну лабораторію. В університеті працювало близько 1000 вчених з різних країн. Учений вважав, що психологія повинна бути основою для інших наук, таких, як філософія, естетика, педагогіка, етика, криміналістика і так далі.

Павло Іванович Ковалевський (1849 – 1923) – у своїх дослідженнях спирався на анатоμο-фізіологічні знання того часу, а саме на теорію І. М. Сеченова, розвивав матеріалістичні уявлення про суть психічних явищ у нормі та патології. Йому належить створення концепції про роль кровообігу та нервової системи, вважав, що в основі всякого нервового захворювання (психічного також) лежить порушення живлення нервових елементів, і тривалість даного порушення залежить від ступеня їх анатомічного руйнування. Дуже детально змалював тип неврастеніка з нестійкою нервовою системою. П. І. Ковалевський стверджував, що таке порушення може стати основою для виникнення та розвитку первинного порушення здорового глузду, параної або іншого нервового або психічного захворювання [1].

Сам же П. І. Ковалевський навчався на медичному факультеті Харківського університету, де потім вибрав спеціалізацію «Проблема психічного захворювання». Свої наукові дослідження поєднував з практичними роботами, які проводив у відділенні душевнохворих Харківської земської лікарні («Сабурова дача»). Після захисту докторської дисертації, він був призначений доцентом, а потім професором кафедри психіатрії Харківського університету. У 1889 році П. І. Ковалевський став деканом медичного факультету Харківського університету, а потім ректором Варшавського університету (1892 – 1897). Згодом, з 1903 по 1906 рік, він завідував кафедрою психіатрії Казанського університету, потім читав курс судової психопатології на юридичному факультеті Петербурзького університету й працював старшим лікарем психіатричного відділення Миколаївського військового госпіталю.

П. І. Ковалевський написав понад 300 книг, журнальних статей з різних питань психіатрії та невропатології. Найвидатнішими книгами є «Керівництво до правильного догляду за душевно хворими», «Судова психіатрія», «Гігієна й

лікування душевних і нервових хвороб», «Сифіліс мозку і його лікування». Перший написав і видав вітчизняне керівництво з психіатрії. Одним із перших став використовувати історичний аналіз для складання психологічного портрета видатних особистостей. Надзвичайну славу йому принесла книга «Психіатричні ескізи із історії».

Володимир Іванович Вернадський

Вернадський Володимир Іванович (1863–1945) – видатний український та російський універсальний вчений. З допомогою своїх досліджень помітив нове відношення в напрямку розуміння зв'язку між психікою та зовнішнім світом. Вчений не підтримував колишні погляди на співвідношення організму й середовища. Він стверджував, що організм і середовище, а також організм і природа є неподільними.

В. І. Вернадський говорив: те, що відбувається в природі, обов'язково буде відображатися на нашому організмі і, навпаки, організми так чи інакше впливають на середовище свого життя.

Поняття про особистість і її свідомість осмислювались вченим крізь призму його загального підходу до світу й місця, яке посідає в ньому людина. В. І. Вернадський розмірковував про розвиток свідомості у світі, у космосі, у Всесвіті, дане поняття відносив до категорії тих же природничих сил, як і життя і всі інші сили, що діють на планеті.

Для вченого психологія особистості стала свого роду автоматичною роботою мозку як живої речовини біосфери, вона ставала енергетичним джерелом, завдяки якому створюється еволюція землі як космічного цілого.

Вернадський був засновником – антропокосмізму. Теорія стверджувала, що природна (у широкому розумінні космічна)

соціально-гуманістична, людська тенденція розвитку гармонійно зливається в єдине ціле [1, с.120].

Вчення Вернадського являє собою новий крок у розвитку наукової думки. Він стверджував не про невірне розуміння організму (як Гельмгольц, Сеченов), а про невірне розуміння середовища, доводячи цим самим, що в поняття середовища (біосфери) повинні входити і організми, що її складають. Народжена мозком як трансформованою живою речовиною діяльність людини різко збільшує геологічну силу біосфери. Через те, що ця діяльність регулюється думкою, то особисту думку вчений розглядав не тільки в її відношенні до нервового субстрату або оточуючого організму найближчого зовнішнього середовища (як натуралісти всіх попередніх віків), але і як планетарне явище.

Під прогресом вчений розумів не розвиток знання самого по собі, а розвиток ноосфери як зміни біосфери і, тим самим, всієї планети як системного цілого. Для нього психологія особистості ставала свого роду автоматичною роботою мозку як живої речовини біосфери, вона ставала енергетичним джерелом, завдяки якому твориться еволюція землі як космічного цілого [1, с.120].

Розвиток психології на території України в радянський період

Розвиток психології за часів Радянського Союзу був однобічний, розвивалася тільки рефлексологія – наука, яка намагається все психічне життя звести до рефлексів, тобто до автоматичних відповідей на будь-який подразник. Центром розвитку науки рефлексології став Харків, а точніше Український науково-дослідний інститут педагогіки. Найвидатнішим її представником був психіатр В. Протопопов, який визначав тільки суб'єктивну сторону розвитку психіки, а психологію вважав як зайву науку, яка не входить до природних наук. Його активно підтримував харківський психіатр І. Соколянський, він також активно відстоював думку заперечення людської психіки і свідомості.

Потім подібний інститут у Києві заснував психіатр А. Володимирський, який одним із перших почав експериментальне вивчення психічних аномальностей в

людей. Поступово рефлексологія поширилася на педагогіку; Дерново-Ярмоленко намагався застосувати павловську теорію умовних рефлексів при вихованні та розвитку дітей. У 1925 – 1930 рр. виходить «Український вісник рефлексології та експериментальної педагогіки».

Вагомий внесок у розвиток психології на теренах України зробив Г. С. Костюк, який розумів свідомість як одну із властивостей матерії на найвищих ступенях розвитку. Його активно підтримував Д. Ельконін, який підкреслив індивідуальність кожної свідомості, яка належить конкретному суб'єктові. З того моменту дослідження в області психології розділилися на різні напрямки, що і сприяло подальшому виникненню різних інститутів, майже всі з яких почали своє існування в Харкові. Значну увагу в них звертали на вроджені захворювання та дефекти.

Потім розвиток психології набирає більших обертів у Києві, де у 1944 році створили першу самостійну кафедру психології, з якої потім виникає Науково-дослідний інститут психології Міністерства освіти УРСР, основним завданням якого була координація робіт українських дослідників. Цей інститут мав відділи загальної, дитячої психології, психології навчання та виховання, психології політехнічного навчання, професійної освіти й праці. У 1959 році була створена українська секція Товариства психологів при Академії педагогічних наук СРСР.

З вище перерахованих психологічних дисциплін, які активно розвивалися на той період, найбільше розвинуті були психологія розвитку та дитяча, над якими постійно працювали Л. Балацька, Н. Вовчик-Блакитна, О. Запорожець. Активно працювали над філософськими та фізіологічними основами психології Г. Костюк та О. Раєвський.

Для українських психологів ставала актуальною й зоопсихологія, яка пройшла розвиток від антропоморфізації тварин через стадію механічних теорій рефлексології. На той період вважалося, що в психічних процесах людей і тварин є тільки кількісні різниці. Теорії доводили, що психіка тварин зумовлена винятково біологічними факторами, а ось людська свідомість визначена ще й соціальними аспектами.

З допомогою попередніх відкриттів і прогресу в області експериментальних досліджень наші дослідники перейшли до дослідження більш складних питань, які потім сформувавши світогляд й самосвідомість особи. О. Раєвський досліджував відношення свідомості у загальнолюдських проявах і її залежність від конкретного середовища, а саме суспільного класу, в якому знаходиться людина. Українські психологи більше дотримувалися поглядів гуманістичної психології. На теренах нашої країни психології приписували важливе теоретичне й практичне значення в усіх галузях суспільного життя.

Список літератури

1. Костюк Г.С. Навчально–навчально виховний процес і психологічний розвиток особистості / Григорій Силівич Костюк. — К.: Рад.шк.,1989.— 608 с.
2. Романець В.А. Історія психології ХХ ст.: навч.посібник / В.А. Романець, І.П.Манюха.— Київ: Либідь, 1998. — 990 с.
3. Іванова О.Ф. Історія психології ХІХ – ХХ ст: навчальний посібник. / О.Ф.Іванова. — Х.: 1995. — 120 с.

Григорій Силівич Костюк

Григорій Силівич Костюк (1899 – 1982 рр.) – становлення психологічної науки в Україні нерозривно пов'язане з іменем цього видатного українського вченого, психолога й педагога. Він інтенсивно розробляв актуальні проблеми загальної, вікової та педагогічної психології, історії та методології психологічної науки. Є засновником і першим директором Інституту психології. Він зробив величезний внесок в організацію

психологічних досліджень на теренах нашої держави.

Г.С.Костюк

Г.Костюк розробив фундаментальні теоретико-методологічні проблеми загальної, вікової та педагогічної психології, поширював психолого-педагогічні знання, займався підготовкою педагогічних та психологічних кадрів [1, с. 135].

За свій життєвий шлях зробив значний внесок у розробку дослідження психічного розвитку людини, у розв'язання актуальних проблем психології, зокрема проблем онтогенезу людської психіки, ролі спадковості, середовища й виховання психічного розвитку дитини. Актуальним вважав питання взаємозв'язку сприймання й мислення, сутності процесу розуміння і формування його в дітей дошкільного віку. Розвивав поняття про число, природу та розвиток здібностей, шляхи забезпечення розвиваючого й виховного навчання, формування особистості у найменшого покоління. Вчений багато уваги приділяв вивченню історії розвитку психології, зокрема вікової та педагогічної. Особливе місце в науковій спадщині вченого посідають дослідження закономірностей психічного розвитку дитини.

Він чітко розрізняє поняття «індивід» та «особистість». Вважав, що людина є індивідом на всіх етапах онтогенезу і за всіх умов, а особистістю вона стає і може перестати бути нею. Отже, ввів поняття «особистість» – соціалізація індивіда з огляду на найсуттєвіші соціально важливі риси, які визначають його свідомість і самосвідомість, життєві настанови, поведінку й саму діяльність.

У самих же дослідженнях багато уваги приділено вивченню самостійності мислення у дітей молодшого шкільного віку. Під «самостійністю мислення» він розуміє уміння людини ставити нові питання, знаходити нові підходи до їх з'ясування, виявляти ініціативу в розв'язанні тих завдань, які висуває життя [3].

Г. Костюк склав цілу низку психолого-педагогічних вимог до портрета вчителя. Вважав, що для оволодіння педагогічною майстерністю потрібно не тільки бездоганно знати свій предмет, але і мати широкий загальний кругозір, постійно розширювати власні пізнання, а найголовніше – любити свою справу, невтомно вдосконалювати методи роботи. Невід'ємним і суттєво важливим компонентом педагогічної

роботи є знання вікових та індивідуальних особливостей розвитку кожної дитини. Григорій Силович виступав проти бездіяльності педагогічної науки, яка глибоко тлумачить питання навчання й виховання і у якій «залишається опис того, що робить педагог, і майже повністю випадає дитина з її розмаїтим психологічним життям» [2].

Г.С. Костюк активно розвивав взаємозв'язок навчання й психічного розвитку у своїх працях. Його дослідження дали змогу сформуванню цілісної концепції розвитку й становлення особисті на різних етапах онтогенезу. У своїх працях він довів, що розвиток особистості є результатом діалектичної взаємодії середовища, спадковості й активної діяльності людини.

Г. Костюк наголошував на тому, що потрібно постійно розвивати дитячі здібності, уміння, навички. У 50-ті рр. під його редакцією вийшло чотири томи «Нарисів з історії вітчизняної психології», де відображено аналіз психологічних поглядів видатних діячів російської та української культури. Видатний вчений залишив нам свою багату творчу спадщину, але одним із наукових досягнень вченого є його наукова школа, учні якої й на сьогоднішній день продовжують розвивати думки та ідеї свого вчителя, як на теренах заснованого ним інституту, так і в усій країні та за її межами. Його наукова спадщина налічує більше 300 видань.

Павло Романович Чамата

Павло Романович Чамата (1898 – 1969) – вчений із широкою ерудицією в галузі педагогіки й психології, був здібним керівником й організатором науки. Він уміло поєднував наукову та педагогічну діяльність, закінчив аспірантуру, потім захистив кандидатську дисертацію з психологічних наук. Його перу належить більше 70 наукових праць: статті, брошури, монографії, підручники. Цінним і для сучасного покоління, й для розвитку науки є

створений ним «Бібліографічний довідник праць із психології за 40 років» (1917 – 1957), який був виданий у 1958 році.

П.Р. Чамата

У ньому зібрано публікації за важливими напрямками розвитку психологічної науки: особливості мислення та мови у дітей, психологія особистості дитини, педагогічна психологія праці, психологія виховання, психогігієна праці, історія психології, психологія розумово відсталих дітей тощо.

Значну увагу приділяв особливостям психічного розвитку молодших школярів. Брав активну участь у написанні підручника для педагогічних вузів «Психологія», а саме розділів про біологічну передісторію людської психіки, про самосвідомість особи.

Приділяв увагу проблемі викладання логіки й психології в середній школі; впровадження даних предметів позитивно вплинуло на формування світогляду та самосвідомості в учнів, на розвиток мови й мислення, здатності до самостійної розумової праці, на засвоєння інших дисциплін, розширило коло їх інтересів. Разом із позитивними зрушеннями у викладанні зазначених дисциплін, учений розкрив і недоліки цього процесу та вказав шляхи їх подолання. Дійшов висновку, що викладання логіки й психології в школах позитивно вплинули на дитячий розвиток та навчально-виховну діяльність дитини.

Дослідник увійшов в історію психології як засновник наукової школи в Україні з проблеми самосвідомості особистості. Це відображено у роботах «Особливості розвитку самосвідомості у дітей» і «Про природу й сутність самосвідомості особистості».

Павло Романович досліджував генезис самосвідомості, довів єдність свідомості та самосвідомості особистості, і це він відобразив у статті «К вопросу о генезисе самосознания личности». На сьогоднішній день актуальною є ідея вченого про взаємозв'язок розвитку самосвідомості дитини та її мовної діяльності, їй він присвятив роботу «Роль мови у формуванні самосвідомості в дітей». Розвиток людської свідомості пов'язують із виникненням і розвитком мови. З допомогою мови дитина усвідомлює себе, свої почуття, емоції, учиться логічного міркування. Учений стверджує, що вивчення

граматики прискорює розвиток внутрішнього мовлення, а це сприяє формуванню самосвідомості дитини.

Опираючись на ідеї О. О. Потебні, Д. М. Освяніко-Куликовського, започаткував психологічну школу з проблем самосвідомості в Україні, що мало велике значення й для розвитку педагогічної науки. Він намагався спрямувати досягнення психологічної науки на розвиток школи, освіти, зокрема на всебічний розвиток дитини; зробив вагомий внесок у розвиток педагогічної психології. Дотепер його роботи не втратили актуальності.

**Максименко
Сергій
Дмитрович**

Максименко

Сергій Дмитрович (15 грудня 1941) – відомий український психолог, є засновником української наукової школи генетичної психології. У 1960 році вступив до педагогічного факультету Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького, який закінчив у 1965 році, здобувши освіту за спеціальністю «методика початкового навчання й дефектологія».

Під час навчання захопився вивченням особливостей людської психіки, притаманних їй порушень, їхніх причин та наслідків. Після закінчення інституту, з серпня 1965 року, талановитий юнак був направлений на роботу до Дарницького дитячого будинку на посаду вчителя, а потім був призначений на посаду заступника директора з навчально-виховної роботи. Робота в дитячому будинку, де перебували діти з важкими порушеннями розумового розвитку, вимагала не лише терпіння, душевної доброти, а й глибокого знання психофізіологічних особливостей відсталих дітей.

С.Д. Максименко є автором першого в Україні підручника «Психологія особистості» та підручників для вищої

школи, а саме: «Загальна психологія» (українською – 4 перевидання, російською – 7 перевидань, та англійською мовами), «Експериментальна психологія», «Військова психологія», «Генетична психологія», «Медична психологія», «Патопсихологія» та інші. Підготував 45 докторів і 186 кандидатів психологічних наук. Відомий вчений у галузі загальної, генетичної, медичної, вікової, педагогічної психології та методології і теорії розвивального навчання; ним розроблено і обґрунтовано принципи побудови експериментально-генетичного та генетико-моделюючого методу. Формуючі та діагностичні методи, розроблені С. Д. Максименком, занесено до Європейського банку дослідницьких процедур в галузі лонгітюдних досліджень при Інституті Макса Планка (м. Мюнхен).

Як член Міжнародної Ради психологів, С. Д. Максименко є координатором досліджень щодо розроблення та використання експериментальних методів у сфері навчання та розвитку особистості. На основі циклу теоретико-експериментальних робіт та генетико-моделюючого методу під керівництвом С. Д. Максименка створена наукова школа генетичної психології.

Як учений С. Д. Максименко очолив після Г. С. Костюка (учнем і продовжувачем якого він є) дослідження *української психологічної школи* в царині генеральної теми українських психологів – *співвідношення навчання, виховання і розвитку*.

Вникнути в сутність багатьох проблематичних питань йому допомагають набуті практичні знання, здобуті за роки навчання на дефектологічному факультеті та протягом п'ятиріччя плідної праці в Дарницькому дитбудинку. Добре знати особливості життєвого розвитку може лише той, хто знає особливості порушеного розвитку та способи їх корекції. Щодо співвідношення вищевказаних чинників, перед науковцями постало одвічне питання – що є первинним і що є вторинним: чи успіхи в навчанні і вихованні викликають відповідний розвиток особистості, чи, навпаки, відповідний розвиток спричиняє результати в учінні. Класичною вважалася формула Л. С. Виготського: «Добре навчання веде за собою розвиток». Г. С. Костюк уточнив: навіть найкраще навчання не дає ніякого зрушення в розвитку, якщо не задіяні

самоактивність, саморух особистості. Заслугою С. Д. Максименка є те, що він дав конкретну, практичну технологію цього саморозвитку особи. Ним і його співробітниками розроблено продуктивні методики такого навчання учнів, яке неодмінно викликає активність «зони найближчого розвитку» й наступні стадії самовдосконалення. В результаті була започаткована *українська школа генетичної психології*, яка плідно, на сучасному науковому рівні розробляє методологічну рефлексію проблем розвитку в психологічній науці. Ця наукова школа гідно доповнює концепції в цій царині Л. С. Виготського, Ж. Піаже, О. М. Леонтєва, Л. В. Занкова, П. Я. Гальперіна, Д. Б. Ельконіна, В. В. Давидова, роблячи відповідний вагомий внесок у світову психологічну науку. Так само відповідні концепції Г. С. Костюка, С. Д. Максименка, О. В. Скрипченка та ін. дають психологічний фундамент українській педагогіці й навчально-виховній практиці шкіл в Україні.

Здійснені С. Д. Максименком та під його керівництвом дослідження психологічних особливостей навчальної діяльності заклали підвалини нового розуміння психологічних основ навчання, створили можливості для розробки нових експериментальних програм та методів навчання, побудованих на принципах формування теоретичного мислення.

Багато уваги приділяє вчений методам наукового дослідження взагалі. Він цілком слушно вважається одним із найавторитетніших експертів з питань застосування багатофакторного аналізу в психологічному дослідженні. Цьому питанню присвячено низку статей, у яких він доводить і показує, що не можна оперувати числами, не даючи конкретного психологічного їх тлумачення; число як таке має сенс лише у світлі психологічного аналізу. Він завжди обстоює тезу про необхідність попереднього ретельного і всебічного аналізу та дотримання надзвичайної обережності у застосуванні експериментальних даних до реальної педагогічної практики. Як прихильник та один із розробників генетичного методу в психології С. Д. Максименко дотримується толерантної позиції щодо оцінки інших, і притому найрізноманітніших, методів дослідження, наголошуючи, проте, на необхідності виваженого їх використання і особливо обережного впровадження їх

результатів у педагогічну практику. І знову виявляється досвід, набутий у роботі з дітьми з порушеннями психофізичного розвитку – досить обережне ставлення до отриманих позитивних результатів, багаторазова перевірка їх, порівняння і лише згодом – висновок, судження про те чи інше явище.

Генетичний погляд є для дослідника засадничим у розробленні всіх проблем дитячої та педагогічної психології. Будуючи будь-який навчальний предмет, слід ураховувати, як і яким чином навчання має сприяти розгортанню природних сил дитини. Розкриваючи закони дитячого розвитку, психологія допомагає визначити і сформулювати цілі навчання стосовно кожного вікового періоду, а також вибрати і створити адекватні методи.

Визначаючи мету та завдання навчання й виховання, С. Д. Максименко дотримується ідеї врахування власних сил дитини, її потреб та інтересів. Вчений наголошує, що не можна забувати про об'єктивні закономірності, яким підпорядкований психічний розвиток дитини. Навчання та виховання спрямовують і збагачують розвиток, впливають на його темп і повноту, але не можуть перекреслити й «відмінити» закономірності розвитку, а тому знання вікових особливостей, а точніше вікових можливостей, набуває виняткової ваги.

Захищена С. Д. Максименком у 1990 році докторська дисертація на тему «Експериментальний метод у радянській віковій та педагогічній психології» стала важливою віхою у розвитку вітчизняної психології. Ця фундаментальна праця була результатом багаторічних досліджень і прикладом високого рівня теоретичної рефлексії. Її наукове значення полягає в системному викладі ключових питань технології психологічного дослідження, докладному аналізі існуючих у психології дослідницьких методів та розкритті сутності *експериментально-генетичного методу* – його форм, способів практичної реалізації і тенденцій розвитку в умовах перебудови всіх ланок освіти.

Разом з тим у названій праці виявлено й означено евристичні експериментальні можливості експериментально-генетичного методу стосовно проблем розвитку особистості в процесі навчання і виховання, обґрунтовано принципіву

необхідність експериментально-генетичного методу в проектуванні психологічних новоутворень відповідно до завдань педагогічної практики.

Для того, щоб зрозуміти роль експериментально-генетичного методу (відомого зараз під назвою «експериментально-моделюючий») у розв'язанні проблем вікової і педагогічної психології та скласти адекватне уявлення про те, що нового вніс його автор у *розкриття* поняття «психічний розвиток», варто вичленити методологічні корені теоретичних позицій тих дослідників, які своєю цариною вважали психологію навчання і психологію розвитку та споріднені проблеми й орієнтувалися на праці Л. С. Виготського. Вони намагалися відповісти на „основне питання” психології розвитку, поставлене ще самим Л. С. Виготським: що „йде” за чим – навчання чи розвиток? Свого часу Л. С. Виготський, полемізуючи з В. Келером та раннім Ж. Піаже, дав славнозвісну відповідь: *«добре навчання веде за собою розвиток»*. Ця афористична і, безумовно, науково обґрунтована відповідь зумовила появу численної низки запитань, на які нині вже важко дати таку однозначно-категоричну відповідь.

Несуперечливу в принципі щодо основного постулату про „добре навчання”, але все ж особливу позицію займав Г. С. Костюк. Він писав про спонтанність, „спонтанійність”, а фактично про самоспричиненість розвитку.

Звичайно, сам Г. С. Костюк не був задоволений всіма відповідями на запитання, що ставив перед собою; багато проблем з тих чи інших причин лишилися неопрацьованими і «недоопрацьованими». Тому наразі є всі підстави вважати, що праці С. Д. Максименка є не простим продовженням своєї „лінії Костюка” і не лише її творчим розвитком, а й вдалим методологічним синтезом різних теоретико-психологічних спрямувань, що так чи інакше центрувалися навколо проблем розвитку і навчання. В них здійснений глибокий філософський і психологічний аналіз основних методів дослідження у віковій та педагогічній психології, передусім з погляду того, які імпліцитні чи явні методологеми лягли підвалинами в основні теоретичні підходи до дослідження психологічних явищ.

Праці С. Д. Максименка змушують замислитись над „логікою” історії психології і дають змогу досягнути можливості й перспективи психологічного дослідження як такого, а також можливості та обмеження кожного методу дослідження, глибше зрозуміти правила їхнього поєднання з метою вивчення психологічного явища у його цілісності. Водночас у них дано певні відповіді на суттєві питання, що хвилювали Г. С. Костюка, зроблено обґрунтовані оцінки, окреслено важливі перспективні лінії психологічних досліджень. Неминуще значення має, зокрема, розвиток С. Д. Максименком експериментально-генетичного (генетико-моделюючого) методу. Основною принциповою відмінністю експериментально-генетичного методу від будь-яких інших методів наукового пізнання є його моделюючий, проектувальний характер.

Генетико-моделюючий метод є водночас педагогічно-дидактичним методом (методом навчання) і методом власне дослідницьким; в ньому «навчальна частина» є невіддільною від дослідницької, кожна з них сама по собі позбавлена сенсу. Цей метод є таким дослідженням-через-навчання, де саме навчання (метою якого є створення певних психологічних якостей та здібностей) має бути ретельно обґрунтованим і належно проведеним, тобто має бути навчанням-через-дослідження. Тому за умови проведення генетико-моделюючого дослідження, зокрема у школі, вкрай важливого значення набуває невидима для школяра і педагога, але складна попередня проектувально-теоретична науково-дослідна робота.

У зв'язку з цим важливого значення набувають також і сформульовані С. Д. Максименком принципи, на яких має ґрунтуватися експериментально-генетичне дослідження. Це відомі принципи аналізу за одиницями, принцип історизму (єдності генетичної та експериментальної ліній у дослідженні), принцип системності (цілісного розгляду психологічних утворень), принцип проектування (моделювання). Дотримання цих принципів при конструюванні конкретного дослідження дає змогу уникнути багатьох труднощів і помилок, виконати його на належному теоретичному та практичному рівні, адекватно інтерпретувати отримані результати, – словом,

максимально підвищити прецизійність психологічного дослідження.

Праці С. Д. Максименка покликані сприяти розв'язанню найбільш гострих проблем щодо управління розвитком особистості в процесі навчання і виховання на основі розкриття механізмів генези її психічних властивостей. Це цілком здійсненне завдання, оскільки експериментально-моделюючий метод адекватний такому об'єкту вивчення, як розвиток психічних процесів і властивостей, процес зміни форм і видів активності особистості, що характеризують переходи від нижчих до вищих ступенів її психічної діяльності. Розкриваючи генетичний взаємозв'язок діяльності і психіки, С. Д. Максименко в ході своїх досліджень отримав результати, які відкривають *процес руху в психіці привласненого засобу* – він перетворюється на *ключову одиницю* нової міжфункціональної системи свідомості, взаємодіє з іншими подібними системами, формуючи ту чи іншу якість особистості...". Це і є саморух та саморозвиток, зазначає автор, і додає: „Ми можемо стверджувати, що цей механізм, відкритий завдяки результатам експериментів, це – „природний” механізм (в тому розумінні, що він незмінний за будь-яких умов)”.

Так виникає явище особистісного опосередкування навчальної діяльності і феномен «подвійного опосередкування» психічного розвитку. В даному разі, за словами автора генетико-моделюючого методу, процес розвитку опосередковують і культурний контекст (зовнішній), і особистісний (внутрішній).

Проведені на основі генетико-моделюючого методу експериментальні дослідження, в яких був зафіксований акт опосередкування (створення засобу), тобто було показано, як здійснюється реальний природний процес психічного розвитку, зокрема особистості школяра у процесі навчання і виховання, засвідчили високу евристичну цінність означеного методу для розв'язання сучасних проблем не лише масової школи, а що дуже важливо – спеціальної школи, зокрема загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з порушеннями психофізичного розвитку.

Проте С. Д. Максименко не вдовольнився зробленим і досягнутим. За останнє десятиліття ним та під його редакцією було опубліковано цілу низку монографій та посібників, які

показують, що коло його наукових інтересів дуже широке. Одна з монографій – «Генетична психологія» – має промовистий підзаголовок «Методологічна рефлексія проблем розвитку в психології». В ній представлений наскрізний аналіз проблеми психічного розвитку і з огляду на це формується змістове уточнення предмета генетичної психології як науки про закономірності і можливості психічного розвитку.

В центрі наукових інтересів вченого є такі проблеми вікової та педагогічної психології, як психологія навчання, психічного розвитку і методу психологічного дослідження.

Важливим напрямом є дослідження місця і ролі психології в системі української культури, осмислення основних здобутків української науки в контексті світової психологічної думки в ХХ столітті, визначення тенденцій і перспектив розвитку психології. Серед завдань історико-психологічного спрямування слід відзначити й дослідження, що має на меті розкриття зв'язків психологічних знань з особливостями історії України, звичаями і традиціями українського народу, розвитком науки, літератури та мистецтва. Започатковано дослідження, спрямоване на вивчення основних чинників становлення української психології у другому тисячолітті та здійснення прогностичного аналізу її розвитку на початку ХХІ століття. Заслужують на увагу дослідження етнопсихологічного спрямування, яке має на меті визначення провідних чинників етнопсихогенези українців, виявлення закономірностей та механізмів трансформації зовнішніх етнопсихологічних чинників у внутрішні особистісні утворення.

Бондаренко Олександр Федорович (3 серпня 1951 рік, м. Суми) – фахівець у галузі загальної, соціальної та консультативної психології. Заснував «Журнал практикуючого психолога» і є його редактором, член редколегії «Московського психотерапевтичного журналу» та низки українських професійних періодичних видань. Член експертної ради з психології ВАК України, а також спеціалізованої ради із захисту докторських дисертацій. Завідуючий кафедрою психології Київського національного лінгвістичного університету, професор факультету медичного університету, запрошений професор Лондонського університету (Інститут психіатрії, 1997 рік) і Лейденського університету (лабораторія дослідження проблем аутизму, 1999 рік).

Створив психотерапевтичну концепцію «Етнічний персоналізм», яка у 2010 році визнана окремою психотерапевтичною модальністю.

Основні напрямки наукових досліджень:

– питання ефективності психотерапії і психологічного консультування;

– методи психотерапії емоційних травм;

– розробка основних стратегій встановлення особистого «Я» у ситуаціях емоційної травми.

Серед його публікацій нараховується більше 200 найменувань, цілий ряд монографій, книги і навчальні посібники з психології й психологічного консультування.

Список літератури

1. Бондаренко А.Ф. Беседы с психологом / А.Ф.Бондаренко, Т.А. Петкова. — К.: «Свет», — 208 с.
2. Гриньова Н.В. Історія психології: курс лекцій: навчальний посібник / Н.В. Гриньова. — Умань: Візаві, 2012. — 209 с.
3. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. / Григорий Силович Костюк. — М.: Педагогика, 1988. — 304 с.
4. Костюк Г.С. Навчально-навчально виховний процес і психологічний розвиток особистості / Григорій Силович Костюк. — К.: Рад.шк., 1989. — 608 с.
5. Чамата П.Р. За дальше поліпшення викладання логіки й психології в середній школі // Павло Романович Чамата // Рідна шк.. — 1951. — №6.— С. 9
6. Чамата П.Р. Особливості розвитку самосвідомості у дітей дошкільного віку / Павло Романович Чамата // Дошкільне виховання. — 1952.—№3.— С. 10
7. Чамата П.Р. Роль мови у формуванні самосвідомості у дітей / Павло Романович Чамата // Рад.шк. — 1952.— №10. — С. 11
8. Максименко С.Д. Генетическая психология: методологическая рефлексия проблем развития в психологии / Сергей Дмитриевич Максименко. — М.: Рефл-бук, 2000. — 319 с.
9. Максименко С.Д. Загальна психологія: навч.посібник / Сергій Дмитрович Максименко. — К.: Центр учбової літератури, 2008.— 270 с.

Харківська психологічна школа

Харківська психологічна школа це неформальна організація психологів, що працювали у 30-х р. у наукових установах Харкова над розвитком ідей Л. С. Виготського і над формуванням на цій основі діяльнісного підходу в психології. Діяльність даної школи пов'язують із вивченням явищ людської психіки. До цієї школи належали: Олексій Миколайович Леонт'єв, Олександр Романович Лурія, Петро Іванович Зінченко, Олександр Володимирович Запорожець, Петро Якович Гальперін та інші.

На початку 30-х років Наркомздрав України запропонував Л.С. Виготському, О.Р. Лурія й О.М. Леонт'єву організувати відділення психології в психоневрологічній академії в Харкові. Цю групу вчених очолив О. М. Леонт'єв, який почав розвивати та вдосконалювати власний варіант теорії Виготського. Провів ряд експериментальних досліджень, які розкривають механізм формування вищих психічних функцій (довільна увага, пам'ять та ін.). Леонт'єву довелося одночасно очолювати кафедру психології в педінституті й відділ психології в НДІ педагогіки в Харкові. Таким чином і з'явилася знаменита Харківська школа психології.

У 20-х роках ХХ століття Харків вже мав репутацію відомого наукового центра, у якому розвивалися різні напрямки як гуманітарних, так і природничих наук. На той період Харків був столицею України, що зумовило відкриття в ньому нових наукових і навчальних закладів; розвивалися різні напрямки гуманітарних і природничих наук, тим більше, що ще у ХІХ столітті була закладена ґрунтова наукова база для цього.

У 1922 році в Харкові був відкритий Український науково-дослідний психоневрологічний інститут, директором якого став відомий невропатолог Олександр Йосипович Гейманович, а у 1926 році на базі психіатричної клініки виник Український інститут клінічної психіатрії й соціальної психогієни, директором якої був В. П. Протопопов. У 1932 році ці установи об'єднали в одну організацію – Всеукраїнську психоневрологічну академію. Вона була унікальною поліфункціональною установою, до складу якої входив і сектор психології; він складався із відділів загальної, генетичної та клінічної психології. У зв'язку із цим виникла потреба знайти й запросити психологів – фахівців для роботи у цих відділах. З

Москви були запрошені О. Р. Лурія, О. М. Леонт'єв, М. С. Лебединський. Завідувачем сектору став О. Р. Лурія, а завідувачем відділу генетичної психології призначили О. М. Леонт'єва. До активного розвитку психологічної науки долучилися О. В. Запорожець, Л. І. Божович, які практично відразу виїхали в Полтаву й постійно приїжджали до Харкова для зустрічей з усією групою.

У відділі, який очолював О. М. Леонт'єв, працював і П. Я. Гальперін, харківський психоневролог і психолог, що швидко рухався від медицини до психології.

Ще одна група психологів, що до них приєдналася, вийшла з аспірантури Харківського педагогічного інституту й Українського науково-дослідного інституту педагогіки – до неї входили В. І. Аснін, П. І. Зінченко, Г. Д. Цибуль. Усі вони разом й склали ядро Харківської школи психології.

Постійно висувалося на дискусію питання про існування єдиної школи Виготського – Леонт'єва, які різнилися за своїми напрямками. Школа Виготського мала культурно-історичний характер, а школа Леонт'єва – діяльнісний характер. Звісно, що кожна школа мала свою специфіку роботи, що їх поєднувала. Ними був закладений теоретичний і експериментальний фундамент теорії діяльності. Крім вже названих вище психологів, у 30-і роки в цю групу увійшли також Д. М. Арановська, Ф. В. Бассин, Е. В. Гордон, О. М. Кінцева, Л. І. Котлярова, Г. В. Мазуренко, В. В. Мистюк, Т. І. Титаренко, К. Е. Хоменко. У такому складі харківська група існувала протягом 10 років.

У 1936 році, коли столиця України перемістилася в Київ, різноманітні психологічні дослідження, що проводилися на базі Всеукраїнської психоневрологічної академії, почали згортатися, а постанова 1936 року про педологічні перекирення в системі Наркомпросу цей процес завершила. Однак дослідження продовжувалися в Українському науково-дослідному інституті педагогіки, Харківському педагогічному інституті, у якому кафедрою психології завідував О. В. Запорожець і працювали В. І. Аснін, К. Е. Хоменко, Г. Д. Цибулін і ін.

Постанова про педологію не зупинила наукову діяльність харківської групи, оскільки вони ніколи не дотримувалися педагогічних позицій, вважаючи психологію та педагогіку двома різними науками. Однак їхню діяльність призупинила війна. П. І. Зінченко і Г. Д. Цибулін пішли на

фронт, О. В. Запорожець, П. Я. Гальперін і О. М. Леонтьєв працювали разом у військових госпіталях. Там вони проводили роботу з відновлення рухових функцій бійців.

Проаналізувавши початкові етапи розвитку Харківської психологічної школи, можна з упевненістю сказати, що блискуча група молодих психологів, що називали себе «віготчанами», зберегли й допомогли збереженню психології. Досить тісно співпрацював з ними і харків'янин Філіп Веніамінович Бассин, швидко були встановлені контакти із психологами Києва – Г. С. Костюком, Одеси – Д. Г. Ельконін, із психологами Вірменії і Грузії.

Після війни основна група харків'ян повернулася у своє рідне місто, П. І. Зінченко став неформальним лідером харківської школи психологів. Він очолив психологічну лабораторію – Філію Київського інституту психології. Лабораторія не мала свого постійного місця, вірніше, мала його на квартирах членів лабораторії. Таким чином, харківська школа збереглася, продуктивно працювала, публікувала десятки статей в наукових записках харківських інститутів, Київського інституту психології, потім у «Радянській педагогіці», а з 1955 року в «Питаннях психології». Після війни сфери наукових інтересів цих дослідників трохи розділилися, практично кожний з них став займатися власною проблематикою і став засновником свого напрямку в психології: О. М. Леонтьєв – теорії діяльності, О. В. Запорожець – теорії сприйняття, П. І. Зінченко – теорія пам'яті, П. Я. Гальперін – теорії поетапного формування розумових дій, Л. І. Божович – теорії особистості. Однак усі ці напрямки мали спільну основу – теорію діяльності, що розроблялася сумісними зусиллями.

Список літератури

1. Гальперін П.Я. Короткі зауваження про довільну і мимовільну пам'ять / Петро Якович Гальперін. — Харків, 1990. — С. 45–47.
2. Зінченко В.П. Системний аналіз у психології / Володимир Петрович Зінченко // Психологічний журнал. — 1991. — №4. — С. 120–138
3. Лактионов А.Н. История харковской психологической школы / Александр Николаевич Лактионов // Психология личности и познавательных процессов. — Харьков, 1989. — № 337. — С. 19–22

Українська психологія в еміграції

Розвиток психологічної науки в еміграції зосереджувався спершу в Празі, де Я. Ярема, професор Українського вищого педагогічного інституту ім. Драгоманова, розвинув у 1923 – 1930 роках жваву діяльність, досліджуючи проблеми психографії в школі. П. О. Іванов розробляв у чеському Психотехнічному інституті ім. Масарика психотехнічну проблематику. О. Кульчицький вивчав цілісноструктурну психологію та педагогічну характерологію, очолював кафедру загальної психології з 1946 року. Нейрофізіолог М. Міщенко викладав експериментальну психологію у 1946 – 1949 рр. З 1955 року кафедрою соціальної психології керує В. Янін, який почав вивчати психологію в'язнів, а пізніше став досліджувати психологічні інтерпретації соціальних спрямувань українського народу. Найбільше уваги приділяв вивченню психічних властивостей українців (етнопсихологія). До досліджень В. Яніна долучалися також педагог Г. Ващенко, філософ і історик української культури І. Мірчук та філософ і літературознавець Д. Чижевський. На теренах США працював Б. Цимбалістий, який на основі експериментальної психології досліджував питання геометрично-оптичного обману.

Список літератури

1. Кульчицький О. Ю. Риси характерології українського народу / Олександр Юліанович Кульчицький. – Нью-Йорк, 1949. – 789 с.
2. Кульчицький О.Ю. Світогляд українця / Олександр Юліанович Кульчицький. – К. : Фенікс, 1992. – 245 с.
3. Мірчук І. Світогляд українського народу / Іван Мірчук // Науковий збірник УВУ. – Прага, 1942.
4. Чижевський Д. Нариси з історії філософії України / Д. Чижевський. – Прага, 1931.
5. Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Б.Цимбалістий. – К. : Фенікс, 1992. – 245 с.
6. Варій М.Й. Загальна психологія посібник / М.Й.Варій. — К.: «Центр учбової літератури», 2007. — 986 с.

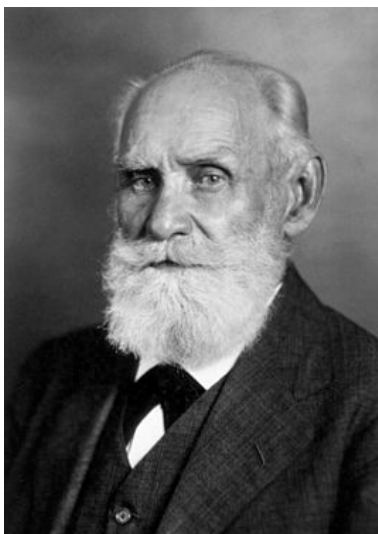
7. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. / Григорий Силович Костюк. — М.: Педагогика, 1988. — 304 с.
8. Романець В.А. Історія психології ХХ ст.: навч.посібник / В.А. Романець, І.П.Маноха.— Київ: Либідь, 1998. — 990 с.
9. Скрипченко О.В. Загальна психологія: підручник. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук. — К.: Либідь, 2005. — 464 с.
10. Чамата П.Р. Про самосвідомість учнів та шляхи педагогічного керівництва цим процесом / Павло Романович Чамата // Рад. шк... — 1963 — № 4. — С. 7

Розділ VIII.

РОСІЙСЬКІ ТА РАДЯНСЬКІ ПСИХОЛОГИ

Іван Петрович Павлов

Історія світової фізіології багата іменами блискучих учених. Але навряд чи серед них можна знайти такого, хто відіграв настільки видатну роль у становленні та розвитку фізіології, як Іван Петрович Павлов. Дослідження Павлова з'явилися епохою в розвитку фізіології; вони висунули його в ряди класиків природознавства, зробили фігурою, рівною Ньютону, Дарвіну, Менделєєву.

Ідеї Павлова вийшли за рамки фізіології і проникли в різні галузі медицини, в психологію, педагогіку, кібернетику, тваринництво, в процеси навчання складним професійним навичкам і раціональної організації праці в умовах сучасного виробництва. Створене Павловим вчення про вищу нервову діяльність – одне з найбільших досягнень сучасного природознавства. Павлов був багатогранним ученим. У різні періоди своєї шістдесятирічної творчості він охоплював різноманітні галузі фізіології, залишаючи в кожній з них глибокий слід. Досить відзначити його видатні дослідження з фізіології серцево-судинної системи і особливо його класичні дослідження в галузі фізіології травлення, які здобули йому

світове визнання і славу творця цього важливого розділу сучасної фізіології, за що він першим серед російських вчених і першим з фізіологів світу був удостоєний Нобелівської премії ще в 1904 р. Але справжньою вершиною його безприкладного наукового подвигу, найбільш великим внеском у скарбницю світової науки стало матеріалістичне вчення про вищу нервову діяльність. Знаменно, що ще в січні 1921 р., у важкий для країни і народу період, спеціальною постановою Раднаркому РРФСР були створені найкращі умови для наукової роботи Павлова і його співробітників.

Вінцем наукової творчості Павлова, найбільш великим внеском у скарбницю світової науки стало матеріалістичне вчення про вищу нервову діяльність. Дослідженню з фізіології умовних рефлексів Павлов присвятив більше 35 років свого життя. На жаль, ці дослідження, що створили «істинну фізіологію» великого мозку, довгий час практично не викликали інтересу у зарубіжних фізіологів, вони не згадувалися в підручниках фізіології і про них нічого не говорилося навіть у спеціальних працях з фізіології мозку.

Життєвий шлях Павлова протягом багатьох років був тернистий, сповнений поневірянь, гірких переживань, розчарувань і важкої боротьби. У похмурі часи царського режиму в Росії, коли в університетах країни панувало свавілля чиновників, вчитися і займатися науковою роботою було надзвичайно важко. Особливо нелегко доводилося таким людям, як Павлов, – правдивим і чесним, з демократичними поглядами і бунтарським характером.

Іван Петрович Павлов народився 27 вересня 1849 в Рязані в родині священика. Закінчивши духовне училище в 1864 р. по 1-му розряду, тобто з відмінними оцінками, Павлов перейшов в Рязанську духовну семінарію. У ці роки Павлов познайомився з двома роботами, які справили на нього незабутнє враження: монографією І. М. Сеченова «Рефлекси головного мозку» і книгою Дж. Льюїса «Фізіологія повсякденного життя». В результаті Павлов вирішує змінити свій, намічений батьком, життєвий шлях. Не закінчивши семінарського навчання, за рік до закінчення цього навчального закладу, Павлов залишає рідне місто, їде в Петербург і вступає у 1870 р. до Петербурзького

університету на природне відділення фізико-математичного факультету.

На третьому курсі Іван Петрович вирішує питання про свою спеціальність. Він обирає основною спеціальністю фізіологію тварин і додатково – хімію.

У 1875 р. Іван Петрович закінчує університет і для того, щоб отримати кращу підготовку і мати великі можливості роботи з обраної ним спеціальності – фізіології, вступає як студент на третій курс Медико-хірургічної академії – кращого в країні вищого медичного навчального закладу.

Через деякий час Павлов отримав посаду лаборанта кафедри фізіології, якою керував професор К. М. Устимович у ветеринарному відділенні Медико-хірургічної академії. Працюючи тут в період з 1876 по 1878 рр. абсолютно самостійно, не користуючись нічим керівництвом, Іван Петрович виконує кілька наукових робіт, і йому знову, на цей раз вже Медико-хірургічної академією, присуджується золота медаль, якою відзначалися кращі студентські наукові роботи. Дослідження Павлова в цей період його діяльності були присвячені питанням травлення і кровообігу.

Роботи Павлова привернули увагу С.П.Боткіна, видатного широко освіченого клініциста, який був прихильником фізіологічного напрямку в клініці. С. П. Боткін прагнув пов'язати клінічну роботу своїх співробітників-лікарів з експериментальними дослідженнями в галузі фізіології та фармакології. Тому він вирішив влаштувати при своїй клініці спеціальну фізіологічну лабораторію і організацію цієї справи доручив молодому досліднику – Павлову, який і почав працювати в цій лабораторії з 1878 р. на посаді лаборанта (фактично як керівник лабораторії).

Основним завданням лабораторії при клініці Боткіна було обслуговування клінічних лікарів, яким доручалося вивчення в умовах експерименту над тваринами різних питань, важливих для практичної медицини. Багато робіт було присвячено дослідженню дії на організм, і в першу чергу на серцево-судинну систему, різних лікарських засобів рослинного походження, які Боткін вважав за необхідне спочатку випробувати в експерименті перш, ніж почати їх застосовувати в клінічній практиці. Таким чином, поряд з

чисто фізіологічними проблемами, багато уваги Павлов із співробітниками приділяв питанням, що належать фармакології.

У лабораторії при клініці Боткіна І. П. Павлов продовжував працювати і після закінчення Медико-хірургічної академії в 1879 р., аж до отримання ним звання професора у 1890 р. Ним була виконана дисертація на здобуття вченого ступеня доктора медицини про відцентрові нерви серця, яку Іван Петрович опублікував і захистив в 1883 р. В ній Павлов довів наявність нервів, що підсилюють і послаблюють серцеву діяльність.

Після захисту дисертації Павлов в 1884 р. отримав звання приват-доцента і йому була надана можливість поїхати у закордонне наукове відрядження. У цьому відрядженні Павлов перебував протягом двох років (1884–1886) і використовував його для роботи в двох кращих лабораторіях того часу.

Після повернення з цього відрядження Іван Петрович спільно з співробітниками почав проводити дослідження в галузі фізіології травлення. Робота в цій області ознаменувалася великими успіхами: уже в 1888 р. Павлов підтвердив висновок, зроблений ним ще в студентській роботі, про наявність секреторних нервів підшлункової залози, тобто нервів, що викликають її соковиделення.

У 1889 р. Павлов спільно зі своєю співробітницею Е. О. Шумовою-Симановською провів досліди із уявним годуванням, що показали наявність нервового, рефлекторного механізму роботи шлункових залоз. Це був один з найбільш ефективних і доказових дослідів, які коли-небудь до того проводилися фізіологами. Значення його виходило за межі того приватного питання, що вирішувалося з його допомогою. Досвід «уявного годування» яскраво продемонстрував ті нові широкі можливості, які надає фізіології застосування хірургічної техніки. Розробка та використання оперативних прийомів дослідження – методики операцій в так званих хронічних дослідах – дозволили Павлову вести вивчення функцій, зазвичай прихованих від безпосереднього спостереження, і притому на тваринах, що перебували у відносно нормальному стані. Досліди уявного годування, як і деякі інші

експерименти Павлова, проведені на собаках за допомогою розроблених ним операцій, мали значення не тільки методичне, а й методологічне. Вони стверджували принципово новий підхід до вивчення фізіологічних явищ.

Після обрання його на кафедру фармакології, в 1890 р., йому було доручено керівництво фізіологічним відділом організованого в цей час Інституту експериментальної медицини. Це дало можливість Павлову значно розширити обсяг експериментальних досліджень. Павлов організував операційну. При лабораторії було побудовано приміщення для оперованих тварин.

За період перших семи років (до 1897 р.) в лабораторії Павлова було виконано 15 дисертацій. Надалі, коли дослідження Павлова, присвячені фізіології травлення, а потім умовним рефлексам, набули більш широкої популярності і світового визнання, в його лабораторію з усієї Росії з'їхалися фізіологи і лікарі різних спеціальностей для вивчення фізіологічних методів дослідження та павловських операцій і для виконання наукових робіт. Так почала складатися Павловська наукова школа.

Починаючи з 1900 р., Павлов брав участь у міжнародних конгресах фізіологів, а потім психологів і неврологів. Особливо слід відзначити доповідь «Експериментальна психологія і психопатологія на тваринах», тут вперше Павлов заявив про можливість строго об'єктивного, фізіологічного аналізу явищ, які до того часу пояснювалися тільки з психологічної точки зору.

У 1904 р. Павлову першому з російських вчених і першому з фізіологів була присуджена Нобелівська премія. Він отримав її за дослідження з фізіології травлення.

На початку 90-х років Павлов розпочав вивчення фізіології вищих відділів центральної нервової системи – кори великих півкуль. Спостерігаючи, що при різних подразненнях, пов'язаних з їжею, – вигляд і запах їжі, звуки, що нагадують про неї, – у тварини відбувається виділення слини, секреції шлункового соку і т. д. Фізіолог говорив, що причиною секреції в цих випадках є бажання їжі, спогад про неї, психічні переживання тварини.

Систематичний виклад всього вчення про умовні рефлекси Павлов дав у 1926 р. у праці «Лекції про роботу великих півкуль головного мозку».

Іван Михайлович Сеченов

Основоположником російської наукової психології є І. М. Сеченов (1829–1905). У його книзі «Рефлекси головного мозку» основні психологічні процеси отримують психологічне трактування. Схема у них така ж, що і у рефлексів: вони беруть початок у зовнішньому впливі, тривають у центральній нервовій діяльності і закінчуються відповідною діяльністю – вчинком, рухом, мовою. Сеченов цим трактуванням зробив спробу вирвати психологію з кола внутрішнього світу людини. Однак при цьому була недооцінена специфіка психічної реальності в порівнянні з фізіологічною її основою. Була не врахована роль культурно-історичних чинників у становленні і розвитку психіки людини.

І. М. Сеченов не погоджувався з думкою свого вчителя, знаменитого німецького фізіолога Карла Людвіга (1816–1895), який вважав, що вивчати мозок шляхом його подразнення (стимуляції) – все одно, що вивчати механізм годинника, стріляючи в нього з рушниць. Проте Сеченов наважився на таку "стрілянину" і відкрив в одному з відділів головного мозку (таламусі) центри, які здатні затримувати реакції м'язів на зовнішні стимули. Незабаром німецькі фізіологи з'ясували, що, подразнюючи електричним струмом окремі ділянки кори головного мозку собаки, можна спостерігати мимовільний рух її кінцівок.

Слід звернути увагу на принципову відмінність між цими двома рядами фактів. Російський фізіолог і його німецькі колеги виходили з різних посилів. Німецьким фізіологам важливо було з'ясувати, чи є в мозку окремі ділянки, які «завідують» змінами в тілі. За вихідне вони брали пряме подразнення вищих нервових центрів, а за кінцевий ефект цього подразнення – рухову реакцію. Зв'язок, який вони досліджували, можна висловити відношенням «мозок – реакція м'язів». Таке відношення дійсно існує і, на перший погляд, саме його вивчав Сеченов. Однак він включив зазначене відношення в широкий контекст, а саме в цілісне

відношення «організм – середовище», змінивши тим самим і всю перспективу дослідження. Вихідним пунктом опинявся не мозок, а зовнішнє середовище, об'єкти якого за допомогою органів почуттів діють на мозок. Кінцевим же пунктом стали не самі по собі скорочення м'язів, а їх спрямованість на середовище з метою пристосування до нього всього організму, вирішального життєвого завдання.

Завдяки цьому фізіологія виходила за межі звичної області: їй доводилося узгоджуватися з властивостями не тільки живого тіла, але і з умовами його реальної діяльності в зовнішньому світі. А це немінуче спонукало вчених приєднати до фізіологічного пояснення психологічне – особливо, коли предметом цього пояснення ставав організм людини та її життєдіяльність. Саме на цей шлях вийшов, на відміну від своїх західних колег, Сеченов. Він спирався на колишні досягнення у науковому (причинному, детерміністському) поясненні поведінки, зокрема, на висхідний до Декарту поняття про рефлекс.

Цінність поняття про рефлекс визначалася тим, що воно базувалося на принципі детермінізму, на суворій причинній залежності роботи живого тіла від його будови і зовнішніх стимулів. Правда, з цим поєднувалося уявлення про те, що притаманна людині свідомість не є рефлекторною і тому вона позбавлена тієї причинності, яка властива тілесному світу. Щоб справитися з дуалізмом рефлексу і свідомості, але не на шляху розуміння людини як машини (у чому його одразу ж звинуватили супротивники), а зберігаючи за людиною і його психічним світом якісну своєрідність, Сеченов радикально перетворив поняття про рефлекс. Це в свою чергу передбачало радикально новий погляд на проблему детермінізму, на причини, які здатні пояснити розвиток психіки.

Нагадаємо, що рефлекс – це цілісний акт, що включає: а) сприйняття зовнішнього впливу; б) його переробку в головному мозку; і в) відповідну реакцію організму у вигляді роботи виконавчих органів (зокрема – м'язової системи). До Сеченова вважалося, що за законом рефлексу працює тільки спинний мозок. Сеченов не тільки довів, що ця поведінка цілком рефлекторна, але й докорінно змінив колишню схему

«рефлекторної дуги», «замкнувши» її в «кільце» (див. вище) і запропонувавши формулу «думка – це дві третини рефлексу».

Багато висновків Сеченова набули невірною тлумачення; зокрема, його звинувачували в запереченні зв'язку між думкою і реальною дією, в тому, що думка в нього починається там, де дія обривається. Між тим Сеченов вважав, що затримана завдяки гальмуванню дія не зникає, а як би «йде всередину мозку», запам'ятовуючи і зберігаючись в нервових клітинах. У той же час, перш ніж «піти усередину», реальна дія організму стає «розумною». Ця «думка в дії» виражена в тому, що, спілкуючись за допомогою м'язової роботи з зовнішнім середовищем, організм набуває знання про її об'єкти.

Доброю ілюстрацією може служити діяльність очей, забезпечених м'язовими придатками. М'язи очей весь час незримо працюють, постійно «бігають» по предметах, визначають відстань між ними, порівнюють їх між собою, відокремлюють один від одного (аналіз), об'єднують у групу (синтез). Адже, як відомо, порівняння, аналіз і синтез – це основні розумові операції, на яких заснована людська думка.

Таким чином, за фактом сеченовського гальмування стояла ідея, що мала, як він сам підкреслював, пряме відношення до двох основних проблем, якими століттями займалася психологія – проблем свідомості і волі. Тільки колишня психологія брала свідомість і волю за первинні процеси, які відбуваються всередині суб'єкта, і співвідносила їх з нервовими процесами, які відбуваються в організмі; Сеченов же переніс наукове пояснення в нову, незвичайну для колишньої психології площину, взявши за вихідне не свідомість суб'єкта і не мозок сам по собі, а спілкування організму з середовищем. Мозок і свідомість включені в цей процес, служать неодмінними посередниками між життям цілісного організму і зовнішнім світом.

Отже, Сеченов став піонером у розробці вчення про поведінку. Поняття поведінки не було ні виключно фізіологічним (включаючи поняття про свідомість і волю), ні суто психологічним (включаючи поняття про нервові центри, м'язову систему). Воно стало *міждисциплінарним* і набуло подальшого розвитку в декількох великих наукових школах,

які склалися на російському ґрунті. Кожна зі шкіл базувалася на своєму особливому вченні, хоча загальним для всіх стрижнем залишалася категорія рефлексу.

Так, загальний задум книги «Рефлекси головного мозку» І. М. Сеченова аж ніяк не зводився до того, щоб зруйнувати систему уявлень про душу і таким чином повністю звільнити людину від відповідальності за свої вчинки. Навпаки, І. М. Сеченов бачив мету об'єктивної науки в тому, щоб навчитися формувати таких людей, які «у своїх діях керуються тільки високими моральними мотивами, правдою, любов'ю до людини, поблажливостю до її слабостей і які залишаються вірними своїм переконанням, наперекір вимогам усіх природних інстинктів». Для І. М. Сеченова наукове дослідження і наука були аж ніяк не самоціллю, а лише засобами вирішення проблем окремої людини і людства: «Тільки за розвиненим мною поглядом на дії людини в останній можлива остання з чеснот людських – всепрощаюча любов, тобто повна поблажливість до свого ближнього».

Концепція психічних процесів І. М. Сеченова.

Величезним внеском І. М. Сеченова була його концепція психічних процесів. І. М. Сеченов дійшов радикального висновку – не можна відокремлювати центральну, мозкову ланку психічного акту від його природного початку і кінця. Це принципове положення служить логічним центром співвідношення основних категорій концептуального апарату сеченовської рефлексорної теорії психічних процесів.

Розвиток російської психології першої половини ХХ ст.

Жовтнева революція зробила значний вплив на розвиток російської науки в цілому, і психології зокрема. Більшість відомих психологів зайняли нейтральну позицію, якщо не сказати опозицію по відношенню до нової влади. Основній критиці піддавалася заборона на інакомислення. Ця критика викликала роздратування в політичного та ідеологічного керівництва Радянської держави. У червні 1922 р. газета «Правда» публікує статтю «Диктатура, де твій хлист?», у якій ставиться питання про необхідність «розібратися» з тими, хто мав свою думку щодо подій в країні.

31 серпня 1922 р. у пресі з'являється повідомлення про заслання з країни «контрреволюційних елементів» з середовища професорів, літераторів. Серед них були засновник філософської психології С. Л. Франк, релігійні філософи Л. П. Карсавін, А. А. Бердяєв, керівник московського психологічного товариства Л. М. Лопатін, соціологи П. Сорокін й ін. Це завдало потужного удару по науці, призвело до розриву спадкоємності в розвитку культурних процесів.

У той самий час ряд учених позитивно сприйняли соціальні перетворення (Бехтерев, Корнілов). З іншого боку, молода Радянська держава почала послідовно надавати допомогу психологічній науці. У 1918 р. в Петрограді створюється Інститут вивчення мозку і психічної діяльності, у Тбіліському університеті відкривається кафедра психології і лабораторія експериментальної психології, в 1921 р. створюється Московський науково-педагогічний інститут дитячої дефективності, виходить спеціальна постанова Раднаркому про надання допомоги лабораторії І. П. Павлова.

Серед авторитетних учених, що займалися розробкою проблем педології, були П. П. Блонський, М. Я. Басів, А. С. Залужний, А. Б. Залкінд, Л. С. Виготський і ін. Виникає мережа педологічних центрів і установ; у педологічний рух включаються фахівці різних профілів, які займаються вивченням дитини. Педологія набуває характеру комплексного знання про людину.

У теоретичному сенсі педологія не була однорідним рухом. У ньому було представлено декілька напрямів: психоаналітичний, рефлексологічний, біоенетичний (П. П. Блонський) і соціоенетичний (Залкінд, Залужний). Автор біоенетичної концепції Блонський стверджував, що в своєму розвитку відтворює основні етапи біологічної та історичної еволюції людства.

Поведінковість. У теоретичному плані основною тенденцією розвитку психологічної науки в Росії в післяреволюційний період стала боротьба з інтроспективною і затвердження об'єктивного шляху дослідження психіки. В той же час учені опиралися на спрощену механістичну модель функціонування психіки, зводячи її дослідження до виявлення нервово-фізіологічних механізмів. Так в психологію вводилося

нове розуміння предмета науки – поведінка (або зовнішньої реакції – рефлексу людини у відповідь на зовнішній подразник). Звідси виникла назва напрямку – **поведінковість**.

Головним представником цього напрямку був **Бехтерев**. Необхідно відзначити комплексний і системний характер його підходу. Людина, згідно з Бехтеревим – це поліструктурне багаторівневе (представник біологічного, продукт середовища і так далі).

Отже, необхідно розширити кордони вивчення людини. Бехтерев ввів в науку нові галузі: генетичну рефлексологію, рефлексологію праці, колективну рефлексологію. Праця «Колективна рефлексологія» (1921) містила в собі визначення поняття колективу, типологію груп, опис механізму виникнення спільнот, теоретичний аналіз спілкування, вивчення впливу співтовариства на діяльність індивіда і ін. Для цієї книги були характерні еkleктичність, опора на життєвий, а не науковий досвід, але все ж таки її (книги) вихід став подією для Російської психології.

Іншим видатним представником поведінковості був *Костянтин Миколайович Корнілов*. Він вважав, що головний предмет вивчення – реакції організму, оскільки в них об'єднуються об'єктивні основи психіки і суб'єктивні переживання індивіда. Таким чином, вважав Корнілов, досягається можливість злиття емпіричної психології свідомості і об'єктивної психології поведінки.

У Петрограді в Інституті вивчення мозку під керівництвом Бехтерева розроблялася психоаналітична проблематика. У лабораторії психотерапії і гіпнозу при інституті проводилися сеанси психоаналізу, а також використовувався катарсичний метод Франкла.

У 20-ті рр. психоаналіз так само, як і інші напрями психології, піддається критиці з позицій марксистської філософії. Лурія і Б. Фрідман відстоюють точку зору на психоаналіз як на науковий метод, методологічно близький до марксизму, заснований на фундаменті матеріалістичного монізму. В той же час ряд учених роблять спроби “виправити” ідеологічно “неправильні” частини психоаналізу. Наприклад, Залкінд пропонує “прибрати” з психоаналізу теорію сексуального потягу, перекласти фрейдистські терміни в

рефлексологічні, отримуючи, таким чином, замість термінів «бажання», «задоволення», «витіснення» тощо, терміни «рефлекс», «вогнище оптимального збудження», «гальмування» і т. ін.

У 30-ті рр. оцінки психоаналізу стають однозначно негативними. Психоаналізу “інкримінуються” різні “гріхи” і помилки. Частково це збігається за часом з початком переслідувань Л. Троцького, який часто схвально відзивався про психоаналіз.

У 1936 р. виходить постанова ЦК ВКП(б) “Про педологічні збочення в системі Наркомпроса”, яка характеризує педологію як класово-ворожу лженауку. Наступний крок – наукові і адміністративні санкції щодо провідних психологів і педологів – призвели до зникнення педології. Заборона педології і психотехніки позначилася на розвитку різних галузей психологічної науки в СРСР – дитячій і педагогічній психології, психології праці і соціальної психології.

На закінчення зазначимо найважливіші теоретичні досягнення радянської психології 20-30-тих рр.:

1. Розгляд психіки як функції, властивості людського мозку. (Почато в роботах Сеченова, Павлова, Бехтерева, Ухтомського, продовжено працями Корнілова.)
2. Визнання еволюційно–стадіального характеру розвитку психіки (Блонський).
3. Розгляд людини як активного діяча в її довкіллі (М. Я. Басов).
4. Визнання культурно-історичної обумовленості процесу розвитку психіки (Виготський).

Густав Густавович Шпет

У 20-ті рр. ХХ століття в Росії з урахуванням досягнень і прорахунків німецьких попередників була зроблена ще одна спроба створення *етнічної психології*, причому саме під цією назвою. У 1920 р. російський філософ Г. Г. Шпет (1879–1940) в доповідній записці про заснування кабінету «етнічної та соціальної психології» при історико-філологічному факультеті Московського університету визначив цю галузь знання як галузь психології, що охоплює

вивчення таких проявів душевного життя людини, як мова, міфи, вірування, звичаї, мистецтво, тобто тих же продуктів духовної культури, що їх закликали вивчати Лацарус і Штейнталь, Кавелін і Вундт.

Більш докладно він виклав свої погляди в книзі «Введення в етнічну психологію», перша частина якої вийшла з друку в 1927 р. У цій роботі Шпет проводить детальний методологічний аналіз концепцій Лацаруса – Штейнталья і Вундта. З його точки зору, етнічна психологія зовсім не пояснювальна, на чому наполягав Вундт, а описова наука, предметом якої є *типові колективні переживання*. Ми вперше зустрічаємося з цим поняттям, тому слід зупинитися на тому, як його інтерпретує російський вчений.

Полемізуючи з Вундом, для якого продукти духовної культури є психологічними продуктами, Шпет стверджує, що в самому по собі культурно-історичному змісті народного життя немає нічого психологічного. Психологічно інше – *ставлення* до продуктів культури, до сенсу культурних явищ. Шпет вважає, що всі вони – мова, міфи, звичаї, релігія, наука – викликають у носіїв культури певні переживання: «як би індивідуально не були люди різні, є типово загальне у тих переживаннях, як «відгуках» на те, що відбувається перед їхніми очима, умами і серцем». Намагаючись співвідносити особистість зі світом культури, це загальне розуміє не як усереднене, не як сукупність подібності, а як «тип», що є «репрезентантом» тієї чи іншої історичної спільності (тип китаїця, тип міщанина). Згідно з концепцією російського мислителя, аналізуючи продукти культури, етнічна психологія повинна виявляти типові колективні переживання, іншими словами, відповідати на запитання: Що народ любить? Чого боїться? Чому поклоняється?

Перша частина книги Шпета є філософським обґрунтуванням нової науки – етнічної психології, і ми не знайдемо в ній прикладів типових колективних переживань будь-якого народу. Ми ніколи не дізнаємося, як би Г. Г. Шпет конкретизував свої програмні установки; на початку 30-х рр. він був репресований і в 1940 р. загинув у сталінських таборах.

Але ідеї російського філософа, зазначені в першій частині його книги, звучать виключно сучасно. *По-перше*, це

відноситься до введеного ним поняття **колективних переживань**, які він не зводить тільки до емоцій або тільки до кондиції. Швидше це те, що в науці наших днів називають **ментальністю**, коли розуміють її не просто як соціальні уявлення, а як емоційно забарвлену систему світорозуміння, притаманну тій чи іншій спільності людей. Г. Г. Шпет пропонує вивчати не продукти культури як такі, а саме переживання людей з їх приводу, підкреслюючи, що «може бути, ніде так яскраво не позначається психологія народу, як у його ставленні до ним же «створених» духовних цінностей». Він говорить про те ж, до чого прийшла сучасна наука: про необхідність вивчення в психології **суб'єктивної культури**.

По-друге, дуже актуально звучить його твердження, що належність людини до народу визначається не біологічною спадковістю, а **свідомим прилученням** до тих культурних цінностей і святинь, які утворюють зміст історії народу: «Людина, дійсно, сама духовно визначає себе, відносить себе до даного народу, вона може навіть «змінити» народ, увійти до складу і духу іншого народу, однак знову не «довільно», а шляхом довгої і наполегливої праці перебудови духовного укладу, що її детермінує».

Але при цьому Шпет відзначає дуже важливу особливість етнічної ідентичності, на яку не звертають уваги багато дослідників наших днів: єдність людини з народом визначається обопільним актом визнання. Іншими словами, щоб бути членом етнічної спільності, недостатньо усвідомлення своєї приналежності до неї, необхідно і визнання індивіда групою.

Ідеї Лацаруса і Штейнтала, Кавеліна, Вундта, Шпета в більшості випадків залишилися на рівні голих пояснювальних схем, а їх концептуальні моделі не були реалізовані в конкретних психологічних дослідженнях. Але неминуща цінність психології народів XIX – початку XX століття полягає в тому, що її творці спробували співвідносити світ особистості не зі світом природи, а зі світом культури. Соціальна психологія, яка в XX столітті набула розвитку як експериментальна наука, відкинула психологію народів разом

з іншими першими соціально-психологічними теоріями за «спекулятивність» методів і засобів аналізу.

Олександр Романовіч Лурія

О. Р. Лурія був відомий як професор (1944), доктор педагогічних наук (1937), доктор медичних наук (1943), член Академії Педагогічних наук РРФСР (1947), член Академії Педагогічних наук СРСР (1967), віце-президент Міжнародної спілки Наукової Психології (1969–1972), зарубіжний член Національної академії наук США (1968), Американської Академії наук і Мистецтв, Американської Академії педагогіки, і навіть почесний член низки зарубіжних психологічних товариств (британського, французького, швейцарського, іспанського та інших.). Він був почесним доктором ряду університетів: Лейстера (Англія), Любліна (Польща), Брюсселя (Бельгія), Тампере (Фінляндія) та інших. Протягом більш ніж 50-річної наукової праці Олександр Романович зробив важливий внесок у розвиток різноманітних областей психології: у загальну, історичну, крос-культурну, дитячу психологію, дефектологію, психофізіологію, психогенетику.

Нейропсихологія як досягнення і основний напрям у діяльності О. Р. Лурія. Луріївська нейропсихологія бере свій початок у психології, її джерелом є загально психологічні уявлення про структуру та будову психічних функцій. Західна нейропсихологія значною мірою «виросла» з медицини і досі є своєрідною частиною медицини – «вищою неврологією», що вивчає психологічні симптоми ураження мозку аналогічно до неврологічних симптомів і безпосередньо зіставляє їх з вогнищами ураження мозку.

Клінічна, медична «парадигма» західних нейропсихологічних робіт утримує їх у власному руслі, незалежному від загально психологічних ідей. У них відсутній внутрішній теоретичний зв'язок з психологічними концепціями, і це є давньою традицією західної нейропсихології. Інша традиція – безпосереднє перенесення в клініку методів експериментального дослідження, розроблених для вивчення здорової людини (в основному психометричних), і захоплення кількісними, а не якісними аспектами досліджуваних дефектів (тобто

перевага математичних, статистичних методів над якісним аналізом, на якому наполягав О. Р. Лурія).

Новизна і оригінальність луріївської нейропсихології полягають в тому, що вона, будучи синтезом трьох наук (психології, медицини, фізіології), є, перш за все, галуззю психологічної науки, безпосередньо пов'язаною із загальнопсихологічними ідеями О. Р. Лурії (як представника школи Виготського – Леонтєва). Тому успіхи луріївської нейропсихології значною мірою пов'язані з адекватністю психологічних ідей, використаних О. Р. Лурією для вивчення проблеми «мозок і психіка».

Як відомо, нейропсихологія – це одна з наук про мозок, тому центральною проблемою в ній є проблема мозкової організації (локалізації) психічних функцій. Її вирішення залежить від розуміння таких питань: що таке психічна функція як психологічне явище? Що таке мозок як субстрат психічних функцій, тобто які принципи його організації? Як саме співвідносяться психічні функції з мозковими структурами, тобто що саме «підлягає» локалізації і що саме треба розуміти під мозковими механізмами психічних функцій? О. Р. Лурія по-новому підійшов до вирішення цих питань.

Вища (тобто така, що прижиттєво виникає, опосередкована, довільно регульована) психічна функція являє собою не «психічну здатність» – цілісне і нерозкладне на складові частини психологічне явище, – а складну форму психічної діяльності. Ця діяльність включає до свого складу рушійні мотиви, цілі (програму), виконавчі ланки (дії і здійснювані ними операції) і контролюючі механізми. Це складна психологічна система, що складається з багатьох ланок і характеризується певними параметрами (аспектами). Психічна функція не може зіставлятися з мозком як єдиним цілим.

Мозкові структури, відповідальні за реалізацію психічних функцій, – високодиференційовані утворення, об'єднані в різні системи, що взаємодіють між собою. Крім цього системи об'єднують і коркові, і підкіркові рівні мозку. Мозок як субстрат психічних процесів організований за багатьма системними принципами: проєкційним, асоціативним, регуляторним та ін. З певними мозковими

структурами слід співвідносити не психічну функцію як єдине ціле, а її окремі ланки, параметри (аспекти), реалізація яких здійснюється за допомогою відповідних фізіологічних процесів.

Загальні і локальні фізіологічні процеси (закономірності роботи відповідних нейронів) «відповідальні» за різні аспекти психічних функцій і різні форми їх порушень при локальних ураженнях мозку. Саме вони і є конкретними мозковими механізмами вищих психічних функцій.

Мозок як субстрат психічних процесів бере участь у реалізації психічних функцій як складне єдине ціле, що складається з високодиференційованих компонентів, організованих за системним принципом, де різні мозкові структури і специфічні для них фізіологічні процеси «відповідають» за різні ланки (аспекти) функції.

Ці та інші положення увійшли до сформульованої О.Р. Лурією «теорії системної динамічної локалізації (мозкової організації) вищих психічних функцій людини». На сучасному етапі вивчення проблеми дана теорія стала найбільш евристичною і продуктивною в порівнянні з іншими концепціями, що пояснюють співвідношення мозку і психіки.

Як всяка хороша теорія, вона успішно застосовується на практиці (для діагностики стану мозку і його окремих структур і відновлення порушених функцій). Запропоновані О.Р. Лурія методи нейропсихологічної діагностики і відновлення психічних функцій засновані на цій теорії. Вони користуються великою популярністю у всьому світі як одні з найбільш ефективних. Таким чином, луріївська нейропсихологія об'єднує в собі високий науковий і практичний потенціал, чим і пояснюється її визнання у нас і за кордоном.

Нейропсихологічна школа О. Р. Лурія. О. Р. Лурія – не тільки основоположник нейропсихології нового типу, він створив нейропсихологічну школу – колектив учнів, однодумців, які продовжують розробляти його ідеї.

Наукова школа – особливе, дуже цінне і порівняно рідкісне явище в науці. Далеко не всі великі вчені залишили після себе наукову школу, що пояснюється, мабуть, і об'єктивною значимістю наукових поглядів вченого, і його особистими якостями. О. Р. Лурія поєднував в собі і високий

науковий авторитет, і видатні здібності вчителі, вихователя молоді. Він працював не поодиноці, а завжди з колективом співробітників-учнів. Лурія виховав багатьох учнів, деякі з них пішли в інші галузі психології, але більшість зберегла вірність нейропсихологічним інтересам і склала луріївську нейропсихологічну школу.

У науковій біографії О. Р. Лурії можна виділити 3 періоди, які багато в чому відображають особливості історії психоаналізу у Радянському Союзі.

1. У перший період (протягом першої половини 20-х рр. ХХ століття) О. Р. Лурія оцінює психоаналіз як новий, сучасний напрям, що дозволяє подолати кризу в психології.

2. Другий період (друга половина 20-30-х рр.) характеризується різкою критикою О. Р. Лурією психоаналізу із загальнопсихологічних марксистських позицій. Але в змістовному плані ключові психоаналітичні принципи і проблеми (цілісний підхід, вивчення емоційних та мотиваційних сфер особистості, співвідношення зовнішнього і внутрішнього, біологічного і соціального, свідомого і несвідомого в особистості і т. д.), як і раніше залишаються для О. Р. Лурії в числі пріоритетних і актуальних.

3. У третій період (після 1940 р.) відзначається відсутність робіт О. Р. Лурії, присвячених питанням психоаналізу. Але фактично ті принципи, постулати і проблеми, які О. Р. Лурія вперше сформулював для себе, продовжували працювати протягом всієї його наукової творчості.

Олексій Миколайович Леонт'єв

Проблеми розвитку психіки в рамках дитячої психології вивчав **Олексій Миколайович Леонт'єв**. Один з основоположників вітчизняної психології розвитку, він сформулював положення про те, що психічний розвиток людини якісним чином відрізняється від розвитку психіки тварини.

Спадкова організація поведінки не має визначального значення в розвитку людини, оскільки вирішальну роль в ньому відіграє набуття окремим індивідом історичного досвіду людей, і перш за все – суспільно вироблених психічних

здібностей, опредмечених в матеріальній і духовній культурі. Таким чином, джерелом психічного розвитку дитини є культура, а рушійними силами цього процесу служать вікові зміни об'єктивного положення дитини в системі її стосунків з дорослими і вікові зміни її діяльності.

Дитина здійснює з різними предметами матеріальної і духовної культури адекватну до їх суспільного походження відтворювальну діяльність, за допомогою якої набуває відповідних здібностей і способів поведінки. З цієї точки зору психічний розвиток дитини полягає в закономірних якісних змінах її діяльності і змісті набутих нею здібностей.

Дитина не може самостійно виробити і виконати цю адекватну до предмета діяльність – вона завжди повинна формуватися людьми, які оточують її, в зовнішній спільній діяльності. У подальшому самостійне просування думки дитини можливе лише на основі інтеріоризованого досвіду. Таким чином, інтеріоризація є необхідною ланкою психічного розвитку дитини.

За О. М. Леонтьєвим, психічний розвиток дитини і набуття нею досягнень культури – це єдиний процес. Набуття, здійснюване в спільній діяльності, можна розглядати як навчання і виховання, які виступають внутрішніми і необхідними формами психічного розвитку дитини.

Всі типи навчання і виховання направлені на формування у дитини різних типів відтворювальної діяльності. Але поняття самі по собі не викликають у дитини адекватної дії – вона ще повинна ними оволодіти. Тому головна ланка навчання – це формування розумових дій у дитини навколишніми людьми в процесі спілкування з нею.

Щоб побудувати у дитини розумову дію, первинний її зміст потрібно дати в зовнішній наочній (екстеріоризованій) формі, а потім шляхом її перетворення, узагальнення і скорочення за допомогою мови (інтеріоризації) перетворити цю дію на розумову. Іншими словами, знання можуть бути повноцінно засвоєні людиною лише при виконанні нею певних наочних дій, які у неї спеціально формуються.

Всяке навчіння знанням одночасно є процесом формування в учня розумових дій. В той же час, при здійсненні дій, націлених на вирішення певних завдань,

людина опановує не лише конкретні знання, але і відповідні психічні здібності і способи поведінки. Така основна ідея діяльнісного підходу до процесів вчення і виховання.

Данило Борисович Ельконін

Продовженням ідей Л. С. Виготського про розвиток особистості займався видатний вітчизняний психолог **Данило Борисович Ельконін**. Зокрема, Ельконін поклав в основу своєї теорії такі основні положення, вперше сформульовані ще Виготським:

1) всі види дитячої діяльності суспільні за своїм змістом і формою, тому дитина з народження – суспільна істота;

2) набуття дитиною досягнень людської культури завжди активне, вона виступає як суб'єкт перетворень, що створює в собі людські здібності.

Ельконін описує людський розвиток таким чином: а) умови розвитку – зростання і дозрівання організму; б) джерела розвитку – середовище, ідеальні форми, тобто те, до чого повинен прийти розвиток; у) форма розвитку – засвоєння; г) рушійні сили розвитку – протиріччя між засвоєними наочними і суспільними сторонами дії; д) середовище розвитку – стосунки “дитина – предмет – дорослий” і “дитина – дорослий – предмет”.

Загальні теоретичні уявлення Ельконіна про психічний розвиток дитини послужили для нього основою розгорнутої періодизації розвитку. При цьому Д. Б. Ельконін спирався на поняття провідної діяльності, сформульоване О. М. Леонтєвим.

За О. М. Леонтєвим, на кожному етапі життя людини серед багатьох інших виконуваних нею видів діяльності існує деяка головна діяльність, що визначає виникнення і становлення основних психологічних новоутворень даного етапу. Носієм і виконавцем кожного виду діяльності є людина, яка і розвивається в процесі виникнення в її діяльності різних психічних новоутворень.

У розвитку дітей Д. Б. Ельконін виділив ряд вікових періодів, пов'язавши їх із певними типами провідної діяльності і відповідними новоутвореннями. Основна його

заслуга полягає в тому, що в основу цілісного психічного розвитку дитини він поставив розвиток її діяльності.

У чому ж полягала суть теорії діяльності в її “класичному” варіанті?

В основі цієї теорії лежить поняття дії, тобто процесу, предмет і мотив якого не збігаються між собою. Далі вводиться поняття операції, в якій окремі частини дії “зливаються” в єдину дію. Нарешті, вводиться поняття діяльності, як дії, що отримала самостійний мотив. Усвідомлення мотиву не виникає одразу, а вимагає деякого спеціального акту.

Психологічний аналіз показує, що розумова діяльність має ту ж будову, що і діяльність практична. І в мисленні слід розрізняти відповідно діяльність, дії, операції і функції мозку, що реалізують їх. Через спільність будови мисленнєвої і практичної діяльностей їх окремі структурні елементи можуть переходити (і переходять) один в одного, так що внутрішня (мисленнєва) діяльність постійно включає окремі зовнішні дії і операції, а практична діяльність – дії і операції внутрішні, мисленнєві.

Диференційована внутрішня структура діяльності виникає тоді, коли людина суб'єктивно відображає зв'язок своїх дій з досягненням загального, колективного результату. Таким чином, разом з народженням дій, виникає і основна “одиниця” людської психіки – розумний сенс для людини того, на що направлена її активність.

У той же час з'являється і можливість позначення, презентації найнаочнішого світу, що реалізується за допомогою мови, внаслідок чого виникає свідомість у власному сенсі слова, як віддзеркалення дійсності за допомогою мовних значень.

Свідомість і мова. Так само, як і діяльність, свідомість не є проста “сума” елементів, вона має свою власну будову, свою логіку. О. М. Леонтьєв запропонував оригінальну теорію свідомості людини. Згідно з цією теорією, в свідомості слід розрізняти три відносно самостійні складові: чуттєву матерію, значення, особовий сенс. *Чуттєва матерія* – це чуттєва складова конкретних образів реальності, що актуально сприймаються або викликаються в пам'яті. *Особистісний сенс* позначає суб'єктивність, упередженість людської свідомості.

Джерела особистісного сенсу – мотиви, які ніби “оцінюють” життєве значення для суб’єкта об’єктивних обставин і його дій в цих обставинах. Як і плотська тканина, особовий сенс не має свого “надіндивідуального” існування. *Значення* О. М. Леонтьєв вважав найважливішою формоутворювальною складовою людської свідомості. Носієм значень є мова. У значеннях представлена перетворена і “згорнута” в матерії мови ідеальна форма існування наочного світу.

Таким чином, свідомість є віддзеркаленням дійсності, як би заломленим крізь призму мовних значень. Мова виступає тут не лише як засіб спілкування людей, вона виступає і як засіб, як форма людської свідомості і мислення.

“Виробництво” мови, свідомості і мислення спочатку безпосередньо вплетене у виробничу діяльність людей, в їх матеріальне спілкування. Разом з відділенням мови і мовлення, що відбувається згодом, від безпосередньої практичної діяльності відбувається також і абстрагування словесних значень від реальних предметів, роблячи можливим їх (значень) існування лише як думки, ідеально.

Роль мови в психічному розвитку дитини досліджувалася О. Р. Лурією і його співробітниками (Тихомиров та ін.). Вони підкреслювали, що опанування словесної системи перебудовує всі основні психічні процеси у дитини, слово виявляється потужним чинником, що формує психічну діяльність. Слово, замінюючи безумовне підкріплення і умовний подразник, вносить нові межі до процесу формування нових тимчасових зв’язків.

Ідеї про тісний зв’язок мови (усної і письмової) і мислення проводив у своїх роботах Д. Б. Ельконін. Він вважав, що письмова мова у своєму розвитку усе більш дистанціюється від усної мови, набуваючи іншого характеру функціонування. Письмова мова, на думку Ельконіна, дисциплінує і розвиває мислення, привчає дитину “працювати” зі своїм “потокотом думок”.

Дослідження функціонування і розвитку свідомості і мови в нормі доповнилися в даному напрямі дослідженнями людей з порушеннями вищих психічних функцій. Даний напрям досліджень посідав провідне місце в роботах Лурії. Саме Лурія став основоположником нейропсихології в СРСР.

Лурія вивчав проблеми мозкової організації різних психічних процесів. Роботи при цьому могли бути досить умовно розділені на два напрями: по-перше, «синдромологія», тобто вивчення різних нейропсихічних синдромів, що виникають при локальних ураженнях мозку; по-друге, дослідження різних форм порушення того або іншого психічного процесу унаслідок того або іншого локального ураження мозку (роботи з нейропсихології пізнавальних процесів).

У першому напрямі Лурія був піонером в постановці і вивченні таких проблем, як проблема міжпівкульної асиметрії, проблема специфіки нейропсихічних синдромів у дитинстві, проблема залежності синдрому від характеру ураження.

У другому напрямі його цікавили проблеми особливостей кодування інформації при різних нейропсихічних порушеннях, проблеми лінгвістичного аналізу мовних порушень в клініці уражень головного мозку і т. ін.

Роль Лурії в розвитку нейропсихології величезна. Ним створена класифікація афазій, доведено існування різних форм порушень пам'яті, мислення, сприйняття. Але головне – ним були виявлені загальні принципи мозкової організації вищих психічних функцій людини, що дозволяють передбачати різні форми їх порушень залежно від локалізації ураження.

Борис Герасимович Ананьєв

Ленінградська психологічна школа тісно пов'язана з іменами таких класиків радянської психологічної науки, як Борис Герасимович Ананьєв, Борис Федорович Ломів, Олексій Олександрович Бодальов і ін. Традиції наукової школи Ананьєва зробили істотний вплив на сучасні психологічні дослідження в різних сферах, перш за все – у сфері вивчення особистості.

Підхід до вивчення особистості, що реалізовувався в роботах Ананьєва, отримав назву “онтопсихологічний” і свого часу став новим словом у вітчизняній психологічній науці. Цей підхід передбачав системне вивчення всіх вікових стадій психічного розвитку з їх багаторівневою організацією і складною детерміацією, закономірний характер прояву якої

визначається гетерохронною зміною фаз дозрівання і старіння різних функціональних складових і структурних блоків індивідних і особистісних якостей людини.

Індивідуальний розвиток Ананьєв розглядає як внутрішньо суперечливий процес, залежний від дії безлічі чинників: спадковості, середовища, виховання і т.ін. Складність структури і багатofакторність розвитку пояснюють нерівномірністю змін і гетерохронністю фаз розвитку людини на всіх її стадіях. Особливості гетерохронності Ананьєв досліджував не лише на прикладі індивіда, але і особистості. Мінливість є основною характеристикою особистісних властивостей людини, і виявляється вона впродовж всього життєвого циклу людини. Механізмом цієї мінливості є гетерохронність розвитку.

Ананьєв і його колеги у своїх дослідженнях розглядали характеристики людини в їх взаємозв'язку і з врахуванням становлення людини в різні вікові періоди.

У результаті цих досліджень удалося довести, що природа психофізіологічного розвитку в період зрілості різномірна і суперечлива. Ця суперечлива структура розвитку характеризує як найскладніші утворення (інтелект, логічні і розумові функції), так і елементарні процеси (метаболізм) і індивідуальні, зокрема нейродинамічні показники.

Узагальнюючи дані різних наук, Ананьєв дійшов висновку, що нерівномірність змін і гетерохронність фаз розвитку різних систем характерні для всього онтогенезу і є його загальною закономірністю. Визнання цих закономірностей дозволяє активно управляти розвитком.

Сенсорно-перцептивна організація особистості.

Основний принцип – принцип комплексності досліджень людини – в якнайповнішій формі був реалізований Ананьєвим при вивченні сенсорно-перцептивних процесів.

Цілісний підхід у вивченні сенсорно-перцептивних процесів передбачає виділення структурно-функціональних зв'язків сенсорно-перцептивних процесів і індивідної і особистісної характеристик людини.

Внаслідок численних досліджень Ананьєв сформулював тезу про сенсорну організацію людини як єдину систему аналізаторів, всіх без винятку, включених в загальну

структуру людського розвитку. Сенсорна організація пов'язана із способом життя і діяльністю людини.

Генетичним початком цієї організації є тактильні функції, які утворюють сенсорні ланцюги. Цими ланцюгами є інформаційні потоки, що сходяться усередині сенсорної організації індивіда. У процесі історичного розвитку і на його основі усередині цієї організації утворюються міжаналізатори – інтермодальні сенсорні системи (мовнослухова, зорова і т. ін.). Більш того, існують не лише особистісні види чутливості окремих аналізаторів, але і загальний для даної людини спосіб чутливості, що є властивістю сенсорної організації людини в цілому і що входить в структуру темпераменту, – **сензитивність**. Вивчення сензитивності і сензитивних періодів розвитку людини (періодів, в які та або інша функція діє особливо ефективно) дозволило змінити підходи до навчання і виховання.

Для теорії розвитку велике значення має відкриття оптимуму чутливості багатьох модальностей в періоди після завершення основних процесів зростання і дозрівання. Оптимум модальностей, що знаходяться під постійним навантаженням, переміщуються в пізніші періоди життя. Дослідження даної школи дозволили описати явище сенсibiлізації сенсорних функцій і показали її значення для практичної діяльності людини.

Численні дослідження Ананьєва і його співробітників дозволили показати складний, багаторівневий взаємозв'язок сенсорно-перцептивної, індивідної і особистісної характеристик людини, виявити закономірності віково–статевих відмінностей чутливості, встановити залежності між сенсорними, інтелектуальними, мнемічними і іншими процесами.

Особистість і спілкування. Наступною найважливішою категорією, вивченням якої займався Ананьєв і його співробітники, було спілкування. Представники даної психологічної школи в рамках загальної, вікової, педагогічної і диференціальної психології підкреслювали, що людина розвивається в світі, розвиваючи і формуючи незкінчену кількість зв'язків з наочним світом і зі світом людей. Механізмом, за допомогою якого ці стосунки у людини зі «світом предметів» і «світом людей» встановлюються і

розвиваються, є діяльності – праця, спілкування, учення, гра та інші її види.

Ананьєв вважав основною характеристикою спілкування як діяльності те, що через нього людина будує свої стосунки з людьми. Будучи обов'язковим компонентом всіх інших видів діяльності, які передбачають взаємодію людей, воно (спілкування) виявляється умовою, без якої неможливе пізнання навколишньої дійсності, формування емоційного відгуку і заснованої на цьому поведінки.

Аналізуючи процес спілкування з точки зору його складових, дослідники (Б. Г. Ананьєв, Л. М. Веккер) виділяють в ньому, окрім мовних і немовних засобів спілкування, внутрішню сторону – пізнання учасників спілкування один одним і перетворення себе в спілкуванні.

Сприйняття і розуміння людини людиною.

Сприйняття людини людиною характеризується наочністю (властивості подоби людини відбиваються як властивості, що належать цій людині), об'єктивованістю і суб'єктивністю, а також цілісністю і структурністю.

Дослідження Б. Ф. Ломова, О. О. Бодальова і ін. показали роль умов (відстані, ракурсу, освітленості) у становленні образу іншої людини, а також роль активності суб'єкта сприйняття і чинника установки.

Був доведений зв'язок між повнотою, правильністю і яскравістю сприйняття і таким чинником, як відношення до об'єкту сприйняття.

Також розглядався вплив чинника віку при сприйнятті людини. Доведено, що з віком у сприйнятті іншої людини відбуваються певні зміни (збільшується кількість характеристик фізичної подоби, збільшується кількість експресивних характеристик, спадає кількість опису фізичного оформлення, стає багатшою сприймана палітра відчуттів, підвищується міра точності сприйняття і т. ін.). Описано індивідуальні і професійні відмінності в сприйнятті іншої людини. Виявлено індивідуальні відмінності у фіксації різних етапів зовнішності, в точності сприйняття і фіксації особливостей виразної поведінки. Описано факт впливу професійної установки на формування образу іншої людини. Дані особливості сприйняття, пов'язані з родом діяльності,

явно виявляються у лікарів, артистів, письменників, слідчих, педагогів і так далі. (Хто найточніше і повно сприймає зовнішність іншої людини? – Художник. Хто найточніше сприймає особливості пластики іншої людини? – Хореограф. Чиє сприйняття найбільшою мірою спотворене професійними установками? – Вчителів і працівників правоохоронних органів. Чому?)

Проблема розуміння людини людиною зводиться до незбігу відношення і зовнішніх форм поведінки. Тут були проведені дослідження процесу формування понять про особу іншої людини. Виявлено, що на цей процес роблять вплив такі чинники:

- 1) тіснота і тривалість знайомства;
- 2) сформованість як особистості суб'єкта сприйняття;
- 3) особовий досвід попереднього спілкування.

Показана важливість в процесі розуміння таких явищ, як “життєве спілкування”, соціальних і індивідуальних зразків – еталонів, з якими зіставляється сприймана особистість, а також стереотипів. Показана важливість в розумінні таких якостей особистості суб'єкта, як спостережливість, уява, емпатія, інтуїція тощо. Вказувалося, що накопичення у людини понятійного знання про інших людей приводить до вдосконалення його перцептивних процесів і збільшення точності в сприйнятті інших людей і себе.

Описано вікові і професійні особливості розуміння людиною інших людей. Показано, що характер розуміння дитиною інших людей пов'язаний з розвитком дитини як суб'єкта пізнання (з віком відбувається збільшення числа відбиваних сторін особистості, змінюється значення, що додається тій або іншій особовій якості). Вказано, що при взаємодії в умовах діяльності у суб'єктів спілкування відбувається трансформація понять про особу один одного, яка визначається ходом цієї діяльності, вкладом кожного в її результат і результатами.

Сергій Леонідович Рубінштейн

Сергій Леонідович Рубінштейн (1889–1960) – видатний радянський психолог і філософ. Він створив оригінальну філософсько-психологічну концепцію людини,

його діяльності і психіки, став основоположником діяльнісного підходу в психологічній науці. Серед найбільших радянських психологів він єдиний, хто досяг видатних успіхів одночасно в області психології і філософії. Він першим в радянській психології систематично і глибоко розробляв категорії буття, людини, суб'єкта і об'єкту, суб'єктивного і об'єктивного, ідеального і матеріального тощо. Він, зокрема, переконливо розкрив відмінності і взаємозв'язок між буттям і об'єктом і показав неправомірність зведення буття до матерії. Він оригінально і плідно розробляв загальнофілософський принцип детермінізму і побудував на його основі психологічну теорію особистості і теорію мислення як діяльності і як процесу. Багато нового і актуального він вніс в теорію емоцій, пам'яті, сприйняття, мови і т. ін.

Рубінштейн вступив в психологічну науку як методолог. Основним його завданням в перший період його творчості була розробка методологічних основ психологічної науки, з'ясування її основних принципів (1930 –1940 рр.). Другий період його творчості – звернення до проблем онтології і філософії людини, спроба повернути особистість в психологію.

Концепція суб'єкта і діяльності. У всій творчості Рубінштейна ідея суб'єкта (особистості, творця) є центральною. Не випадково, що свої перші серйозні роботи він присвячує дослідженню категорії суб'єкта. У них Рубінштейн формує принцип суб'єкта діяльності – в діяльності суб'єкт і виявляється, і формується. Суб'єктивне (що виникає в діяльності людини) є віддзеркаленням реально існуючого буття, об'єктивного. Тому об'єктивне і суб'єктивне не протилежне одне до одного.

Основою цієї системи є загальне розуміння діяльності. Рубінштейн і її співвідносив з особистістю і навколишнім буттям. Утворення суб'єктів в системі буття означає виникнення “центрів перебудови буття”, в чому і полягає їх особлива онтологічна роль. Якісно новим тут є введення віддзеркалення і свідомості як здібностей суб'єкта і введення (окрім свідомості і діяльності) третьої осі – стосунків суб'єкта до іншого суб'єкта.

Єдність діяльності, свідомості і особистості. Основою побудови нової психологічної науки стала розробка

нових принципів. Першим з них став **принцип єдності свідомості і діяльності**: свідомість людини формується і виявляється в людській діяльності (як у онтогенезі, так і в історичному плані). У діяльності здійснюється зв'язок гносеологічного (пізнання) і онтологічного (переживання). Свідомість, вищий рівень психіки, визначається Рубінштейном як єдність двох характеристик – наочної і суб'єктної (відношення особистості до світу).

Індивідуальна свідомість детермінована суспільною свідомістю і суспільним буттям, тими стосунками, в які індивід вступає. Тобто, функція діяльності по відношенню до свідомості – розвиток і детермінація. Але свідомість, з іншого боку, виступає як регулювальник діяльності. Вона виявляє цю здатність, лише будучи зрозумілою як вище особистісне утворення.

Але Рубінштейн критикує зведення особистості лише до одної її свідомості. Особистість є підставою, на якій і в системі якої здійснюється функціонування і розвиток всіх психічних процесів. Рубінштейн вказує на три основні залежності: 1) всі психічні процеси не лише універсальні, але й індивідуальні; 2) психічні процеси не мають самостійної лінії розвитку; 3) психічні процеси не залишаються лише процесам, що здійснюють “самоплив”, а перетворюються на свідомо регульовану дію, яка особою опановується.

Описуючи структуру особистості, Рубінштейн приходять до триєдиної формули:

- чого хоче людина, що для неї є привабливим (спрямованість, потреби, установки, ідеали);
- що може людина (здібності, дарування);
- що є вона сама (що з її тенденцій і установок закріпилося в характері).

Ці три модальності утворюють ціле, але це ціле не задане спочатку, не статичне. Цілісність особової структури визначається і скріпляється діяльністю.

Особистість і її психічні властивості – це одночасно і передумова і результат її діяльності. Основні властивості особистості, взаємодіючи одна з одною в конкретній діяльності людини, зникають в реальній єдності особистості. Психічна подоба особистості визначається реальним буттям людини і

формується в конкретній діяльності. А сама діяльність людини формується у міру того, як людина в процесі виховання і навчання опановує духовну і матеріальну культуру.

Сама особистість включена в систему ширших стосунків – життєвого шляху – в яких здійснюється її функціонування і її діяльність, поведінка і розвиток. Життєва дорога – це процес, в якому відбувається формування і зміна особистості. У зв'язку з цим Рубінштейн диференціював:

- психічний склад особистості (у тому числі індивідуальні особливості всіх психічних процесів);
- особистісний склад (у тому числі – якості характеру, здібності і так далі);
- життєвий склад (моральність, розум, світогляд, активність, життєвий досвід і так далі).

Однією з найважливіших категорій, яку Рубінштейн пов'язував з життєвим шляхом і яку він розглядав як інтегральну характеристику особистості, є спрямованість. Спрямованість сполучає неусвідомлювані установки, тенденції особистості і її свідомі структури, відбитий аспект і поведінковий. Спрямованість – це активність особистості, що здійснює об'єктивування не лише окремих мотивів, але і всієї особистості, тому спрямованість – це самовираження особистості, її тенденція самореалізації.

Спрямованість – це інтегральна здатність суб'єкта, що діє, а самоусвідомлення – інтегральна здатність усвідомлюючого суб'єкта. Самосвідомість особистості опосередкована всією життєдіяльністю суб'єкта, всіма його життєвими проявами. Самосвідомість виникає в ході розвитку особистості і її свідомості як особливе новоутворення.

Психічний процес і психічна діяльність. У другій половині 40-х рр. починається новий етап в науковій творчості Рубінштейна. На цьому етапі Рубінштейн знов повертається до питань взаємодії людини зі світом у формі діяльності. В ході взаємодії людини зі світом безперервно змінюється і навколишня дійсність, і людина як суб'єкт діяльності і спілкування. Відображаючи цю мінливість, психіка сама є динамічною і пластичною, тобто є процесом, що регулює стосунки людини зі світом. Ця процесуальність як головна

особливість психічного починає розроблятися Рубінштейном як принципове положення в психологічній науці.

Рубінштейн розглядав психічне як процес і як продукт вказаного процесу, причому саме процес є основною формою існування психічного.

Вивчати психічні процеси означає також вивчати формування відповідних утворень, тобто результатів, продуктів. Безвідносно до утворень неможливо обкреслити і сам психічний процес, відокремити його від інших психічних процесів. З іншого боку, психічні утворення не існують самі по собі поза відповідними психічними процесами. Кожне психічне утворення – це по суті психічний процес в його результативному вираженні. Таким чином, психологічна наука вивчає психічне як процес у співвідношенні з його продуктами, але не ці продукти самі по собі.

З точки зору Рубінштейна, головне завдання психологічного дослідження полягає в тому, щоб вивчати психіку в єдності цих двох її сторін – діяльнісної і процесуальної. Дослідження мислення як процесу, наприклад, повинне включати вивчення процесів аналізу і синтезу, за допомогою яких вирішуються розумові завдання. Мислення як діяльність розглядається тоді, коли враховуються мотиви людини, її відношення до вирішуваних завдань.

Психолог повинен диференціювати процес і діяльність. Кожна діяльність є в той же час і процесом, або включає процес, але не всякий процес виступає як діяльність. Діяльність – такий процес, за допомогою якого реалізується те або інше ставлення людини до навколишнього світу і людей.

Теорія психічного процесу розроблена, головним чином, на матеріалі психології мислення. У пізніх роботах Рубінштейна мислення розглядається як діяльність суб'єкта (з боку цілей, мотивів, операцій і так далі) і як її (діяльності) регулювальник – психічний пізнавально-афектний процес (аналізу, синтезу і узагальнення пізнаваного об'єкта). Під розумовим процесом розуміється не просто послідовність в часі певних етапів (стадій, операцій), але і інший, якісно новий рівень, який є формою взаємодії людини зі світом.

У своїх дослідженнях мислення, перш за все у дітей, Рубінштейн реалізовував новий принцип, що конкретизує

діяльнісний підхід. Рубінштейн вважав за необхідне в психологічному експерименті вводити педагогічну дію. Цей педагогічний принцип реалізовувався Рубінштейном разом з принципом індивідуалізації психологічного вивчення людей і разом з генетичним принципом. Рубінштейн підкреслював безперервну змінність, пластичність процесу мислення, його формування в діяльності.

Людина і світ. Саме виникнення людського буття є виникненням центру його перетворення, а тому і буття постає з появою людини в новій якості – світу для людини, об'єкта для суб'єкта. Світ – перетворене людиною буття, перетворене її діяльністю.

З виникненням людини буття перетворюється на об'єкт, що залишається незалежним від пізнання в сенсі своєї об'єктивності (світ може існувати і без людини) і що стає залежним від суб'єкта в сенсі реальності практичних перетворень (лише за наявності суб'єкта світ стає об'єктом).

Світ – це сукупність речей і людей, з яких складається те, що відноситься до людини і до чого вона відноситься через свою сутність. Якість природи, не пов'язану з людиною, Рубінштейн визначав як матерію.

Категорія суб'єкта визначалася Рубінштейном через сукупність відношень до світу, в число яких вводиться пізнання, дія, споглядання і етичне відношення. Рубінштейн розглядає суб'єкта в двох взаємозв'язаних, але якісно різних стосунках: ставленні до буття і ставленні до іншої людини. Ставлення людини до людини складає суспільну характеристику і пізнання, і діяльності, опосередковує ставлення людини до буття і виділяється як соціальна сфера життя.

Л. А. Венгер (1925–1992) довів існування *модельної форми мислення*, проміжної між образним і логічним мисленням. Ним також були розроблені програми розвиваючого навчання для дошкільників, узагальнення, що дозволяють сформувати логічні операції, класифікації і т. ін. на образному матеріалі, доступному для дітей цього віку.

До тих же висновків дійшов **П.Я.Гальперін** (1902–1988), який вивчав розвиток вже не зовнішньої, але внутрішньої,

розумової діяльності. Він вважав, що з трьох компонентів дії – орієнтування, виконання і контролю – найбільше значення має саме орієнтування. Правильно задана орієнтовна основа дозволяє з першого разу виконати дію безпомилково.

Так само як і Скіннер, Гальперін прийшов до висновку, що при орієнтуванні і контролі найбільше значення має поетапність дії і можливість зовнішнього контролю за ходом її виконання. Проте, якщо в Скіннера процес вирішення задачі, так само як і контроль, за її виконанням, залишається завжди зовнішнім, в Гальперіна відбувається поступова інтеріоризація дії і перетворення його у внутрішнє, розумове.

Тому теорія Гальперіна отримала назву теорії **поетапного формування розумових дій**. У той же час Гальперін, досліджуючи різні способи завдання орієнтовної основи, прийшов до висновку про значення проблемного **навчання**; він також вивчав умови, сприяючі автоматизації і інтеріоризації розумової дії.

Ідеї Гальперіна були розвинені в працях **В.В.Давидова** (1930–1998), чий фундаментальні теоретичні дослідження вмісту і будови учбової діяльності, її зв'язку з розвитком свідомості, особистості і здібностей дитини привели до зміни педагогічного і психологічного підходів до вчення.

Спільно з **Д. Б. Ельконіним** (1904–1984) він створив новий напрям у вітчизняній психології – **психологію формування розумової діяльності учнів**.

Проте головні роботи Ельконіна були присвячені проблемам ігрової діяльності і періодизації. Він виділив **структуру ігрової діяльності**, до числа основних елементів якої входять **сюжет** (у що грають), **зміст** (як грають), **роль, уявна ситуація, правило, ігрові дії і операції, ігрові стосунки**. На думку Ельконіна, найбільше значення в грі має не уявна ситуація, як передбачив Виготський, а роль, яка дозволяє дитині контролювати свою поведінку, оскільки в ролі приховане правило поведінки в даній грі.

Вивчення етапів розвитку ігрової діяльності показало, що спочатку в ній відтворюються дії дорослих, а потім їх взаємини. Ельконін також показав, що розвиток походить від ігор з відкритою роллю і прихованим правилом до ігор з відкритим правилом і прихованою роллю. Дослідження

Ельконіна виявили не лише структуру і етапи розвитку гри, але і її провідне значення для формування психічних функцій і особових якостей дітей, що дозволило доказово говорити про провідну роль ігрової діяльності в дошкільному віці.

Велике значення мала і розроблена періодизація Ельконіним, в якій він виділив дві сторони в діяльності, – пізнавальну і мотиваційну, або, як він писав, дитина–предмет і дорослий для дитини. Ці сторони існують в кожній провідній діяльності, але розвиваються нерівномірно, чергуючись по темпу розвитку в кожному віковому періоді. Так, в дитинстві інтенсивно розвивається мотиваційна сторона (дорослий для дитини), ця ж сторона лідирує в дошкільному і підлітковому періодах.

В той же час в ранньому дитинстві, так само як у молодших школярів, найінтенсивніше розвивається операційна сторона (дитина–предмет). З точки зору Ельконіна, криза якраз збігається з періодом максимального розриву між рівнем розвитку двох сторін діяльності.

Його виникнення пояснюється необхідністю змінити діяльність, щоб дати можливість і іншій стороні досягти необхідного рівня розвитку; інакше існує небезпека повного розриву між операційною і мотиваційною сторонами, що може привести до порушень в поведінці дитини.

Вивчення критичних періодів дозволило Ельконіну виділити схожі за своїм значенням і причинами виникнення кризи 3 і 11–13 років (криза підліткового віку), протягом яких відстаюча мотиваційна сторона набуває домінуючого значення. Ці кризи він вважав найбільш афектними і значимими в психічному розвитку.

У той же час схожі і кризи 1 року, 7 і 15–16 років, оскільки в ці періоди відстаюча операційна сторона починає наздоганяти мотиваційну. Ці кризи не мають яскраво вираженого афектного забарвлення і відокремлюють один період психічного розвитку від іншого, тоді як мотиваційні відокремлюють одну «епоху» від іншої.

Дослідження **Л.І.Божович** (1908–1981) були пов'язані з процесом формування особистості дітей, який вона розуміла як розвиток незалежності від докільця, коли поведінка людини визначається не зовнішньою ситуацією, але внутрішніми

мотивами. Вона виділила особові компоненти в кожній віковій кризі, кажучи про перетворення дитини з об'єкту в суб'єкт в кінці першого року життя, появи усвідомлення себе як суб'єкта дії в три роки, як суб'єкта в системі соціальних стосунків в сім років і, нарешті, усвідомлення своєї особистісної унікальності і цінності в підлітковому віці.

Л.Виготський, С.Геллерштейн, Б.Фінгерт, М.Шірвіндт: основні напрями психології під знаком ідеології

Радянська психологія з самого свого початку приділяла ідеологічному обґрунтуванню досліджень неабияку увагу, звіряючи будь-яку теорію з відповідними офіційно-державними ідеологічними настановами. Проте хіба американський біхевіоризм менш ідеологізований, ніж марксистська психологія в СРСР? Мова має йти про те, якого рівня ідеологія опановує автора психологічного вчення. Слід говорити й про те, щоб між цими двома настановленнями (науковим та ідеологічним) були стосунки творчої взаємодії.

У 20—30-х роках радянські психологи виявляли значний інтерес до напрямів світової психології, досить ретельно аналізували їх і навіть усюди намагалися знайти позитивні фактичні досягнення, які могли б бути використані для розбудови марксистської психології.

У цьому сенсі знаменною постала праця Л.Виготського, С.Геллерштейна, Б.Фінгерта та М.Шірвіндта «Основні напрями сучасної психології» (1930). Ідея марксизму в психології тут, зрозуміло, тлумачиться як відповідність психологічних концепцій певним положенням марксистської ідеології. Головне критичне вістря книги, зокрема, спрямоване проти ідей Павлова про отождоження психічного й фізіологічного. В свою чергу В.Бехтерев хоч і підкреслював необхідність урахування соціального фактора людської поведінки, проте, на думку авторів, він намагався підмінити психологію рефлексологією. Б.Фінгерт оцінює теорію Павлова як дуалістичну, механістичну, а теорію Бехтерева — як антидіалектичну та антиматеріалістичну. Проте (і це типово для тогочасної критики психологічних теорій) ні в якому разі не піддається сумніву істинність учення про умовні рефлекси

як методи дослідження вищої нервової діяльності, підкреслюється, що воно дає основу вивченню об'єктивного субстрату психічних явищ.

Важливе місце відводиться висвітленню проблем соціальної детермінації психічного, що обов'язково передбачає розгляд економічної основи суспільства, його класових і політичних характеристик, які детермінують поведінку. Соціальна детермінація визначається як пов'язана з вищими ідеологіями. Тут пропонується ґрунтовно дослідити соціальну психологію, етнічну психологію тощо з позицій історичного матеріалізму, а також ураховувати досягнення історичної теорії М.Марра. Психологічні проблеми рекомендовано вивчати у співробітництві з соціологами, етнологами, лінгвістами, фізіологами — на ґрунті діалектичного методу. А шлях марксистської психології у 20-х — на початку 30-х років мислився як такий, що пролягає через спадщину Гегеля, Маркса, Енгельса, Плеханова і Леніна.

Через деякий час відбудуться певні зміни щодо марксистських авторитетів: відійдуть Гегель і Плеханов, провідне місце займуть Ленін і Сталін.

Один із авторів розглядуваної праці — Л.Виготський — ґрунтовно проаналізував структурний напрямок, постійно підкреслюючи думку, що «європейська психологія переживає глибоку кризу». Це мало бути продовженням аналізу кризи в природознавстві, особливо у фізиці, що спеціально досліджував Ленін.

Сутність кризи Виготський убачає у боротьбі матеріалізму та ідеалізму в психології, відтак, мовляв, психологія має розколотися на дві окремі науки — природничо-наукову і теологічну. Структурна психологія долає цю кризу, пропонуючи вихід із дуалізму. Психологічний процес тлумачиться не як поєднання елементів, не як сумативний зв'язок частин, а як ціле, що не зводиться до характеристики частин (Вертгаймер, Келер, Коффка, Левін). На думку Виготського, «структурна психологія тлумачить психологію як науку про природні речі, які підпорядковані загальним законам природи». У цьому він бачить позитивне значення гештальтпсихології. Зазначається, що в методології та експериментальній практиці структурної психології помітні революційні тенденції до діалектичного,

моністичного, матеріалістичного розуміння основних проблем, хоч ідея структури надає їй самодостатності й незалежності та ще й ігнорує соціальний фактор. І все ж, підсумовує Виготський, сам факт виникнення гештальтпсихології переконує, що об'єктивні внутрішні рушійні сили розвитку психологічної науки діють у тому ж напрямі, що й марксистська реформа психології.

М.Шірвіндт подає аналогічне тлумачення психоаналізу. Він зауважує, що біхевіористи перетворюють людину на автомата, а психоаналітики бачать у цьому автоматі психічно хвору істоту. У зв'язку з цим Шірвіндт називає Фрейда «Достоевським сучасної психології». Пропонується звертати головну увагу на фактичний бік психоаналізу — надзвичайно багатий і цінний експериментальний матеріал, що матиме велике значення для розбудови марксистської психології. Психоаналіз оголошується цінним саме тим, що він фактично є вдосталь об'єктивним методом пізнання суб'єктивних переживань.

Типове на той час ставлення радянської наукової думки до ідейної спадщини різних психологічних спрямувань Виготський висловив відверто: «Психоаналіз дає нам ряд найцінніших вказівок, як треба вивчати внутрішній бік людської поведінки, біхевіоризм і рефлексологія досліджують її зовнішній бік. Діалектичний матеріалізм покликаний до того, щоб синтетично зв'язати в єдине ціле різні методи вивчення людської особистості й збудувати єдину систему науки про поведінку людини».

Так відбувався рух психологічної думки в СРСР: принципове протиставлення будь-яких буржуазних течій марксистським спрямуванням — і разом з тим нездоланне прагнення «діалектичне» поєднувати різні, заздалегідь неспоєднувані стилі думки.

У цьому ж збірнику М.Шірвіндт подає виклад «біхевіоризму» Дж.Вотсона, зауважуючи, що ця теорія постала на ґрунті ідеології, згідно з якою людина в капіталістичному суспільстві нікому не потрібна. Капіталу потрібні робітники з певними мовними навичками і т. д. Автоматична природа людини — на першому місці, індивідуальний бік людського існування має їй підкорятися. За традицією, що склалася, Шірвіндт зазначає, що вчення Вотсона цінне своїми

матеріалістичними моментами, зокрема це стосується досліджень генетичних форм поведінки людини. Вотсон услід за Фреймом розглядає людину як продукт виховання, впливу зовнішнього середовища. А далі — ідея синтезу різних спрямувань, прагнення до всеохоплюючої теорії, яка стала б інтегратором усіх інших, незалежно від того, які методичні засади визнаються істинними. Тоді завдання діалектичного матеріалізму полягатиме у показові психологам того, що їхній предмет один, але досліджувати його слід із різних боків: об'єктивного і суб'єктивного. Марксистська психологія, заснована на використанні методів матеріалістичної діалектики щодо психічної дійсності, буде синтезом різних сучасних психологічних напрямів у тому розумінні, що вона зв'яже відкриті ними факти єдністю справжнього наукового методу, який вивчає предмет в усій його багатобічності. Тут знову сходяться дві ідеологічні крайності: методологічне заперечення та намагання поєднати все з усім (навіть несумісне). Така позиція згодом поступиться місцем нищівному критицизму, і психологія залишиться посеред інших наук напризволяще.

Л.Виготський детально виклав ідейне коло ейдетики. Ця тема дала йому привід визначити рушійні сили руху психологічної думки, до чого він звертався неодноразово, прагнучи усвідомити загальні, принципові спрямування поступу в психології. Виготський підійшов до цікавих історико—психологічних інсайтів. Він зауважує; «Звичайно будь—який новий психологічний напрям починає з певного окремого фактичного відкриття в якій—небудь галузі психології, — відкриття, яке серйозно розширює коло наших уявлень про даний предмет та яке в новому світлі тлумачить відповідні явища. Цей новий пункт будь—якого нового напрямку має своє джерело у сфері здобування нових фактів, нового матеріалу і спроби осмислити і теоретично усвідомити цей матеріал. Через умови психологічної кризи, які призвели до того, що психологія не становить собою єдиної стрункої теоретичної системи, це окреме фактичне відкриття, з одного боку, має прожити, так би мовити, за свій власний рахунок; з іншого — воно має із себе створити свою теорію, виробити основне коло методологічних понять, встановити відношення

даної галузі явищ до інших сфер дослідження, пов'язати нове зі старим, і, таким чином, виникає нова психологічна система». Іншими словами: «кожне нове фактичне відкриття, яке виходить за межі накопичених деталей, вимушене створювати свою власну систему для пояснення та розуміння нових фактів і залежностей».

Важко було усвідомити те, що не Існує й не може існувати всезагальної істинної системи психології. Але Виготський з дивним оптимізмом очікує на її виникнення. І, розглядаючи ейдетіку як психологічний напрям, він аналізує її фактичну основу і теоретичну конструкцію; а зрештою, пов'язує з цим педагогічні висновки, які називає «руссоїзмом» — поверненням до примітивного ступеня розвитку (за словами Йенша, «слід виховувати у дитині не логіка, а митця»).

У цій розвідці Виготський вирішує дві проблеми: історичний рух психологічних систем і виникнення ейдетіки як психологічного напрямку. Найцікавішими є методологічні розробки стосовно змісту психологічних напрямів. Нові факти і стара система заходять у суперечність; система мусить змінитися, збагачуючись і новими фактами, і новою своєю конструкцією. Проте Виготський робить однобічний ухил в бік домінуючого значення нових фактів, які, мовляв, мають продукувати нову систему понять. Насправді ж факти можуть бути ввійманими, відкритими, зафіксованими лише з позицій певної системи. Це вона має висувати нову позицію історико-наукового бачення, щоб зафіксувати нові факти. Сам факт не існує поза певною теорією, відтак мова має йти про очевидну сліпоту до фактів, поки не стане ясною нова позиція. Отже, можна говорити як про фактичну засаду нової теорії, так і про необхідність теоретичної засади бачення самих фактів.

Проблеми психотехніки, її основних поглядів та подальшої долі висвітлив С.Геллерштейн, відразу розглядаючи її як практичну психологію. Автор подає визначення основних понять психотехніки, короткий історичний нарис її, досліджує «психотехніку суб'єкта» і «психотехнік» об'єкта» (тобто мова йде про взаємне пристосування суб'єкта і об'єкта), проблеми професійного відбору (у зв'язку, зокрема, з тестологією), здійснює психологічний аналіз професій (професіографія, психологія

«травмато–генних професій») викладає проблеми характерології та психотехніки, обмірковує застосування відповідних вправ.

Характерними рисами нової психотехніки автор вважає перенесення уваги на найбільш актуальні запити народного господарства (проблема кадрів, їхнього безперервного потоку, проблеми побуту, соціальної спрямованості тощо).

Те, з чого починала радянська психологія, котра ще не розвинула свого власного змісту вивчення психології людини, було своєрідною методологією, яка номінально вважалася марксистською, але насправді могла задовольняти (чи не задовольняти) широке коло теоретиків, які взялися за вирішення «космічних» проблем людського буття.

У тогочасній радянській психології чітко виявилася тенденція ототожнення конкретних досліджень з методологічною канвою, визнання психологічних теорій матеріалістичними або ідеалістичними, з чого постала своєрідна гра ідеологічними ярликами, а за нею серйозні звинувачення в ідеологічних відступах своєрідна відчуженість між конкретно–психологічною теорією та відшукуваннями методології. Виникла еkleктика в поєднанні наукової теорії зі сферою абстрактної методології. Так чи інакше внутрішній методологічний прес пригнічував психологічну думку, яку намагались оновити штучно сформованими методологічними схемами.

Використані джерела:

1. Боброва Е.Ю. Основы исторической психологии. – СПб., 1997.
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. – М., 1982.
3. Гальперин П.Я. Введение в психологию. – М., 1976.
4. Демоз Л. Психоистория. – Ростов н / Д: Феникс, 2000.
5. Ждан А.Н. История психологии: от античности к современности. – М., 1999.
Историческая психология: Учебно–методический комплекс / Авт.–сост. И.В. Берно–Беллекур, А.И. Серавин. – СПб., 2006.

6. Марцинковская Т.Д. История психологии: учебник для студ. высш. учеб. заведений / Т.Д. Марцинковская. – М., 2006.
7. Петровский А.В. Вопросы теории и истории психологии. – М., 1984.
8. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. История и теория психологии. – Ростов н / Д, 1996. – Т. 1, 2.
9. Роменец В.А. Історія психології XVII століття: Навч. Посібник. – К., 1990.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М., 1989. – Т. 1,2.
11. Хрестоматия по истории психологии. – М., 1980.
12. Шкуратов В.В. Историческая психология – М.: Смысл, 1997.
13. Шульц Д., Шульц С.Э. История современной психологии. – СПб., 1998.
14. Ярошевский М.Г. История психологии. – М., 1996.
15. <http://uadoc.zavantag.com/text/33550/index-1.html>
16. <http://bukvar.su/psihologija/83879-Vklad-rossiyskih-psihologov-i-fiziologov-v-razvitie-psihologii-XIX-veka-I-I-Mechnikov-I-M-Sechenov-V-M-Behterev.html>
17. <http://100v.com.ua/uk/Ivan-Mihaylovich-Siechenov-person>
18. <http://www.studfiles.ru/preview/5110574/page:12/>
19. <http://ua-referat.com/>
Внесок_АР_Лурія_в_нейропсихологію

Додаткова література:

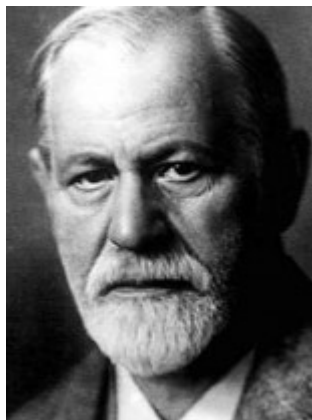
15. Александров Г.Ф. История западноевропейской философии. – М.; Л., 1956.
16. Басов М.Я. Избранные психологические произведения. – М., 1975.
17. Бернштейн Н.А. Очерк по физиологии движений и физиологии активности, – М., 1966.
18. Бехтерев В.М. Объективная психология. – М., 1991.
19. Бехтерев В.М. Объективное изучение личности. – Пг., 1923.

20. Блонский П.П. Избранные педагогические и психологические произведения. – М., 1979. – Т.2.
21. Блонский П.П. Психология младшего школьника. – М., 1997.
22. Богомолов А.С. Античная философия. – М., 1985.
23. Будилова Е.А. Социально–психологические проблемы в русской науке. – М., 1983.
24. Введенский Н.Е. Избранные труды. М., 1952. – Вып.1.
25. Грановский Т.Н. Лекции по истории Средневековья. – М., 1987.
26. Грот Н.Я. Основы экспериментальной психологии. – М., 1986.
27. Зеньковский В.В. Психология детства. – Екатеринбург, 1995.
28. История становления экспериментально–психологических исследований в России. – М., 1990.
29. Каннабих Ю. История психиатрии. – М., 1994.
30. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. – М., 1983. – Т. 1, 2.
31. Лопатин Л.М. Философские характеристики и речи. – М., 1995.
32. Лопатин Л.М. Аксиомы философии. – М., 1996.
33. Никольская А.А. Возрастная и педагогическая психология дореволюционной России. – Дубна, 1995.
34. Овчаренко В.И. Психоаналитический глоссарий. – Минск, 1994.
35. Павлов И.П. Полн. собр. соч.: В 6 т. – М.; Л., 1951. – Т.3.
36. Потебня А.А. Слово и миф. – М., 1989.
37. Соловьев В.С. Избранное. – СПб., 1994.
38. Трубецкой С.Н. История древней философии. – М., 1997.

Розділ IX

АВСТРІЙСЬКА ПСИХОЛОГІЯ. ПСИХОАНАЛІЗ ЗИГМУНДА ФРЕЙДА

Дві книги З. Фрейда «Психологія сновидінь» і «Психопатологія повсякденного життя», що вийшли у світ у 1900 і 1901 рр., прийнято вважати умовними віхами народження психоаналізу, так як в них були сформульовані його основні постулати. Предметом психології в цій школі стали глибинні, несвідомі структури психіки, а методом їх дослідження – розроблений цією школою психоаналіз. На відміну від попередніх напрямків, в психоаналізі кардинально переглянуті не тільки предмет психології, але і пріоритети – на перше місце виходить не інтелект, а мотивація.

Без перебільшення можна сказати, що австрійський психолог і психіатр Зигмунд Фрейд – один з тих учених, хто багато в чому вплинув на подальший розвиток сучасної психології. Це пов'язане не тільки зі змістом його концепції, але і з особистими якостями вченого. Його твердження про пріоритет несвідомого у змісті психіки, про значення сексуальних потягів, агресії не були принципово новими для психології. Ці ідеї носилися в повітрі в той час, про що свідчать роботи Жане, Шарко, Льебо. Саме вони подали Фрейду

думку про роль гіпнозу і навіювання, про можливості його відстроченого впливу. Біологічна детермінація також була одним з найважливіших методологічних принципів його теорії, її стрижнем, що пояснює важливість насильницької соціалізації дитини, необхідність надання соціально прийнятної форми сексуальним і агресивним потягам. Хвороба в цій концепції як раз і є результатом невдалої (або неповної) адаптації.

Глибинна психологія, на відміну від біхевіоризму або гештальтпсихології, так і не стала школою, а являє собою, швидше, набір окремих теорій несвідомого. Однак певною мірою це також послужило на користь психоаналізу, тому що кожна концепція стала оригінальним і самобутнім поглядом на несвідоме та його роль в психічному житті людини, поклавши початок власним школам і зберігши лише відносний зв'язок з вихідною теорією.

Однак, незважаючи на істотну модернізацію багатьох положень Фрейда, деякі методологічні принципи, закладені в його теорії, залишилися незмінними. До них відносяться такі положення:

- 1) розуміння психічного розвитку як мотиваційного, особистісного;
- 2) розгляд розвитку як адаптації до середовища. Хоча інші психоаналітики не розуміли оточення як цілком вороже, однак воно завжди протистоїть конкретному індивіду;
- 3) рушійні сили психічного розвитку завжди є вродженими і несвідомими і являють собою психічну енергію, що дана у вигляді потягів або прагнень людини і прагне до розрядки (тобто задоволення);
- 4) основні механізми розвитку, також є уродженими, вони закладають основи особистості і її мотивів вже в ранньому дитинстві. Звідси інтерес психоаналізу до спогадів про раннє дитинство і травми, отримані в цьому віці.

Причиною розбіжності стали деякі базові принципи Фрейда, які суперечили і теоретичним, і практичним, і клінічним висновкам його послідовників. Це, насамперед, пансексуалізм Фрейда, який всі прагнення людини і культурні досягнення пояснював лише сексуальними потягами, в той час як факти показували, що існують і інші, не

менш важливі мотиви. Протест викликала і переоцінка Фрейдом ролі біологічної детермінації на шкоду культурній. Він практично зовсім не враховував і роль соціальних і індивідуальних відмінностей, які також впливають на мотивацію особистості. Це призвело до стереотипізації людини, перетворенню її швидше на біологічного індивіда, ніж на соціального суб'єкта, що має власний, відмінний від інших, духовний світ.

Фрейд вважав відкриті ним закономірності універсальними для всіх людей і всіх народів. Це відносилось і до етапів розвитку особистості, і до її структури, змісту несвідомих потягів, розвитку комплексів. У той же час вже перші дослідження показали, що, наприклад, Едипів комплекс, який займав центральне місце в концепції Фрейда, детермінований швидше соціальними, ніж біологічними, факторами, особливостями виховання, прийнятими в даній культурі, і взаємовідносинами між батьками і дітьми в родині. На це звернули увагу вже Юнг та Адлер, чії результати з вивчення дитячих спогадів (в тому числі і власних) суттєво відрізнялися від досвіду Фрейда. Адлер, а слідом за ним і інші вчені, також дійшов висновку, що окрім сексуальних і агресивних існують і інші, не менш значущі мотиви, які також можуть стати провідними в процесі формування особистості, наприклад, прагнення до подолання своєї неповноцінності.

Пізніше з'явилися й інші фактори, що суперечать положенням Фрейда і в області соціальної психології, і в оцінці жіночої психіки, ролі Его, і в психотерапевтичній практиці. Відмова Фрейда від визнання можливої варіативності при проведенні психоаналітичного сеансу призвела до його розриву навіть з такими близькими учнями, як В. Райх, О. Ранк, які створили власні психотерапевтичні концепції, хоча в теоретичному плані вони в значно меншій мірою, ніж Юнг та Адлер, відійшли від Фрейда.

Сам Зигмунд Фрейд народився в місті Фрайберг 6 травня 1856 року, ставши третьою дитиною в сім'ї. Спочатку родина Фрейдів переселилася в Лейпциг, а через рік – до Відня. Бідний район, бруд, шум і неприємні сусіди не сприяли хорошій атмосфері в сім'ї. Сам Зигмунд дуже не любив згадувати раннє дитинство, вважаючи ті роки невартими

власної уваги. Після школи Зиґмунд провів багато годин, обдумуючи, чим займатися далі. Суворі й несправедливі закони давали не такий вже й великий вибір єврейському хлопчикові. Під впливом Гете і Дарвіна Фрейд вибрав медичний факультет Віденського університету, на який і вступив у 1873 р. В ті роки він працював у фізіологічній лабораторії доктора Е. Брюке. Ця робота багато в чому визначила майбутню впевненість Фрейда щодо ролі біологічних основ психіки, привернула його увагу до сексуальних, і фізіологічних факторів, що впливають на несвідомі мотиви людини. Отримавши в 26 років докторський ступінь, Фрейд внаслідок матеріальних труднощів змушений був зайнятися приватною практикою. У 1885 році Зиґмунд Фрейд подав заявку на відкриття власного кабінету невропатології. Завдяки рекомендаціям він отримав дозвіл. Роком раніше Зиґмунд спробував кокаїн. Дія наркотику вразила філософа, і він написав багато праць, в яких розкрив властивості згубного порошку. Один з найближчих друзів Фрейда в результаті лікування кокаїном помер, але захоплений відкривач психічного світу не звернув на цей факт належної уваги. Зрештою, Зиґмунд Фрейд і сам постраждав від кокаїнової залежності. У 1885 р. він домогся престижного положення лектора у Віденському університеті.

За допомогою Брюке Фрейд отримав стипендію для поїздки в Париж у клініку Ж. Шарко. Це стажування не тільки довело Фрейду значну роль гіпнозу в лікуванні істерії, але і вперше відкрило завісу над несвідомим, тому що у сеансах гіпнозу Шарко наочно демонстрував роль неусвідомлених мотивів у вчинках людини. Після повернення до Відня Фрейд спільно з відомим психіатром В. Брейером почав досліджувати динаміку істерії, опублікувавши кілька робіт на цю тему. Однак поступово він відійшов від Брейера, який насторожено поставився до припущень Фрейда про зв'язок неврозів із сексуальними відхиленнями. Так само насторожено Брейер поставився і до нового, запропонованого Фрейдом замість гіпнозу методу лікування істерії – психоаналізу, хоч і погоджувався з тим, що гіпноз не є ефективним. Згодом, аналізуючи свій науковий шлях, Фрейд писав, що він боявся взяти на себе відповідальність за

зроблене ним відкриття і намагався розділити його з іншими, боявся і самого цього відкриття, тієї відповідальності, яка з ним пов'язана. Фрейд вважав, що у відносинах з Брюке, Шарко і особливо з Брейером він трансформував свої стосунки з батьком. Спогади дитинства і складні сімейні відносини, в яких Фрейд, який боявся і поважав авторитарного батька, завжди тримав сторону м'якої і люблячої матері, значною мірою вплинули на зміст його теорії. Прагнення замінити реального батька учителем викликало подвійне ставлення Фрейда до вчителів – з одного боку, захоплене поклоніння, а з іншого – бажання знайти свій власний шлях у науці, перевершити своїх вчителів. Так поступово вимальовуються контури концепції Фрейда про трансфер і Едипів комплекс, які потім займуть важливе місце в його теорії особистості.

Уперше Фрейд заговорив про психоаналіз у 1896 р., а в 1897 р. він почав проводити систематичні самоспостереження, які фіксував у щоденниках до кінця життя. У 1900 році, як уже зазначалося, вийшла у світ його книга «Тлумачення сновидінь», у якій він вперше опублікував найважливіші положення своєї концепції, що були доповнені в його наступних книгах «Психопатологія повсякденного життя» (1901), «Я і Воно» (1923), «Тотем і табу» (1913), «Психологія мас і аналіз людського "Я"» (1921). Поступово його ідеї набули визнання. У 1910 р. Стенлі Хол запросив Фрейда прочитати лекції в Америці, де його теорія набула особливої популярності. Його роботи стали перекладати багатьма мовами. Навколо Фрейда поступово складається гурток його шанувальників і послідовників, в який увійшли К. Юнг, А. Адлер, Ш. Ференці, О. Ранк, К. Абрахам. Після організації психоаналітичного суспільства у Відні його філії відкрилися в усьому світі, психоаналітичний рух розширювався, набуваючи все більше прихильників. У той же час Фрейд ставав все більш ортодоксальним і догматичним у своїх поглядах, він не терпів ані найменших відхилень від своєї концепції, припиняв всі спроби своїх учнів самостійно розробляти й аналізувати деякі положення психотерапії або структури особистості, її взаємовідносин із навколишнім світом. Це призвело до відокремлення, а потім і до розриву з Фрейдом самих талановитих його послідовників – Адлера, Юнга, Ранка.

У міру зростання популярності Фрейда зростала і кількість критичних праць, спрямованих проти його поглядів. У 1933 р. нацисти спалили його книги в Берліні. Після захоплення німцями Австрії положення Фрейда стало небезпечним, він зазнавав переслідувань. Зарубіжні психоаналітичні товариства зібрали значну суму грошей і фактично викупили Фрейда у німців, які дозволили йому виїхати в Англію. Однак його хвороба прогресувала, не допомагали ніякі операції та ліки, і в 1939 р. він помер від раку, залишивши після себе створений ним світ, вже повністю відкритий для тлумачень і критики.

Погляди Фрейда можна розділити на три області – це метод лікування функціональних психічних захворювань, теорія особистості і теорія суспільства, при цьому стрижнем усієї системи є його погляди на розвиток і структуру особистості людини.

За Фрейдом, розвиток психіки є пристосуванням, адаптацією до навколишнього, переважно ворожого, середовища. Ця біологічна детермінація і спрямовує процес становлення психіки. Рушійними силами психічного розвитку є вроджені і несвідомі потяги (або почуття, як у пізніших психоаналітиків). З точки зору психоаналізу, основою психічного розвитку виступає не інтелектуальна сфера (як в інших школах), а емоції і мотиви людини; пізнавальний розвиток є як би наслідком мотиваційного.

Фрейд вважав, що психіка складається з трьох шарів – свідомого, передсвідомого та несвідомого, в яких і розташовуються основні структури особистості. При цьому зміст несвідомого, на думку Фрейда, є недоступним для усвідомлення практично ні за яких умов. Зміст передсвідомого шару може бути усвідомлений людиною, хоча це і вимагає від неї значних зусиль.

У несвідомому шарі розташовується одна із структур особистості – Ід, яка фактично є енергетичною основою психічного розвитку, тому що в ній розташовуються вроджені несвідомі потяги, які прагнуть до свого задоволення, до розрядки і таким чином детермінують діяльність суб'єкта. Фрейд вважав, що існує два основних вроджених несвідомих потяги – інстинкт життя та інстинкт смерті, які знаходяться в

антагоністичних відносинах між собою, створюючи основу для фундаментального, біологічного внутрішнього конфлікту. Неусвідомленість цього конфлікту пов'язана не тільки з тим, що боротьба між потягами, як правило, відбувається в несвідомому шарі, але і з тим, що поведінка людини викликається найчастіше одночасною дією обох цих сил.

З точки зору Фрейда, вроджені потяги являють собою канали, по яких проходить енергія, яка формує нашу діяльність. Тому і сам Фрейд і його послідовники іноді називали його теорію динамічною (або навіть гідравлічною), маючи на увазі, що психічна енергія прагне до розрядки (тобто задоволення потягів) і рівномірного розподілу по всьому континууму. Саме тому фрустрація потягу призводить до неврозу, оскільки при цьому розрядка є неможливою. На підставі даних положень розроблялася ідея катарсичного очищення (розрядки) в сеансі психоаналізу і ідея трансферу, тобто перенесення, обміну енергією між пацієнтом і психоаналітиком.

Лібідо, про яке так багато писали сам Фрейд і його учні, і є тією специфічною енергією, яка пов'язана з інстинктом життя. Енергії, пов'язаній з інстинктом смерті і агресії, Фрейд не дав власного імені, але постійно говорив про її існування. Він також вважав, що зміст несвідомого постійно розширюється, тому що ті прагнення і бажання, які людина не змогла з тих чи інших причин реалізувати у своїй діяльності, витісняються нею у несвідоме, наповнюючи його зміст.

Друга структура особистості – Его, –на думку Фрейда, також є вродженою і розташовується як у свідомому шарі, так і в передсвідомості. Таким чином, ми завжди можемо усвідомити своє «Я», хоча це й нелегко. Якщо зміст Ід в процесі життя дитини розширюється, то зміст Его, навпаки, звужується, через те, що дитина народжується, за висловом Фрейда, із «океанічним почуттям "Я", включаючи в себе увесь навколишній світ. З часом вона починає усвідомлювати межу між собою і навколишнім світом, локалізує своє «Я» до свого тіла, звужуючи таким чином обсяг Его».

Третя структура особистості – Супер-Его –не є вродженою, вона формується в процесі життя дитини. Механізмом її формування є ідентифікація з близьким

дорослим своєї статі, риси та якості якого і стають змістом Супер-Его. У процесі ідентифікації у дітей формується також Едіпів комплекс (у хлопчиків) або комплекс Електри (у дівчаток), тобто комплекс амбівалентних почуттів, які відчуває дитина до об'єкта ідентифікації.

Фрейд підкреслював, що між цими трьома структурами особистості існує нестійка рівновага, тому що не тільки їх зміст, але і напрями їх розвитку є протилежними один до одного. Потяги, що містяться в Ід, прагнуть до свого задоволення, диктуючи людині такі бажання, які практично є не здійсненними в жодному суспільстві. Супер-Его, у зміст якого входять совість, самоспостереження та ідеали людини, попереджає людину про неможливість здійснення цих бажань і стоїть на сторожі дотримання норм, прийнятих у даному суспільстві. Таким чином, Его стає як би ареною боротьби суперечливих тенденцій, які диктуються Ід і Супер-Его. Такий стан внутрішнього конфлікту, в якому постійно перебуває людина, тримає її в постійному внутрішньому напруженні, знижуючи стійкість до неврозів. Тому Фрейд підкреслював, що не існує чіткої межі між нормою і патологією, а постійна напруга, у якій перебувають люди, робить їх потенційними невротиками.

Можливість підтримувати своє психічне здоров'я залежить від механізмів психологічного захисту, які допомагають людині якщо не запобігти (тому що це фактично неможливо), то хоча б пом'якшити конфлікт між Ід і Супер-Его. Фрейд виділяв кілька захисних механізмів, головними з яких є витіснення, регресія, раціоналізація, проєкція і сублимація.

Витіснення – самий неефективний механізм, через те, що при цьому енергія витісненого і нездійсненого мотиву (бажання) не реалізується в діяльності, але залишається в людині, викликаючи зростання напруженості. Оскільки бажання витісняється в несвідоме, людина про нього зовсім забуває, але залишається напруга, яка, проникаючи крізь несвідоме, дає про себе знати у вигляді символів, що наповнюють наші сновидіння, у вигляді помилок, описок, обмовок. При цьому символ, на думку Фрейда, не є безпосереднім відображенням витісненого бажання, а являє

собою його трансформацію. Тому він надавав таке значення психопатології повсякденного життя, тобто тлумаченню таких явищ, як помилки і сновидіння людини, її асоціації. Ставлення Фрейда до символіки було однією з причин його розбіжності з Юнгом, який вважав, що існує безпосередній і тісний зв'язок між символом і прагненням людини, і заперечував тлумачення, придумані Фрейдом.

Регресія і раціоналізація є більш успішними видами захисту, тому що вони дозволяють хоча б часткову розрядку енергії, що міститься в бажаннях людини. При цьому регресія являє собою більш примітивний спосіб реалізації прагнень, виходу з конфліктної ситуації. Людина може почати кусати нігті, псувати речі, жувати гумку або тютюн, вірити в злих чи добрих духів, прагнути до ризикованих ситуацій тощо, причому багато з цих регресій настільки загальноприйняті, що навіть не сприймаються такими. Раціоналізація пов'язана з прагненням Супер-Его хоч якось проконтролювати ситуацію, надавши їй добропорядного вигляду. Тому людина, не усвідомлюючи реальних мотивів своєї поведінки, прикриває їх і пояснює вигаданими, але морально прийнятними мотивами.

При проєкції людина приписує іншим ті бажання і почуття, які він відчуває сам. У тому випадку, коли суб'єкт, якому було приписано яке-небудь почуття, своєю поведінкою підтверджує зроблену проєкцію, цей захисний механізм діє досить успішно, оскільки людина може усвідомити ці почуття як реальні, дійсні, але зовнішні по відношенню до неї і не лякатися їх. Необхідно підкреслити, що введення цього захисного механізму дозволило в подальшому розробити так звані проєктивні методи дослідження особистості. Ці методи, які полягають у проханні закінчити незакінчені фрази або розповіді або скласти розповідь за невизначеними сюжетними картинками, стали істотним внеском у експериментальне дослідження особистості.

Найбільш ефективним механізмом захисту є сублимація, тому що вона допомагає спрямувати енергію, пов'язану із сексуальними чи агресивними прагненнями, в інше русло, реалізувати її, зокрема, у творчій діяльності. У принципі Фрейд вважав культурою продуктом сублимації і з цього погляду розглядав твори мистецтва, наукові відкриття. Успіх творчої

діяльності пояснюється тим, що в ній відбувається повна реалізація накопиченої енергії, катарсис, чи очищення людини від неї. На основі цього підходу до сублімації пізніше в психоаналізі були розроблені основи терапії мистецтвом – арт-терапії.

Лібідозна енергія, яка пов'язана з інстинктом життя, є також основою розвитку особистості, характеру людини, і, виходячи з закономірностей її розвитку, Фрейд створив свою періодизацію. Він вважав, що в процесі життя людина проходить кілька етапів, які відрізняються один від одного способом фіксації лібідо, способом задоволення інстинкту життя. При цьому Фрейд приділяв велику увагу тому, яким саме способом відбувається фіксація, і чи потребує людина при цьому сторонніх об'єктів.

Лібідозну енергію Фрейд вважав основою розвитку не тільки індивідуальної людини, але й суспільства. Він писав про те, що вождь племені є свого роду батьком, до якого чоловіки відчують Едіпів комплекс, прагнучи зайняти його місце. Однак з убивством вождя в плем'я приходять ворожнеча, кров і міжусобиця, воно слабшає, і такий негативний досвід приводить до створення перших законів, табу, які починають регулювати соціальну поведінку людей. Пізніше послідовники Фрейда створили систему етнопсихологічних концепцій, яка пояснювала особливості психіки різних народів способами проходження основних етапів у розвитку лібідо. Він писав, зокрема, що способи догляду за немовлям, зафіксовані в культурі суспільства, служать основою як індивідуальної психіки, так і ментальності даної нації. Проте подальші дослідження не підтвердили цю частину теорії Фрейда, виявивши більш складні і неоднозначні фактори формування особистості дитини і розвитку культури і суспільства в цілому.

Якщо теорія культури не набула широкого розповсюдження і підтвердження в науці, то метод, розроблений Фрейдом, з часом став дуже популярним.

Психоаналіз посідав найважливіше місце в теорії Фрейда. Саме для пояснення дії цього методу були створені інші частини його теорії. У своїй психотерапії Фрейд виходив з того, що лікар займає для пацієнта місце батька, що домінує,

положення якого він визнає безумовно. При цьому між ними встановлюється канал, по якому відбувається безперешкодний обмін енергією між терапевтом і пацієнтом, тобто з'являється трансфер. Завдяки цьому терапевт не тільки проникає в несвідоме свого пацієнта, але і вселяє у нього певні положення, насамперед своє розуміння, свій аналіз причин його невротичного стану. Цей аналіз відбувається на основі символічної інтерпретації асоціацій, снів і помилок пацієнта, тобто слідів його витісненого потягу, про який говорили вище. При цьому лікар не просто ділиться з пацієнтом своїми спостереженнями, але вселяє у нього своє тлумачення, яке пацієнт некритично сприймає. Це вселяння, на думку Фрейда, і забезпечує катарсис, тому що, приймаючи позицію лікаря, пацієнт усвідомлює своє несвідоме, і звільняється від нього. Оскільки основа одужання при цьому пов'язана з навчаннями, то така терапія була названа директивною, на відміну від тієї, котра заснована на рівноправному спілкуванні пацієнта і лікаря.

Хоча не всі аспекти теорії Фрейда набули наукового визнання, а багато кому її положення й сьогодні здаються такими, що скоріше належать історії, ніж сучасній психології, неможливо не визнати, що його ідеї вплинули на розвиток не тільки психології, але й культури, мистецтва, медицини, соціології. Фрейд відкрив цілий світ, що лежить за межами нашої свідомості, і в цьому його величезна заслуга перед людством

Індивідуальна психологія Альфреда Адлера

Альфред Адлер (1870–1937) – австрійський психолог, психіатр, творець системи індивідуальної психології. Його власний життєвий шлях став важливою підмогою у створенні концепції індивідуальної теорії особистості. Адлер, котрий в дитинстві часто і важко хворів, сподівався, що

вибір професії лікаря допоможе йому і його близьким у боротьбі з недугами. Закінчивши медичний факультет Віденського університету, він практикував як лікар-офтальмолог.

Внаслідок його зростаючого інтересу до діяльності нервової системи галузь занять Адлера стала зміщуватися в бік психіатрії і неврології.

У 1902 р. Адлер став одним з перших чотирьох членів гуртка, який утворився навколо творця нового психологічного напрямку – З. Фрейда. У 1910 р. за пропозицією Фрейда він очолив Віденську психоаналітичну спілку. Але незабаром Адлер почав розвивати ідеї, які суперечили деяким основним положенням Фрейда. Коли ці розбіжності загострилися, йому було запропоновано викласти свої погляди 1911 р. та відмовитись потім від посади президента спілки. Згодом він офіційно обірвав свої зв'язки з психоаналізом, вийшов із спілки зі своїми прихильниками і організував власну групу, яка отримала назву «Асоціація індивідуальної психології».

Після Першої світової війни він зацікавився проблемами навчання, заснував першу виховну клініку в межах віденської системи шкільного навчання, а потім і експериментальну школу, яка втілювала в життя його ідеї в галузі навчання. Особливе значення Адлер надавав заняттям з вчителями, тому що думав, що дуже важливо працювати з тими, хто формує розум і характер юнацтва. На допомогу батькам у вихованні дітей ним були організовані консультативні центри для дітей при школах, де діти та їхні батьки могли отримати необхідну їм пораду і допомогу. До 1930 р. тільки у Відні було 30 таких центрів.

У 1935 р. він переїхав до США, де продовжував працювати як лікар-психіатр, одночасно займаючи посаду професора медичної психології. Індивідуальна психологія Адлера, інтерес до якої знизився після його смерті в 1937 р., знову виявилася в центрі уваги психологів у 50-ті роки, суттєво вплинувши на формування гуманістичної психології і нового підходу до проблеми особистості.

Адлер став засновником нового, соціально-психологічного підходу до дослідження психіки людини. Саме в розвитку нових ідей своєї концепції він і розійшовся з

Фрейдом. Його теорія, викладена в книгах «Про нервовий характер» (1912), «Теорія і практика індивідуальної психології» (1920), «Людинознавство» (1927), «Смисл життя» (1933), являє собою зовсім новий напрямок, дуже мало пов'язаний з класичним психоаналізом, і складає цілісну систему розвитку особистості.

Головна ідея Адлера полягала в тому, що він заперечував положення Фрейда і Юнга про домінування несвідомих потягів в особистості і поведінці людини, захоплені, які протиставляють людину суспільству. Не вроджені потяги, не вроджені архетипи, а почуття спільності з іншими людьми, які стимулюють соціальні контакти і орієнтацію на інших людей, – ось та головна сила, що визначає поведінку і життя людини, вважав Адлер. Але є щось загальне, що поєднує концепції цих трьох психологів: всі вони припускали, що людина має деяку внутрішню, властиву їй одну природу, яка впливає на формування особистості. При цьому Фрейд надавав вирішального значення сексуальним чинникам, Юнг – первинним типам мислення, а Адлер підкреслював роль суспільних інтересів.

У той же час Адлер був єдиним, хто вважав важливою тенденцією в розвитку особистості людини прагнення зберегти в цілісності свою індивідуальність, усвідомлювати і розвивати її. Фрейд в принципі відкидав ідею про унікальність кожної людської особистості, досліджуючи те загальне, що притаманне несвідомому. Юнг хоча і дійшов ідеї про цілісність і Самість особистості, але значно пізніше, у 50–60-х роках. Думка про цілісність та унікальність особистості є неоцінним внеском Адлера у психологічну науку.

Не менш важливою є і сформульована ним ідея щодо творчого «Я». На відміну від ідеї Фрейдівського «Его», «Я» Адлера являє собою суб'єктивну і індивідуалізовану систему, яка може змінювати напрямок розвитку особистості, інтерпретуючи життєвий досвід людини і надаючи їй різного смислу. Більш того, це «Я» саме починає пошуки такого досвіду, який може допомогти конкретній людині у створенні її власного, унікального стилю життя.

Теорія особистості Адлера являє собою добре структуровану систему і ґрунтується на декількох основних

положеннях, які пояснюють численні варіанти шляхів розвитку особистості: 1) фіктивний фіналізм, 2) прагнення до переваг, 3) відчуття неповноцінності і компенсації, 4) суспільний інтерес, 5) стиль життя, 6) творче «Я».

Ідея **фіктивного фіналізму** була запозичена Адлером у відомого німецького філософа Ганса Файгінгера, який стверджував, що всі люди орієнтуються в житті за допомогою конструкцій чи фікцій, які організують і систематизують реальність, що детермінує нашу поведінку. У Файгінгера Адлер також почерпнув ідею про те, що мотиви людських вчинків визначаються більшою мірою надіями на майбутнє, а не досвідом минулого. Ця кінцева мета може бути фікцією, ідеалом, який неможливо реалізувати, але який є цілком реальним стимулом, що визначає намагання людини. Адлер також підкреслював, що здорова людина в принципі може звільнитися від впливу фіктивних надій і побачити життя і майбутнє такими, якими вони є насправді. В той же час для невротиків це неможливо, і розрив між реальністю і фікцією ще більше підсилює їхню напругу.

Адлер вважав, що велике значення у формуванні структури особистості людини мають його *батьківщина, люди, які її оточують в перші роки життя*. Значення соціального оточення особливо підкреслювалось Адлером (одним з перших у психоаналізі), тому що він вважав, що дитина народжується не з готовими структурами особистості, а лише з їх прообразами, які формуються протягом життя. Найбільш важливою структурою він називав стиль життя.

Розвиваючи ідею про *стиль життя, який формує поведінку людини*, Адлер виходив з того, що він визначає і систематизує досвід людини. Стиль життя тісно пов'язаний з почуттям спільності, одним із трьох вроджених несвідомих почуттів, які складають структуру «Я».

Почуття спільності, що має суспільний інтерес, являє собою своєрідний стрижень, який тримає всю конструкцію стилю життя, визначає її зміст і напрямок. Почуття спільності хоча і є вродженим, але може залишитися нерозвинутим. Ця нерозвиненість почуття спільності стає основою асоціального стилю життя, причиною неврозів і конфліктів людини.

Розвиток почуття спільності пов'язаний з близькими дорослими, які оточують немовля з дитинства, насамперед з матір'ю. У відкинутих дітей, що ростуть з холодними, відгородженими від них матерями, почуття спільності не розвивається. Не розвивається воно і у пестливих дітей, тому що почуття спільності з матір'ю не переноситься на інших людей, які залишаються для дитини чужими.

Рівень розвитку почуття спільності визначає систему уявлень про себе і світ, що створюється кожною людиною. Неадекватність цієї системи створює перешкоди для особистісного росту, провокує розвиток неврозів.

Формуючи свій життєвий стиль, людина фактично сама являється творцем своєї особистості, яку вона створює із сірого матеріалу спадковості і досвіду. Творче «Я», про яке пише Адлер, являє собою своєрідний фермент, який впливає на факти навколишньої дійсності і трансформує ці факти в особистість людини, «особистість суб'єктивну, динамічну, єдину, індивідуальну і яка володіє унікальним стилем». Творче «Я», з погляду Адлера, надає життю людини смисл, воно творить як саму мету життя, так і засоби для її досягнення.

Таким чином, Адлер розглядав процеси формування життєвої мети, стилю життя по суті як акти творчості, які надають людській особистості унікальність, свідомість і можливість управління своєю долею. На протипагу Фрейдіві він підкреслював, що люди не є пішаками в руках зовнішніх сил, а являють собою свідому цілісність, яка самостійно і творчо створює своє життя.

Якщо почуття спільності визначає напрямок життя, його стиль, то два інших вроджених і несвідомих почуття – *неповноцінності і прагнення до переваг* – являють собою джерела енергії особистості, необхідної для її розвитку. Ці почуття є позитивними, це стимули для особистісного росту, самовдосконалення. Якщо почуття неповноцінності впливає на людину, викликає в неї бажання перебороти свій недолік, то прагнення до переваг викликає бажання бути краще за всіх, не тільки перебороти недолік, але і стати самим вмілим і знаючим. Ці почуття, з погляду Адлера, стимулюють не тільки індивідуальний розвиток, але і розвиток суспільства в цілому

завдяки самовдосконаленню і відкриттям, зробленими окремими людьми. Існує і спеціальний механізм, який допомагає розвитку цих почуттів, – **компенсація**.

Адлер виділив чотири основних види компенсації: *неповну компенсацію, повну компенсацію, надкомпенсацію і вдавану компенсацію, чи відхід у хворобу*. Поєднання певних видів компенсації з життєвим стилем і рівнем розвитку почуття спільності дало йому можливість створити одну з перших типологій розвитку особистості.

Він вважав, що розвинуте почуття спільності, яке визначає соціальний стиль життя, дозволяє дитині створити досить адекватну схему апперцепції. При цьому діти з неповною компенсацією менше відчувають свою неповноцінність, яку вони можуть компенсувати за допомогою інших людей, однолітків, від котрих вони не відчувають відгородженості. Це особливо важливо при фізичних дефектах, які часто унеможливають повну їхню компенсацію і тим самим можуть послужити причиною ізоляції дитини від однолітків, призупинити її особистісний ріст і вдосконалення.

У випадку надкомпенсації такі люди намагаються звернути свої знання і уміння на користь людям. Їхнє прагнення до переваг не перетворюється в агресію проти людей. Прикладом такої надкомпенсації для Адлера служили Демосфен, який переборював свою заїкуватість, Ф. Рузвельт, що переборював свою фізичну слабкість, багато інших добрих людей, не обов'язково всім широко відомі, але такі, що приносять користь оточуючим.

У той же час при нерозвиненому почутті спільності у дитини починають вже в ранньому дитинстві формуватися різні невротичні комплекси, які приводять до відхилень у розвитку її особистості. Так, неповна компенсація сприяє виникненню комплексу неповноцінності, який формує неадекватну схему апперцепції, що змінює життєвий стиль, робить дитину тривожною, невпевненою у собі, заздрісною, конформною. Неможливість перебороти свої дефекти, особливо фізичні, часто приводить до уявної компенсації, і дитина, так само, як і пізніше вже доросла людина, починає спекулювати своїм недоліком, намагаючись мати привілеї уваги і співчуття людей, які її оточують. Але такий вид компенсації

недосконалий, тому що він зупиняє особистісний ріст і формує неадекватну, заздрісну, егоїстичну особистість.

У випадку надкомпенсації у дітей з нерозвинутим почуттям спільності прагнення до самовдосконалення трансформується в невротичний комплекс влади, домінування і панування. Такі люди використовують свої знання для отримання влади над людьми, для поневолення їх, думаючи не про суспільну користь, а про свої вигоди. При цьому формується неадекватна схема аперцепції, яка змінює стиль життя. Такі люди – тирані і агресори, вони підозрюють оточуючих в бажанні відняти у них владу і тому стають підозрілими, жорстокими, мстивими, не щадять навіть своїх близьких. Для Адлера прикладами такого стилю життя були Перон, Наполеон, Гітлер і інші авторитарні правителі і тирані, не обов'язково в масштабах країни, але у рамках своєї родини, близьких. При цьому, з точки зору Адлера, найбільш авторитарними і жорстокими стають діти пещені, в той час як відкинутим дітям більшою мірою притаманні комплекси вини і неповноцінності.

Таким чином, однією з головних якостей особистості, яка допомагає їй вистояти у життєвих негодах, перебороти труднощі і досягти досконалості, є вміння співпрацювати з іншими. Тільки у співпраці людина може перебороти своє почуття неповноцінності, привнести цінне у розвиток суспільства.

Адлер писав, що, якщо людина вміє співпрацювати з іншими, вона ніколи не стане невротиком, в той час як нестача кооперації є коренем невротичних і погано пристосованих стилів життя.

Проте не всі теоретичні положення Адлера, пов'язані з типологією особистості дітей, черговістю їх народження, знайшли своє підтвердження у подальших експериментальних дослідженнях. Але сама ідея про роль почуття спільності і індивідуального стилю життя у формуванні особистості дитини, особливо думка про компенсацію як основний механізм психічного розвитку і корекції поведінки, стала важливим внеском в психологію.

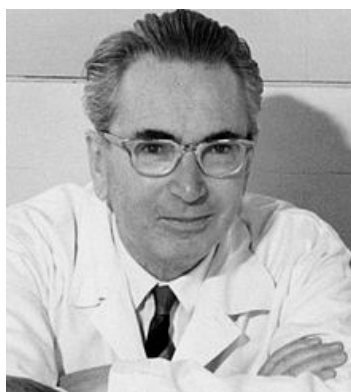
Необхідно відзначити і внесок Адлера у психотерапію, тому що він одним з перших досліджував роль гри у подоланні неврозів і закомплексованості. Він вважав, що саме гра

дозволяє дітям перебороти комплекс неповноцінності, який вони відчувають в світі оточуючих їх дорослих. При цьому спонтанна гра дітей вже є гарним психотерапевтичним засобом. У тому випадку, коли треба долати більш серйозні комплекси і вирішувати спеціальні проблеми, розвиток гри має здійснюватися і спрямовуватися дорослим.

Теорія Адлера стала своєрідною антитезою фрейдівської концепції людини. Вона здійснила величезний вплив на гуманістичну психологію, психотерапію і психологію особистості.

Віктор Еміль Франкл

Віктор Франкл (1905–1997) – австрійський психіатр і психолог. Один з провідних представників гуманістичного напрямку в психології; всесвітньо відомий психотерапевт, філософ, творець так званої Третьої Віденської Школи психотерапії. В основній праці Віктора Франкла *«Людина у пошуках смислу»*, що була вперше опублікована у 1946 році, викладений його екстремальний досвід виживання у концентраційному нацистському таборі.

Віктор Франкл

Цей досвід став філософсько-емпіричною основою для створення нового методу екзистенціальної психотерапії — логотерапії. Згідно з логотерапією, рушійною силою людської поведінки є прагнення знайти та реалізувати існуючий у зовнішньому світі сенс життя. Однією з ключових саме людських властивостей є воля до сенсу. Пригнічення цієї потреби, яку Франкл називав *екзистенціальною фрустрацією*, є частою причиною психічних та невротичних розладів особистості — ноогенних розладів. Логотерапія покликана допомагати людині зробити життя — своє минуле, сьогодення, майбутнє — більш осмисленим і тим самим позбавити її від неврозу, який часто породжується відчуттям нісенітності.

Віктор Франкл народився у Відні, у єврейській родині. З 1923 року вчився у Віденському університеті (спеціалізація — неврологія та психіатрія, напрямок — депресія і суїцид). Під час навчання спілкувався з Зигмундом Фрейдом і співпрацював з Альфредом Адлером. Пізніше відійшов від психоаналізу.

У 1933–1937 рр. очолював так званий «павільйон самогубців» у головній Віденській лікарні. Після анексії Австрії нацистською Німеччиною у 1938 р. втратив право лікувати «арійських» хворих і мав перейти до Шпиталю Ротшильда, єдиної віденської лікарні, де все ще лікували пацієнтів єврейського походження. Там він працював за фахом і навіть проводив операції на мозку. Його медичні рекомендації дозволили врятувати кількох людей від нацистської програми евтаназії хворих.

25 вересня 1942р. він з дружиною та батьками був депортований до концтабору Терезієнштадт. Якийсь час йому дозволялося працювати за фахом. Але 19 жовтня 1944 він був відправлений до Аушвіцу. Його батьків було знищено у Аушвіці, дружина померла у таборі Берген–Бельзен. Він дізнається про це лише після визволення.

Йому пощастило уникнути газових камер, але на тих, хто вижив, чекали нелюдські умови життя: голод, приниження, важка фізична робота за умов відсутності нормального одягу та харчування тощо. Крім того, людей тримали у постійному страху і стресі. За таких умов чимало людей здавалося і вмирало. Ті, хто вижив, проходили три стадії психологічної «адаптації». Перейшовши через усе це, спостерігаючи за собою і товаришами, Франкл виробив власну **теорію сенсу життя, логотерапію.**

Пізніше він опише цей досвід у книзі «Людина у пошуках сенсу». З Аушвіца його перевели до Дахау, де йому вдалося вижити і дочекатися 27 квітня 1945, коли табір було звільнено американцями.

Після закінчення війни протягом 25 років він очолював неврологічну поліклініку у Відні. У 1948р. він захистив докторську дисертацію з філософії на тему «Підсвідомий Бог». У 1955 р. став професором Віденського університету.

Теорія Франкла викладена в кількох книгах, найвідомішою з яких є, мабуть, «Людина в пошуках сенсу» (вийшла в кінці 50-х років і неодноразово перевидавалася у всьому світі). Ця теорія складається з трьох частин: вчення про прагнення до смислу, вчення про сенс життя і вчення про свободу волі. Прагнення до усвідомлення сенсу життя Франкл вважав вродженим, а цей мотив – провідною силою розвитку особистості. Смисли не є універсальними, вони унікальні для кожної людини в кожний момент її життя. Сенс життя завжди пов'язаний з реалізацією людиною своїх можливостей і в цьому плані він близький до поняття самоактуалізації Маслоу. Проте суттєвою особливістю теорії Франкла є ідея про те, що набуття і реалізація сенсу завжди пов'язані із зовнішнім світом, з творчою активністю людини в ньому і з її продуктивними досягненнями. При цьому він, як і інші екзистенціалісти, підкреслював, що відсутність сенсу життя або неможливість його реалізувати призводить до неврозу, породжує у людини стан екзистенційного вакууму і екзистенціальної фрустрації.

У центрі концепції Франкла знаходиться вчення про цінності, тобто поняття, що несуть в собі узагальнений досвід людства про сенс типових ситуацій. Він виділяє три класи цінностей, які дозволяють зробити життя людини осмисленим: цінності творчості (наприклад, праця), цінності переживання (наприклад, любов) і цінності ставлення, що свідомо формуються по відношенню до тих критичних життєвих обставин, які ми не в змозі змінити.

Сенс життя можна знайти в будь-якій з цих цінностей і будь-якому вчинку. З цього випливає, що немає таких обставин і ситуацій, у яких людське життя втратило би свій сенс. Знаходження сенсу в конкретній ситуації Франкл називає усвідомленням можливостей дії по відношенню до даної ситуації. Саме на таке усвідомлення і спрямована логотерапія, яка допомагає людині побачити весь спектр потенційних смислів, що містяться в ситуації, і обрати той, який узгоджується з його совістю. При цьому сенс має бути не тільки знайдений, але і реалізований, тому що його реалізація пов'язана з реалізацією людиною самої себе.

У цій реалізації сенсу діяльність людини повинна бути абсолютно вільною. Не погоджуйтесь з ідеєю про загальний

детермінізм, Франкл, як і інші психологи і філософи, які поділяють його позицію, прагне вивести людину з-під дії біологічних законів, які цей детермінізм постулюють. У таких спробах вчені зверталися до розуму людини, її моральності, творчості і т. д. Франкл вводить поняття про поетичний рівень існування людини.

Визнаючи, що спадковість і зовнішні обставини ставлять певні межі можливостей поведінки, він підкреслює наявність трьох рівнів існування людини: біологічного, психологічного та поетичного, або духовного. Саме в духовному існуванні і укладені ті смисли і цінності, які відіграють визначальну по відношенню до нижчого рівня роль. Таким чином, Франкл формулює ідею про можливість самодетермінації, яка пов'язана з існуванням людини в духовному світі. В цьому плані поняття поетичного рівня Франкла можна розглядати як більш широке по відношенню до тих, що пов'язують свободу волі з якимось одним видом духовного життя.

Список літератури

1. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы личности. – М., 1993.
2. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. – М., 1991.
3. Фрейд З. «Я» и «ОНО». – Тбилиси, 1991. – Т. 1,2.
4. З.Фрейд. «По ту сторону принципа удовольствия»
5. З. Фрейд. *Введение в психоанализ. Лекции. М., 1990.*
6. З. Фрейд. Энциклопедическая статья "Психоанализ и теория либидо";
7. З. Фрейд. Психология бессознательного: сборник произведений, Москва "Просвещение", 1989.
8. З. Фрейд. «Продолжение лекций по введению в психоанализ» 1933
9. З. Фрейд , «Психопатология обыденной жизни»
11. «Спиркин А.Г. Философия: Учебник. – 2–е изд. М.: Гардарики, 2002. – 736 с.
12. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – М., 1995.

13. Франкл В. Человек в поисках смысла. — М., 1990.
14. Psychoanalysis // Encyclopædia Britannica.
15. ↑ Erich Fromm (1992:13–14) The Revision of Psychoanalysis
16. ↑ Лейбин В. М. Психоанализ(недоступная ссылка с 14–06–2016 (178 дней)) / Социология: Энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. — Минск: Книжный Дом, 2003. — 1312 с. — (Мир энциклопедий).
17. ↑ *Dufresne T.* Against Freud: critics talk back.— Stanford University Press, 2007.— 180p.— ISBN 0–8047–5548–5, ISBN 978–0–8047–5548–1.
18. ↑ Hansson, Sven Ove, Science and Pseudo–Science // The Stanford Encyclopedia of Philosophy(Fall 2008 Edition), Edward N. Zalta (ed.),
19. ↑ *Лейбин В.М.* Психоанализ // Новая философская энциклопедия / Ин–т философии РАН; Нац. обществ.–науч. фонд; Предс. научно–ред. совета В. С. Стёпин, заместители предс.: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. — 2–е изд., испр. и допол. — М.: Мысль, 2010. — ISBN 978–5–244–01115–9.
20. *Arlow, J. A., Brenner C.* Psychoanalytic concepts and the structural theory.— New York: International Universities Press, 1964. — 201 с.
21. ↑ *Хиншелвуд Р.* Словарь кляйнианского психоанализа. / Пер. З. Баблюяна, науч. ред. И.Ю. Романова.. — Москва: Когито–Центр, 2007. — 566 с. — ISBN 5–89353–203–1.
22. ↑ Blackman J (1994), «Psychodynamic Technique during Urgent Consultation Interviews», *Journal Psychotherapy Practice & Research*
23. *Крепелин Э.* Введение в психиатрическую клинику / Э. Крепелин; Послесл. С. А. Овсянников. — М.: Бином. Лаборатория знаний, 2004. — 493 с: ил. с. — ISBN 94774–094–X.
24. ↑ *Grawe K., Donati R., Bernauer F.* Psychotherapie im Wandel. Von der Konfession zur Profession.— Hogrefe–Gottingen–Bern–Toronto–Seattle, 1994.

25. ↑ ↑ *Куттер П.* Современный психоанализ. Введение в психологию бессознательных процессов.— СПб.: Б. С. К., 1997.— 343 с.— ISBN 5-88925-011-6, ISBN 978-5-88925-011-1
26. ↑ Freud and the politics of psychoanalysis By José Brunner.
27. ↑ *Мишутко В.Л.* Депрессия. — Москва: ГЭОТАР-Медиа, 2006. — 320 с. — 2000 экз. — ISBN 5-9704-0205-2.
28. ↑ ↑ *Томе Х., Кэхеле Х.* Современный психоанализ: исследования.. — Спб: ВЕИП, 2001. — 304 с. — ISBN 5-88787-017-6.
29. ↑ *Калмыкова Е.С., Кэхеле Х.* Изучение психотерапии за рубежом: история, современное состояние // Журнал практической психологии и психоанализа. — 2001. — № 1.

Розділ X

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Юридичну психологію вважають однією із молодих галузей психології, її знання застосовують із метою забезпечення правосуддя й інших напрямків правоохоронної діяльності, вона бере свій початок із давнини. Знання про юридичну психологію базувалися на основі психології людини, у її різних проявах. Правда, і в античному, і в середньовічному процесі основним доказом було особисте визнання підозрюваного, при цьому використовувалися різні методи і будь-якими шляхами (катування.) Історики говорять, щоб змусити людину давати показання, спеціально створювалися шоківі ситуації, умови, які провокували до вираження почуттів щодо розслідуваної події.

Про необхідність вивчати психологію злочинців у XVIII ст. висловлювався І. Т. Посошков, який розвивав і удосконалював різні способи допиту обвинувачуваних і свідків. Він знав, як деталізувати показання лжесвідків, щоб одержати певний матеріал для їхнього викриття.

М. М. Щербаков був істориком і філософом, вказував на необхідність знання законодавцем «людського серця» і створення законів з урахуванням психології народу.

Одним з перших підняв питання про можливість дострокового звільнення злочинців і наполягав на необхідності залучати осіб, позбавлених волі, до робіт.

Кінець XIX і початок XX століття пов'язані із інтенсивним розвитком психології, психіатрії й цілого ряду юридичних дисциплін. Ряд вчених, які розвивали на той період ці науки, займали передові, прогресивні позиції – І. М. Сеченов, В. М. Бехтерев, С. С. Корсаков. В. П. Сербський, Анатолій Федорович Коні та інші.

Розвиток психіатрії й права привели до необхідності оформлення юридичної психології як окремої науки. П. І. Ковалевський в 1899 році порушив питання про розмежування психопатології й правової психології, а також про введення цих наук у курс юридичної освіти.

На початку XX ст. у юридичній психології починають використовувати експериментальні методи дослідження, велика кількість робіт цього періоду присвячені психології свідків: І. Н. Холцова «Мрійлива неправда», Г. Португалова «Про показання свідків», Є. М. Кулішера «Психологія показань свідків і судовий наслідок». Дану тематику розробляли і інші дослідники, а саме М. М. Хом'яков «До питання про психологію свідка», О. В. Завадський і О. І. Єлістратов «Про вплив питань на вірогідність показань свідка».

У ці роки в Україні були перекладені й видані праці таких учених, як Г. Гросс, О. Липман, Е. Штерн, М. Герінг, Г. Мюнстенберг, А. Гельвіг та інших, що, звичайно вплинуло на вітчизняні дослідження. Особливе значення цьому приділяли юридичні суспільства Києва, Харкова й інших міст. У найбільших містах України створили спеціальні лабораторії. Однак у 30–60-ті рр. дослідження в галузі юридичної психології були призупинені, і відновилися вони тільки в середині 60-х рр. Повторний розвиток та вивчення юридичної психології відбувся після прийняття постанови про поліпшення юридичної освіти й подальший розвиток юридичної науки. У цей час вирішенням теоретичних і прикладних питань юридичної психології займалися багато видатних українських юристів і психологів, а саме: М. В. Костицький, В. Е. Коновалова, У. Ю. Шепитько, З. І. Мітрохіна, В. С. Медведєв та ін. Вони розглядали проблеми не тільки особистості злочинця, психічних механізмів

вчинення злочину, а й питання профілактики правопорушення, психологічних основ проведення попереднього слідства. Вітчизняні вчені вивчали різні аспекти особистості співробітників органів правосуддя, вирішували завдання щодо профвідбору, профпідготовки.

Становлення юридичної психології як науки визначалося тим, що основні проблеми юриспруденції (особистість злочинця, досудове слідство та судове провадження кримінальної справи, перевиховання засуджених) не могли бути вирішені на рівні суто юридичному чи суто психологічному, а вимагали розробки спеціалізованого методичного інструментарію для вивчення і теоретичної розробки проблематики на межі юридичної та психологічної науки. Саме тому до юридичної психології повною мірою підходить твердження У. Гербарта про те, що психологія має тривалу передісторію і дуже коротку історію. Ще в трактаті давньогрецького філософа Теофраста (IV–III ст. до н. е.) «Характери» є опис окремих асоціальних рис, притаманних певним типам особистості.

В історичній ретроспективі можна виділити такі основні етапи розвитку юридичної психології:

I – описовий (з давнини до початку XIX ст.);

II – порівняльно-аналітичний (XIX ст.);

III – природничо-науковий (з початку XX ст. до теперішнього часу).

Застосування психологічного знання для забезпечення правосуддя та використання його в напрямках правоохоронної діяльності має прадавню історію. Випробування учасників процесу, що подекуди мали містичний характер, але значною мірою синтезували емпіричний досвід багатьох поколінь, мали місце вже в античному та середньовічному кримінальному процесі. Вони базувалися на застосуванні знань психології людини, різних її проявів для одержання правдивої інформації. Прообразом тестування, своєрідним емпіричним дослідженням при розслідуванні злочинів та доведенні вини було, наприклад, випробування рисом у Давньому Китаї або тамтамом у народів Африки. Проте і в античному, і в середньовічному процесі основним доказом було особисте зізнання підозрюваного у вчиненому.

Розшуковий процес, як світський (більш вишуканий) варіант інквізиційного, не використовував даних психології, базуючись виключно на таємних письмових свідощтвах. Особисте зізнання як основний доказ здобувалося всіма можливими способами, у тому числі й із застосуванням катувань і тортур. Одночасно з фізичними, використовувалися і психологічні методи впливу на підозрюваних із метою отримання зізнання будь-що; їх основою були узагальнені емпіричні дані та побутова психологія.

Щоб примусити людину дати свідчення, спеціально створювали шокову ситуацію, обстановку, яка провокувала до вияву емоцій. Наприклад, підозрюваного раптово вводили в ледь освітлене приміщення, де знаходився труп, і там змушували сказати правду, використовуючи його шоковий стан.

На зміну інквізиційному середньовічному розшуковому процесу прийшов процес змагальний (ідеї останнього зароджувалися в філософії, соціології, теорії права) з властивою йому гласністю та усним провадженням. Важливого значення набувають показання свідків та інформація стосовно особистості підсудного, потерпілого, позивача, відповідача тощо. Для правильної оцінки свідчень підозрюваного, обвинувачуваного та інших учасників процесу, одержання даних про їх особистість у кримінальному, а потім у цивільному буржуазному процесі з'являється потреба залучення та використання психологічного знання.

Так, у Європі почала інтенсивно розвиватися судова психологія. У 1792 р. виходить робота К. Вкартсгаузена "Про необхідність психологічного аналізу кримінально-правових понять"; у першій половині XIX ст. побачили світ роботи І. Гофбауера "Психологія та її застосування до судового життя" та І. Фредрейха "Систематичне керівництво з судової психології", де висвітлювалися психологічні аспекти проблем особистості злочинця, індивідуалізації вини та покарання, а також безпосередньо психології кримінального судочинства.

Середина і друга половина XIX ст. знаменувалася в Європі значним посиленням інтересу до кримінальної психології, що зумовлювалося, насамперед, розвитком антропологічних поглядів на детермінацію злочинної

поведінки (Ч. Ломброзо, Е. Феррі, Р. Гарофало). У книзі «Злочинна людина, вивчена на основі антропології, судової медицини та тюрмознавства» (1876 р.) Ч. Ломброзо здійснив спробу визначити матеріальний субстрат злочину, висловивши думку про те, що злочинець – це атавістичний тип, який має низку фізичних і, відповідно, психічних рис, що наближають його до дикунів, первісних людей або навіть тварин. На його думку, злочинця неможливо виправити, як неможливо приручити та одомашнити хижака, тому єдиним виправданим засобом боротьби зі злочинністю є якомога більш рання ізоляція представника злочинного типу від суспільства.

Е. Феррі та Р. Гарофало доповнили перелік біологічних детермінант злочинності, але залишилися при цьому на позиціях антропологічної школи. Так, Е. Феррі в праці "Злочин як соціальне явище" визначив три групи чинників, що породжують злочинність: антропологічні (індивідуальні), фізичні та соціальні. До останніх були віднесені: громадянський стан, рід занять, місце народження, класовий стан, освіта та виховання. Р. **Гарофало**, зазначаючи, що злочинець має риси "дикунів" та розумову недорозвиненість, поділяв злочини на "природні" та "штучні", спричинені неповагою до страждань інших людей та до їх права власності.

Помітним досягненням у розвитку юридичної психології були роботи Г. Гроса «Посібник для слідчих» і «Кримінальна психологія». Автор вперше аргументував необхідність виділення окремого напрямку юридичної психології – судової психології, в структурі якої виділив "суб'єктивну психологію", під якою розумів психічну діяльність судді, і "об'єктивну психологію" – психічну діяльність тих учасників процесу, які забезпечують судді матеріал для остаточних висновків і суджень, необхідних для винесення вироку (обвинувачуваного, свідка, потерпілого).

На початку ХХ ст. побачили світ роботи Л. Блюнеллі «Свідомість звинувачуваного» (1902 р.), М. Ворста «Експериментальні дослідження достовірності свідчень» (1907 р.), Г. Райха «Про напрями психології» (1912 р.), К. Марбе «Принципи судової психології» (1913 р.), О. Ліпмана «Основи психології для юристів» (1914 р.), в яких розглядалися теоретичні і практичні питання використання психології в

юриспруденції. З 1907 р. відомий учений Е. Клапаред читав у Женеві «Курс лекцій з юридичної психології».

Історія юридичної психології нараховує понад три століття. Можна виділити три періоди її розвитку:

1) кінець XVII ст. – перша половина XVIII ст. (епоха Просвіти) – перші спроби проникнути в психологію (душу) злочинця, критично осмислити психологію людей, що вершать правосуддя;

2) кінець XVIII ст. – остання чверть XIX ст. – характеризується початком читання курсів із юридичної психології;

3) XX ст – початок XXI ст. – оформлення юридичної психології як галузі психологічної науки і становлення її як експериментальної дисципліни.

На теренах Російської імперії, починаючи з Петра I, кримінально-правові і процесуальні питання розглядаються у певному сенсі через призму психологічних знань. Так, І. Т. Посошков пропонував різні способи допитів свідків і обвинувачуваних, рекомендував класифікувати злочинців за ступенем їх "зіпсованості". Він говорив, що усвідомлення права відсутнє у масі народу.

В. М. Татищев вважав, що багато законів порушуються через незнання, і що їх необхідно вивчати з раннього віку, коли психіка дитини до цього найбільш сприйнятлива. Князь М. М. Щербатов стверджував, що законодавець повинен знати людське серце і створювати закони з урахуванням психології злочинця і народу. Він одним з перших порушив питання про дострокове звільнення злочинця, що виправився, і вважав, що відбування покарання повинне бути сполучене з працею.

Український філософ-просвітник та юрист **Л. Лодій** (1764–1829 рр.) у праці «Логічні настанови, спрямовані на пізнання та розмежування істинного і помилкового» (1815 р.) намагався обґрунтувати кримінально-правові поняття за допомогою психології. Він визнавав лише ті покарання, що виступають як засоби психологічного примусу, вважав, що покарання має відповідати духу злочину. Такої ж думки дотримувалися В. Єлпатьєвський, Г. Гордієнко. Х. Штельцер став першим, хто розпочав викладання курсу «Кримінальна

психологія» (Московський та Тартуський університети, 1806–1812 рр.).

Практична спрямованість юридичної психології особливо визначилася у 50–70-х роках XIX ст. Так, С. Баршев у роботі "Погляд на науку кримінального законодавства" (1858 р.) відзначав, що жодне питання кримінального права не може бути вирішене без допомоги психології: "Якщо суддя не знає психології, то це буде суд не над живими істотами, а над трупами". На його думку, психологія потрібна не тільки суддям, але й слідчим, тому що зі скасуванням катувань у їх розпорядженні залишається лише один засіб розкриття злочину – вплив на психіку злочинця. Психологія потрібна і законодавцю, якого вона навчить бачити в злочинці не неприборканого звіра, а людину, яку потрібно перевиховувати, а не діяти на неї "мечем і в'язницею". У 1871 р. А. Фрезе опублікував роботу "Нарис судової психології", визначивши її предмет як "нотатки до юридичних питань про нормальні і ненормальні прояви душевного життя".

Прогресивні юристи другої половини XIX – початку XX ст. (Л. Владимиров, Д. Дріль, С. Гогель, А. Коні, Л. Петражицький, В. Чиж, М. Ядринцев та ін.), розуміючи, що лише психологія дозволяє визначити закономірності, що детермінують поведінку людини, вважали, що юридична психологія повинна скласти наукову основу кримінального права, тобто на її базисі має будуватися вчення про суб'єкт злочину, осудність, зміст покарання.

Так, професор Л. Владимиров, викладач Харківського, Московського та Петербурзького університетів, у своїх працях "Про значення лікарів-експертів у кримінальному судочинстві" (1870 р.), "Психологічні особливості злочинця за новітніми дослідженнями" (1877 р.), "Психологічні дослідження в кримінальному суді" (1901 р.) обґрунтував необхідність залучення до кримінального судочинства експертів – спеціалістів із психології, які б мали право ознайомитися з матеріалами справи, обстежувати підсудного, допитувати учасників процесу.

У 1881 р. видатний російський юрист А. Коні прочитав публічну лекцію «Ф.М. Достоевський як криміналіст», де підкреслив значення внутрішнього змісту злочину. Він наголосив, що злочинець у теорії кримінального права

звичайно розглядається як "абстрактний", позбавлений плоти та крові. І такому абстрактному злочинцю призначається "абстрактне покарання". У продовження цієї думки психолог Н. Грот виступав за розвиток емпіричної психології, що повинна вивчати конкретного злочинця. У 1890 році він писав: "Психолога ніколи не запрошують для поради, коли потрібно проникнути всередину наміру, задумів і діянь злочинця".

Становлять інтерес роботи Д. Дріля, який зазначав, що психологія і право мають справу з тими самими явищами – "законами свідомого життя людини". Не володіючи власними засобами для їх вивчення, право повинне звертатися до психології. Психологія є тим базисом, на якому право тільки і може бути побудоване, інакше воно втрачає своє значення як прикладна наука. У "Приватній психології злочинності" (1890 р.) він стверджував, що першим органічним моментом, що сприяє злочину, є ослаблення у злочинців здатності "свідомо керуватися передбаченням майбутнього"

Роботи В. Чижа "Медичне вивчення злочинця" (1894 р.), "Злочинна людина перед судом медичної науки" (1894 р.), "Кримінальна антропология" (1895 р.) є розвитком теорії Ч. Ломброзо, але його власні ідеї щодо необхідності залучати обізнаних у психології та психіатрії осіб до участі в кримінальному судочинстві були обґрунтованими та цінними.

С. Гогель у книгах "Суд присяжних та експертиза" (1894 р.), "Роль суспільства в боротьбі зі злочинністю" (1904 р.), "Курс кримінальної політики у зв'язку з кримінальною соціологією" (1910 р.) здійснив спробу поєднати біологічний та соціологічний підходи щодо дослідження злочинів і злочинця, висловивши думку про необхідність залучення спеціальних психологічних знань до кримінального судочинства. Н. Ядринцев висунув ідею щодо перевиховання злочинців під впливом суспільної думки та позитивного морального впливу.

Професор Петербурзького та Варшавського університетів Л. Петражицький у книгах "Про мотиви людських вчинків" (1904 р.) та "Вступ до вивчення права і моральності. Емоційна психологія" (1908 р.) стверджував, що реально існують лише психічні процеси, а інші соціально-історичні утворення є лише їх зовнішніми проекціями – "емоційними фантазмами". Він вважав, що державно-правові та інші науки мають опиратися

на аналіз психологічних явищ. Соціальний прогрес, розвиток права, моралі, естетики і навіть перехід від правової системи рабства до права вільної праці та конкуренції – це все наслідки і результати "прогресу людської психіки".

Л. Петражицький поділяв право на позитивне та інтуїтивне. Позитивне право – нормативне, санкціоноване державою. Однак норма стає правом не з моменту санкціонування, а після її осмислення, прийняття людиною, вияву нею емоційного ставлення до права. Інтуїтивне право – на протигагу офіційному – є більш динамічним за своєю природою, несе в собі певний емоційний код, смислову субстанцію. Це реальність, яка не сприймається через сенсорні канали, а є системою усталених ціннісних орієнтацій, типів переживань тощо. Інтуїтивне право є абсолютним, а позитивне – відносним.

У цей же час (друга половина XIX і початок XX ст.) все більш вагомого значення набували експериментальні дослідження з юридичної психології. Умови для цього були створені зусиллями лікарів–практиків у галузі експериментальної фізіології і психіатрії (І. Сеченов, В. Бехтерев, С. Корсаков, В. Сербський, В. Кандинський та ін.).

Під керівництвом В. Бехтерева було здійснене перше експериментальне дослідження неповнолітніх злочинців, результати якого викладено в роботі "Про розумову працездатність малолітніх злочинців" (1903 р.). У 1904 р. проведено експеримент для перевірки достовірності показань свідків: глядачам п'єси Московського художнього академічного театру "Юлій Цезар" запропоновано відповісти на 15 запитань, які стосувалися сцени вбивства. Надійшло 505 листів із відповідями, що дало змогу сформулювати певні висновки.

Питання щодо показань свідчень, особливо неповнолітніх, було предметом вивчення багатьох вчених того часу. Результати, що засвідчували їх недосконалість (недостовірність), спонукали до пошуку інших можливостей одержання доказової інформації, зокрема, за допомогою експериментальної психології. Стали з'являтися роботи, присвячені використанню навіювання і гіпнозу в кримінальному судочинстві. За участю В. Бехтерева в 1896 р. був застосований гіпноз до підозрюваної у вбивстві свого чоловіка Марії Румянцевої, яка вчинила злочин у результаті

сугестії фельдшера І. Хрисанфова, її коханця і домашнього лікаря.

У 1902 р. опубліковано книгу В. Бехтерева «Про експериментальне дослідження злочинців», де підкреслюється, що досліджувати злочинців необхідно переважно «у психологічному відношенні й особливо – в експериментально-психологічному відношенні». На його думку, найближчі причини злочину ніколи не втратять «свого психологічного інтересу і практичного значення». Більш пізня його робота «Об'єктивно-психологічний метод у застосуванні до вивчення злочинності» (1912 р.), присвячена методиці психологічного дослідження злочинців, у якій він поділяв злочинців на декілька груп за психологічними ознаками: а) злочинці за пристрастю (поривчасті та імпульсивні); б) злочинці з недостатньою чутливістю, без моральних критеріїв, які вчинюють злочини навмисно; в) злочинці з інтелектуальними вадами; г) злочинці з слабкою волею (лінощі, алкоголізм тощо).

У Петроградському університеті юридичну психологію викладав А. Коні. Там був створений перший у світі Державний інститут із вивчення злочинності і злочинця (1925 р.), проведене значне число досліджень і опубліковано тільки за перші чотири роки його існування понад 300 робіт. У 1926–1927 рр. в «Адміністративному віснику НКВД» були опубліковані статті О. Лурії про апаратну методику діагностики причетності особи до злочину, де обґрунтована можливість упровадження вітчизняного поліграфа. У цей час видавалися книги з проблем професіограми слідчого й оперативного працівника (Казань, 1925 р.), психології натовпу (Харків, 1929 р.) та ін.

Відомий учений, професор Московського університету С. Познишев опублікував низку робіт, присвячених пенітенціарному і кримінальному праву, перевихованню ув'язнених. Його книга "Кримінальна психологія. Злочинні типи" (1926 р.) стала підсумком проведених досліджень щодо особи злочинця та причин злочинів.

С. Познишев вважав, що злочинність породжується і змінюється під впливом певних умов, а також від того, що організм дістав у спадок від предків, тому жоден злочин не

можна пояснювати виключно зовнішніми причинами, ігноруючи індивідуальні властивості злочинця. Він відкинув теорії Ч. Ломброзо, Є. Феррі, Р. Гарофало та їх прихильників, зазначивши, що ідея природженого злочинця нічим не обґрунтована: злочин завжди є проявом складного психічного переживання, настрою людини, в якому знаходять виявлення різні риси його характеру. Отже, природжена схильність до злочинності психологічно і логічно неможлива. Водночас він підкреслював, що основними елементами психічної конституції є розумові задатки, світогляд і характер особи. С. Познишев визначив злочинний тип як поєднання властивостей характеру і поглядів людини, що схиляють її до злочину, через що людина стає на злочинний шлях, тоді як інші категорично від цього відмовляються.

Були опубліковані й інші роботи, присвячені загальнотеоретичним питанням юридичної психології. Так, О. Ольгинський, визначаючи предмет науки при здійсненні правосуддя, вказував, що її можна називати "кримінальною психологією". До сфери її вивчення мають входити психологія свідчень, психологія злочину і його причини, психологія злочинця і психологія винесення вироку. А. Брусіловський у 1929 році видав у Харкові книгу «Судово-психологічна експертиза. Її предмет, методика та кордони», де писав, що слід розрізняти кримінальну психологію і судову психологію. Під кримінальною він розумів ту, яка вивчає злочин і особу злочинця після винесення йому судового вироку. З цього часу ув'язнений стає об'єктом психологічного і патопсихологічного післясудового дослідження в спеціальних науково-пенітенціарних установах. Судову психологію він визначав як сукупність науково-психологічних знань, спрямованих на висвітлення, постановку і експериментальну розробку процесуальних психологічних проблем, до яких належить психологія показань свідків, психологія звинувачуваного, психологія інших учасників процесу (захисників, експертів, цивільних позивачів тощо), психологія суду і судової роботи, питання, які виникають у судовій аудиторії, межі дослідження у кримінальному суді, презумпція невинуватості та її роль, форми і види сугестії при розслідуванні та судовому розгляді кримінальних справ тощо. А. Брусіловському належать також

роботи, присвячені доказам у кримінальному процесі, психології показань малолітніх неповнолітніх свідків.

На I Всесоюзному з'їзді психологів, присвяченому вивченню поведінки людини (1930 р.), з доповідями виступили А. Брусіловський ("Основні проблеми психології підсудного у кримінальному процесі") і О. Тагер ("Про висновки і перспективи вивчення судової психології"). Останній визначив такі основні розділи юридичної психології:

а) кримінальна психологія – вивчає поведінку правопорушника;

б) процесуальна психологія – вивчає організацію і діяльність суду;

в) пенітенціарна психологія – вивчає поведінку осіб, які відбувають покарання, і тих, на кого покладені функції нагляду і перевиховання засуджених.

На цьому етапі розвитку юридичної психології для неї була характерною, як і для психології та юриспруденції того часу, боротьба думок, підходів, методологічних баз. Юридична психологія не уникла помилок, притаманних психологічній науці: біологізму, рефлексологічних і реактологічних нашарувань тощо. На жаль, на той час у СРСР відбулися значні політичні зміни, які зашкодили подальшому розвитку психологічної науки. Після прийняття Постанови ЦК ВКП(б) "Про педологічні збочення у системі Наркомпросів" були закриті чи реорганізовані психологічні науково-дослідні заклади, припинена розробка психологічних проблем у соціальній сфері, на виробництві, в управлінні тощо. Психологія фактично підпорядковувалася педагогіці. І такий стан тривав близько тридцяти років. Зрозуміло, що будь-які психологічні дослідження на межі з юриспруденцією також не проводилися, психологію ізолювали від проблем криміналістики, слідчої і судової діяльності

Переслідування юридичної психології розпочалося зі статті С. Булатова «Відродження Ч. Ломброзо у радянській кримінології», опублікованій у першому номері журналу "Революція права" за 1929 р. У ній зазнала критики діяльність науково-дослідних установ у сфері дослідження особистості злочинця, практика залучення психіатрів і психологів до кримінологічних досліджень, після чого були зроблені

відповідні висновки: кабінети з вивчення особистості злочинця були ліквідовані, а психологічні та патопсихологічні дослідження заборонені. Значна частина того, що було "напрацьоване" у юридичній психології та пов'язане з "технологією" роботи, перейшло в курси криміналістики і кримінального процесу, а також у критичні розділи, присвячені психологічним теоріям суб'єктивної сторони складу злочину в кримінальному праві.

Щоб виправити становище після завданих у 30–ті роки ХХ ст. ударів, знадобилося понад 30 років. В останні десятиліття ХХ ст. активізуються дослідження в таких галузях, як проблематика комплексної науки віктимології (дослідження злочинів з позицій відносин і особистості жертви), як виявлення ролі феномену "стигматизації", тобто "суспільного своєрідного таврування" на розвиток злочинців (за Е. Сатерлендом), як вивчення "системи злочинної поведінки" (через вивчення групового способу життя злочинців, генезису їхніх специфічних субкультур), як аналіз ефективності різних виправних програм (за Кларком, через вивчення впливу психотехнологій ресоціалізації та реабілітаційного впливу на зниження рецидиву).

Проблеми юридичної психології завжди привертали пильну увагу українських дослідників. На початку ХХ ст. вивчалися такі проблеми:

- динаміка злочинності і її співвідношення із соціально-економічною динамікою розвитку держави;
- соціальні джерела злочинності;
- процес утворення злочинної особистості;
- вплив діяльності пенітенціарних органів на особистість злочинця;
- загальні питання юридичної психології (предмет, система, методи, історія, зв'язки з іншими науками);
- правосвідомість і правова психологія;
- психологічна характеристика юридичної діяльності;
- кримінальна психологія, психологія злочинця й злочину;
- психологія попереднього слідства;
- психологія кримінального судочинства;
- судово-психологічна експертиза;

- психологічні особливості неповнолітніх правопорушників;
- кримінально–виконавча психологія;
- етика й психологія правовідносин у сфері підприємницької діяльності;
- психологічні закономірності виникнення й розвитку "тіньової економіки";
- психологія організованої злочинності тощо.

В Україні були перекладені і видані праці таких учених, як Г. Гросс, О. Ліпман, В. Штерн, М. Герінг, Г. Мюнхберг, А. Гельвіг і ін., що, звичайно, мало значний вплив на вітчизняні судово-психологічні дослідження. Важлива роль у пропагуванні необхідності використання психологічних знань для здійснення правосуддя належала юридичним товариствам Києва, Харкова, Одеси й інших міст, на засіданнях яких ставилися й активно обговорювалися спірні питання застосування психології в юриспруденції. Дослідження проводилися щодо психології показань свідків, психологічної експертизи і деяких інших проблем. В опублікованих роботах робилися спроби визначити предмет спеціальної науки, яка займається проблемами психології при здійсненні правосуддя. Спочатку ця наука часто іменувалася «кримінальною психологією» і в предмет її повинні були входити: психологія показань, психологія злочину і його причини, психологія злочинця і психологія винесення вироку.

Термін „судова психологія” із більш широким змістом з’явився в роботі харківського вченого А.Є. Брусіловського. Він визначав судову психологію як „сукупність науково-психологічних знань, спрямованих на висвітлення, постановку й експериментальну перевірку процесуальних психологічних проблем”. Спеціальні кабінети і лабораторії були організовані в усіх значних містах України: Києві, Харкові, Одесі. Проте у 30–60-і рр. дослідження стосовно юридичної та інших галузей психології були згорнуті. У СРСР відбулися значні політичні зміни, які перешкождали подальшому позитивному розвитку юридичної психології. У цей період розпочався відхід від гуманістичних принципів у державному, політичному і науковому житті. Різкій критиці піддавалися методи педології і низка інших напрямів у розвитку психологічної науки: не критичне запозичення багатьох положень із робіт закордонних

авторів, помилки в методологічній основі науки тощо. Це призвело до різкого скорочення психологічних досліджень: були закриті або реорганізовані психологічні науково-дослідні установи тощо. Психологія була фактично підпорядкована педагогіці і знаходилася в такому стані близько тридцяти років. Зрозуміло, що в цей період жодні психологічні дослідження на стику з юриспруденцією не проводилися. Психологів ізолювали від слідчої і судової діяльності. Їх вигнали навіть із кримінології, яка у попередні півстоліття розвивалася за допомогою психології.

Дослідження відновилися тільки в середині 60-х рр., коли було прийнято урядову постанову щодо поліпшення юридичної освіти і подальшого розвитку юридичної науки. З травня 1971 р. стали проводитися наукові конференції з юридичної психології, а на з'їздах учених вона стала репрезентуватися в окремих секціях.

Вихід України зі складу СРСР і проголошення національного суверенітету дозволяють говорити про новий етап розвитку юридичної психології в нашій країні. Проте і до розпаду СРСР розв'язанням теоретичних і прикладних питань юридичної психології займалися багато хто з видатних українських юристів і психологів (О. М. Бандурка, В. І. Барко, С. П. Бочарова, О. В. Землянська, В. Є. Коновалова, В. С. Медведєв, З. І. Мітрохіна, В. О. Татенко, О. М. Цільмак, В. Ю. Шепітько, С. І. Яковенко та багато ін.). Вони розглядали не тільки проблеми особистості злочинця, психічні механізми вчинення злочину, але і питання профілактики злочинності, психологічні основи проведення попереднього слідства, вирішували завдання судово-психологічної експертизи.

Дослідження фахівців сьогодення мають досить широкий діапазон. Це не тільки проблеми використання судово-психологічної експертизи, психології дізнання і слідства, психологічні проблеми профілактики правопорушень, а й питання психології особистості правопорушника, психології судочинства, правомірної поведінки, професіограм і психограм юридичних професій тощо.

Розширяється горизонт психологічних досліджень та сфер практичного застосування їх результатів у практичній юриспруденції. Виявляється тенденція використання

психологічних знань для забезпечення виконання завдань цивільного судочинства, профілактики адміністративних правопорушень, а також їх застосування в законотворчому процесі. Позитивні зміни спостерігаються також в організації наукових досліджень. Останніми роками визначилося прагнення до координації наукових досліджень, кооперації з науковими пошуками у суміжних сферах – соціології, педагогіці, медицині. Вказані процеси свідчать про вихід юридичної психології в Україні на новий етап розвитку.

Контрольні питання

1. У чому полягає різниця між побутовою і науковою психологією?
2. Яких людей можна назвати психологами за фахом?
3. Які чинники впливають на формування індивідуального стилю професійної діяльності юриста?
4. Чим визначався розвиток сучасної юридичної психології?
5. Яку роль у розвитку юридичної психології й кримінології займають праці Ч. Ломброзо?
6. Які дослідження українських учених в галузі юридичної психології ви можете назвати?

Список літератури

1. Васильев В. Л. Юридическая психология. — СПб.: Питер–Пресс, 1997.
2. Загальна теорія держави та права: Підручник / Авт. кол. А.М.Колодій, С.Л.Лисенков, М.Ю.Олійник. — К. Юрінком Інтер, 2003.
3. Землянська О.В. «Особистість та методи її дослідження при проведенні судово-психологічної експертизи». — Х. : Титул, 2007. — 244 с.
4. Коваль Н. В. Введение в юридическую специальность. — Донецк, 1998.
5. Костицький М.В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / Михаил Васильевич Костицький. — К.: Выща школа, 1990. — 259 с.

6. Михеенко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. І / . Кримінальний процес України. — К.: Либідь, 1999.
7. Психологічний словник / За ред. В.І. Войтка. — К., 1982. — 655 с.
8. Романов В. В. Юридическая психология. — М.: Юрист, 2000.
9. Сабуров А.С. Юридична психологія: навчальний посібник / Александр Сергеевич Сабуров. — К.: ТП Прес, 2003.— 208 с.
10. Тимченко О.В. Предмет, задачі та методи експериментальної юридичної психології / Олександр Володимирович Тимченко // Право та безпека. — 2004. —№ 3. — С.218 – 221.
11. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология / Ю.В.Чуфаровский. — М.: Право и закон, 1997.
12. Юридична енциклопедія / Відповід. ред. Ю. С.Шемшученко. — К.: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2000—2001. Т. 1—5.

Список використаних джерел

1. Александров Г.Ф. История западноевропейской философии. – М.; Л., 1956.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с. – (Серия «Мастера психологии»).
3. Басов М.Я. Избранные психологические произведения. – М., 1975.
4. Бернштейн Н.А. Очерк по физиологии движений и физиологии активности, - М., 1966.
5. Бехтерев В.М. Объективная психология. – М., 1991.
6. Бехтерев В.М. Объективное изучение личности. – Пг., 1923.
7. Блонский П.П. Избранные педагогические и психологические произведения. – М., 1979. – Т.2.
8. Блонский П.П. Психология младшего школьника. – М., 1997.
9. Боброва Е.Ю. Основы исторической психологии. – СПб., 1997.
10. Богомолов А.С. Античная философия. – М., 1985.
11. Будилова Е.А. Социально-психологические проблемы в русской науке. – М., 1983.
12. Введенский Н.Е. Избранные труды. М., 1952. – Вып.1.
13. Выготский Л.С. Вопросы теории и история психологии // Собр.соч.: В 6 т.М., 1982.
14. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. – М., 1982.
15. Гальперин П.Я. Введение в психологию. – М., 1976.
16. Грановский Т.Н. Лекции по истории Средневековья. – М., 1987.
17. Гриньова Н.В. Історія психології: курс лекцій: навчальний посібник. Умань: Візаві, 2012. – 209 с.
18. Грот Н.Я. Основы экспериментальной психологии. – М., 1986.
19. Данилюк І.В. Історія психології в Україні: Західні регіони (остання чверть ХІХ – перша половина ХХ століття). Київ : Либідь, 2002. – 152 с.
20. Демоз Л. Психоистория. – Ростов н / Д: Феникс, 2000.
21. Ждан А.Н. История психологии: от античности к современности. – М., 1999.
22. Ждан А.Н. История психологии: от античности к современности.- М., 1999.

23. Загальна психологія: підручн. для студ. вищ. навч. закладів / ред. С.Д. Максименка. – К. : Форум, 2000. – 356 с.
24. Замалеев А.Р., Зац В.А. Мыслители Киевской Руси XI – XIII в.-К., 1981.
25. Замалеев А.Р., Зац В.А. Отечественные мыслители позднего средневековья (конец XIV – первая треть XVII в.).-К., 1990.
26. Зеньковский В.В. Психология детства. – Екатеринбург, 1995.
27. Историческая психология: Учебно-методический комплекс / Авт.-сост. И.В. Берно-Беллекур, А.И. Серавин. – СПб., 2006.
28. История психологи в лицах. Персоналии / под ред. Л. А. Карпенко // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах / ред.-сост. Л. А. Карпенко. Под общ. ред. А. В. Петровского. – М. : ПЭР СЭ, 2005. – 784 с.
29. История становления экспериментально-психологических исследований в России. – М., 1990.
30. Иванова О.Ф. Історія психології XIX – XX ст: навчальний посібник. / Х.: 1995. — 120 с.
31. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу.- К., 1991.
32. Історія філософії на Україні. Т.1,2. К., 1987.
33. К 40-летию «павловской» сессии двух академий. Выступления А.Р.Лурии и В.Н.Колбановского // Психологический журнал., 1990, № 5, М. 37 – 44.
34. Каннабих Ю. История психиатрии. – М., 1994.
35. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. / Григорий Силович Костюк. — М.: Педагогика, 1988. — 304 с.
36. Костюк Г.С. Навчально-навчально виховний процес і психологічний розвиток особистості / Григорій Силович Костюк. — К.: Рад.шк.,1989.— 608 с.
37. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. – М., 1983. – Т. 1, 2.
38. Лопатин Л.М. Аксиомы философии. – М., 1996.
39. Лопатин Л.М. Философские характеристики и речи. – М., 1995.
40. Максименко С.Д. Генезис существования личности: Монография. – К.: Изд-во ООО «КММ», 2006. – 240 с.
41. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі: В 2-х т. . – К.: Форум, 2002.
42. Малашкина М.М. Популярная история психологии / М. М. Малашкина. – М. : Вече. – 2002. 480 с.
43. Марцинковская Т.Д. История психологии: учебник для студ. высш. учеб. заведений / Т.Д. Марцинковская. – М., 2006.
- 40 Марцинковская Т.Д. 100 выдающихся психологов мира / Т. Д. Марциновская, М. Г. Ярошевский - М. ; Воронеж : МОДЭК, 1995. – 320 с.
- 41 Мірчук І. Світогляд українського народу// Наук. збірник ІВУ.-1942.

- 42 Нариси з історії вітчизняної психології ХІХ ст.: У 2 т./ за ред. Г.С.Костюка. Київ, 1955.
- 43 Никольская А.А. Возрастная и педагогическая психология дореволюционной России. – Дубна, 1995.
- 44 Овчаренко В.И. Психоаналитический глоссарий. – Минск, 1994.
- 45 Павлов И.П. Полн. собр. соч.: В 6 т. – М.; Л., 1951. – Т.3.
46. Петровский А. В. Психология в России: XX век / А.В. Петровский. – М.: УРАО, 2000. – 312 с.
47. Петровский А.В. Вопросы теории и истории психологии. – М., 1984.
48. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. История и теория психологии. – Ростов н / Д, 1996. – Т. 1, 2.
49. Потєбня А.А. Слово и миф. – М., 1989.
50. Романець В.А. Історія психології ХХ ст.: навч.посібник / В.А. Романець, І.П.Маноха. Київ: Либідь, 1998. 990 с.
- 51 Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2005. – 713 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»)
- 52 Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М., 1989. – Т. 1,2.
- 53 Сковорода Г. Повне зібрання творів. У 2-х т. - К.: Наукова думка, 1973.
- 54 Соловьев В.С. Избранное. – СПб., 1994.
- 55 Сосенко К. Праджерело українського релігійного світогляду.-Львів,1923.
- 56 Стефаненко Т.Г. Этнопсихология.-М., 1999.
- 57 Трубецкой С.Н. История древней философии. – М., 1997.
- 58 Українці: народні вірування, повір'я, демонологія [упоряд., прим., біогр. нариси: А. П. Пономарьов, Т. В. Косміна, О. О. Боряк ; вступ. ст. А. П. Пономарьов]. – 2-ге вид. – Київ: Либідь, 1992. – 637с.
59. Хрестоматия по истории психологи / под ред. Гальперина П. Я., Ждан А. Н. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 683 с.
60. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер ; пер на русский язык ЗАО Издательский дом «Питер». – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 608 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»)
61. Чамата П.Р. За дальше поліпшення викладання логіки й психології в середній школі // Павло Романович Чамата // Рідна шк.. – 1951. —№6.
62. Чамата П.Р. Особливості розвитку самосвідомості у дітей дошкільного віку / Павло Романович Чамата // Дошкільне виховання. – 1952.—№3.— С. 10
63. Чамата П.Р. Роль мови у формуванні самосвідомості у дітей. Рад.шк. 1952. №10.
64. Шкуратов В.В. Историческая психология – М.: Смысл, 1997.
65. Шульц Д. П. История современной психологии / Д. П. Шульц, С. Э. Шульц ; пер. с англ. А. В. Говорунов, В. И. Кузин,

Л. Л. Царук / под ред. А. Д. Наследова. – СПб. : Евразия, 2002. – 532 с., ил.

66. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом ; пер. с англ. Т.С. Драбкиной. – М. : Класс, 1999. – 576 с.

67. Ярошевский М.Г. История психологии. – М., 1996.

68. Ярошевский М.Г. Психология XX століття, 1994.

69. Ярошевский М. Г. История психологии от античности до середины XX века / М. Г. Ярошевский – М. : Академия, 1996 – 683 с.

Навчальне видання

О. О. ЄВДОКІМОВА

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Навчальний посібник

Видання друге, доповнене

Друкується в авторській редакції

Підпис. до друку 25.01.2020. Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 18,5.
Обл.-вид. арк. 15,2. Тираж 30 пр. Зам. № 2020-16.

Видавець і виготовлювач –
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.